Kolektiv autorů

HISTORIOGRAFICKÉ A HISTORICKÉ PROBLÉMY STŘEDOVĚKU

HISTORICKÝ ÚSTAV

HISTORIOGRAFICKÉ A HISTORICKÉ PROBLÉMY STŘEDOVĚKU

Kolektiv autorů

HISTORIOGRAFICKÉ A HISTORICKÉ PROBLÉMY STŘEDOVĚKU

HISTORICKÝ ÚSTAV
PRAHA 2016

Historický ústav AV ČR, v. v. i.

Lektorovaly:
prof. PhDr. Lenka Bobková, CSc.
Dr. hab. Bożena Czwojdrak

Vědecký redaktor:
doc. PhDr. Martin Holý, Ph.D.

Kapitola Davida Kalhouse vznikla v rámci projektu Zikmundova strana v husitských Čechách GAČR 15-14758S.

Kapitola Evy Semotanové vychází z finanční podpory projektu NAKI II, č. DG16P02H010.

Kapitola Ivana Hlaváčka vznikla v rámci projektu GAČR č. 14-0099: Scriptores. Písemná kultury a její tvůrci v pozdněstředověkých Čechách 1300–1350.

Kapitola Hany Pátkové vznikla v rámci programu Prvouk P12 uskutečňovaného na FF UK v Praze.

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2016

ISBN 978-80-7286-297-9

Obsah

Úvod 7

I. STŘEDOVĚK A KRAJINA

Sídelní síť – teorie a metodika 11
Středověké cesty 17
Hranice – teritorium a vymezení 22
Slavníkovská doména v historické kartografii 26
Hrady a jejich vyobrazení 32

II. CÍRKEVNÍ PROBLEMATIKA

Středověký kostel – svědectví Homiliáře opatovického 43
Hradní kaple jako fenomén 47
Kapitula a její společenství 53
Klerik v církevních dějinách 57
Cisterciácký řád v historiografii 61
Vznik Jednoty bratrské – možnosti interpretace 65

III. STÁT, SYMBOLY A MAJETKOVÁ DRŽBA

Český středověký stát 79
Vlastnictví a svoboda 82
Nedíl a přemyslovské Čechy 91
Symboly reprezentace – říšský orel a český lev 98

IV. PÍSEMNICTVÍ A PÍSEMNÉ POŘÍZENÍ

Listina a její osudy 113
Pečeť ve středověku 122

Kniha ve dvorském prostředí 128
Městské knihy a jejich význam 135
Literatura německého jazyka a dějepisectví 142
Edice a editoři v minulosti i dnes 148
České země z pohledu zahraničí 155

Závěr 161

Summary 163

Poznámky 165

Prameny 197

Literatura 203

Seznam vyobrazení 223

Rejstřík 225

Autorský kolektiv:

I. Hlava
David Kalhous s. 11–16; Tomáš Klimek – Pavel Bolina s. 17–21; Markéta Marková s. 22–25; Eva Semotanová s. 26–31; Robert Šimůnek s. 32–37.

II. Hlava
Petr Sommer s. 43–46; František Záruba s. 47–52; Karin Pátrová s. 53–56; Eva Doležalová s. 57–60; Kateřina Charvátová s. 61–64; Jaroslav Boubín s. 65–69.

III. Hlava
Petr Charvát s. 79–81; Jan Zelenka s. 82–90; Jakub Razim – Naďa Štachová s. 91–97; Jiří Kuthan s. 98–103.

IV. Hlava
Dalibor Havel s. 113–121; Karel Maráz s. 121–127; Ivan Hlaváček s. 128–134; Hana Pátková s. 135–141; Dana Dvořáčková-Malá s. 142–147; Lenka Blechová s. 148–154; Jan Tomášek s. 155–159.

Úvod

Obraz „poloslepé“ mapy, který posloužil za podklad grafickému ztvárnění přebalu, vystihuje základní omezení medievistického bádání. Rekonstrukční mapa středověkého světa není ani zdaleka prázdná, má však daleko k úplnosti i přehlednosti. Podrobně vykreslené oblasti se střídají se zcela prázdnými nebo jen spoře zmapovanými místy, kde se orientujeme jen díky několika málo záchytným bodům. Řada na první pohled stabilních prvků bývá přitom pravidelně překreslována a mapa tak získává novou podobu, nebo spíše podoby závisející na úhlu pohledu, který pozorovatel zaujme.

Prohloubení historického poznávání v mnohém závisí na znalosti a pochopení předcházejícího studia. Bez kritického vyrovnání se s dosavadními přístupy není možné kladení nových otázek. Spolu s vlastním pramenným výzkumem tak hrají stěžejní roli úvahy nad výběrem témat a metodologií jejich zpracování. Předkládaná publikace si proto neklade za cíl přinést pouze nové poznatky, zaplnit prázdná či doplnit nedostatečně zpracovaná místa. Jednotlivé texty se kromě konkrétních událostí a problémů věnují především cestám, kterými bádání přistupovalo a stále přistupuje k vybraným tématům. Tomu odpovídá i forma příspěvků. Autoři nepřipravili pouze texty v klasickém slova smyslu s obšírným poznámkovým aparátem, ale v převažující míře esejistická zamyšlení nad některými otázkami českých středověkých dějin, a to v klíčovém mezioborovém kontextu.

Nejedná se však, ve smyslu stálého promýšlení metodických přístupů historické vědy, ani zdaleka o reprezentativní souhrn všech otázek a problémů současné medievistiky. Texty reflektují zájmové oblasti zastoupených badatelů a jejich potýkání se s vybranými problémy v převažující míře s akcentem na starší středověké dějiny. Kolektiv autorů se rozhodl publikaci věnovat k životnímu jubileu Josefa Žemličky, který se starším českým dějinám jako přední medievista věnoval a dodnes soustavně věnuje.

S ohledem na rozdílné zaměření témat, metod a příspěvků byla kniha rozdělena do čtyř celků. První oddíl *Středověk a krajina*, představuje osídlování, hranice, hrady i výjimečné teritoriální celky, které výrazně ovlivňovaly

politické dění v zemi. Blok věnovaný církevní problematice přibližuje klíčové fenomény bádání o významu církve v rámci středověkého státu. Činí tak pojednáním o hmotných (kostely, kaple, kapituly) i myšlenkových (klérus, řády, reformy) odkazech, které středověké prolínaní „církve a státu" zanechalo. Třetí díl zohledňuje neméně atraktivní a diskutované oblasti, tentokrát v podání světské moci a státu. Představuje vývoj nejstaršího státního útvaru u nás, otázku vlastnictví, pojetí nedílu a vybrané symboly reprezentace panovnické moci. Poslední celek se naopak věnuje především výpovědi písemných pramenů. Zohledňuje význam a vývoj středověké listiny i pečeti. Představuje ediční práci pro jejich zpřístupnění. Ukazuje význam knihy jak ve dvorském světě, tak ve světě měst, a přibližuje dokonce jazykově odlišné písemné prameny či obraz českých zemí v zahraničních kronikách.

I.
STŘEDOVĚK A KRAJINA

Kamenický Šenov

Sídelní síť – teorie a metodika

Máme-li se zamyslet nad pojmem „sídelní síť“, vyplatí se jistě už v prvním kroku tuto dvojici slov rozdělit a ptát se po významu jednotlivých termínů. Slovo „sídelní“ nás dovede k „osídlení“, tedy k procesu spění ke vzniku sídel, tedy společensko-urbánních jednotek obývaných skupinami lidí a koncentrovaných v určitém, relativně nevelkém geografickém prostoru. „Osídlení“ však může být také stavem, kdy se změny zpomalí natolik, že je již nejsme schopni sledovat pouze ze své osobní perspektivy, a tedy bez užití vědeckých metod.[1]

Fenomén „osídlení“ má aspekty dané přírodou. Ta zpočátku nastavuje vstupní podmínky tím, že určuje klima, kvalitu půdy, nadmořskou výšku (či obecněji členitost terénu) a dostupnost vody, a tak udává jakousi prvotní atraktivitu dané lokality, zhruba odpovídající její schopnosti uživit skupinu lidí s co nejmenším výdajem energie. Fenomén atraktivity uvádí na scénu dalšího činitele, člověka, který v krajině volí příhodné prostředí, aby jej následně přetvořil, proměnil v tzv. kulturní krajinu.[2] Zároveň se tak člověk stává původcem mnoha změn, které zpětně upravují původní přírodní „danosti“ – mnohdy, a neúmyslně, i ve svůj neprospěch. S rostoucími technickými možnostmi teoreticky roste svoboda volby, nicméně hledisko ekonomické si podržuje svou váhu a přibývají jiná omezení (ekologická, právní, politické zájmy) – lze to pozorovat při budování dnešních dálnic v České republice. Ve své snaze je zprvu motivován pouhým přežitím, kdy okolní krajinu využívá jako zdroj potravy a vody, případně jako prostředí, kde si může zbudovat úkryt. Nicméně stabilizace daného sídla může vést ke vzniku komplexnějších struktur, které dokážou plnit náročnější úkoly.

To nás vede k druhému termínu „síť“. Jistě i toto slovo můžeme obdařit mnoha významy, avšak zde se vyplatí jej chápat z hlediska teorie sítí. V rámci této teorie rozeznáváme hrany a uzly, kde uzly můžeme pro naše potřeby chápat jako sídla, zatímco s hranami lze ztotožnit jejich vzájemné vazby. Začlenění bodů do sítě jim propůjčuje novou kvalitu, vytváří z nich systém,

kde díky vzájemné komunikaci mohou jednotlivé body začít plnit specifické funkce, mohou se specializovat. V komplexních společnostech teprve síť jako celek zajišťuje všechny, obvykle rostoucí, potřeby lidského společenství. Sídelní síť tedy lze rovněž chápat jako zhmotnění společenské diferenciace v krajině, jež odráží jak stratifikaci společenskou, tak funkční. Idealizovaný model podobně fungující sítě předložil již ve třicátých letech 20. století německý geograf Walter Christaller (1893–1969),[3] jehož stratifikace centrálních lokalit v závislosti na množství funkcí, jimž sloužila, převzali v pozdějších desetiletích jako vhodnou analytickou kategorii i badatelé z jiných disciplín, zejména archeologové.[4]

Míra intenzity komunikace ovlivňuje kohezi sídlištní sítě a míra zapojení jednotlivých center do této komunikace pak přispívá k její hierarchizaci – jinými slovy máme z hlediska teorie sítí co do činění se sítěmi s nerovnoměrnou distribucí, kde vyšší frekvence komunikace posouvá dané centrum v hierarchii. I když se to může zdát paradoxní, podobné typy sítí se vyznačují vyšší stabilitou. Bližší náhled na problém však ubírá tomuto řešení na překvapivosti – hierarchie je jenom jedním ze způsobů, jak redukovat komplexitu systému.[5]

Teoretický model utváření a fungování sídelní sítě však tvoří jenom jeden z interpretačních rámců, který stojí historiografii k ruce. Bohužel neříká, jakými konkrétními cestami se vývoj ubíral. Avšak jedním z primárních výzkumných cílů historie je poznat a pochopit vývoj v konkrétním případě, a nikoli jenom v jeho obecných obrysech. I když by se snad mohl zdát jako nemoderní, neboť jde proti teoretickým konceptům a obecným abstrakcím, uchovává si svou cenu, protože umožňuje korigovat teleologické tendence, dané „modelovým" viděním ve prospěch pestrosti a individuality. Je nutnou podmínkou uchování dialogu mezi zobecňující tendencí patrnou a nutnou ve všech naukách a minulostí, respektive jejími pramennými reprezentacemi, které již zcela konkrétními a individualizovanými produkty komunikace zastupují určitou úroveň reality – pro toho, kdo se potřebuje orientovat, je mapa, která je shodná s tím, co zobrazuje, bezcenná, neméně než mapa bez vztahu ke krajině, jíž má zobrazovat. „Historický" pohled na věc je důležitý i proto, že sídelní sítě byly a jsou velmi dynamické a funkce i význam center procházel v minulosti často dosti bouřlivými proměnami např. v souvislosti s proměnou komunikačních sítí (Pardubice/Chrudim), případně v závislosti na těžební činnosti.

Obecně nastínit, co je to sídelní síť a jak ji chápat je jedna věc, avšak proniknout k jejímu fungování, či vznikání je věc jiná. Nejprve bude třeba zmínit se o limitech, i výhodách jednotlivých zdrojů dat a informací. Starší bádání se ve svých úvahách primárně opíralo o svědectví písemných pramenů, a to zejména pramenů diplomatického charakteru. Ty zachycují jednotlivé lokality v určitém časovém bodě a udávají *datum ante quem* jejich vzniku. Většinou se takových zmínek před rokem 1400 najde jenom pár. Jen s určitým štěstím nabízejí listiny více informací, jejichž množství přibývá s časem – fundace kostela, případně oltářní nadace prozradí leccos o místních společenských vazbách, a totéž platí v menší míře i o konfirmacích k jednotlivým obročím. Podrobnější popis darovaných majetků a k nim navázaných povinností, zachycených v různých inventářích v souvislosti s nájmem či prodejem majetku, nám dovolí nejenom přiblížit se k ekonomickému rámci života poddaných, avšak také pochopit, oč se mohla hospodářsky opírat drobná lokální nobilita. Data a informace ovšem začínají dávat smysl až po té, co jejich hustota překročí určitou mez – je tedy nutné vytipovat vhodně rozsáhlý region, který je v našem prostředí tvořen minimálně několika desítkami lokalit, jejž je nadto nutné sledovat v čase po delší časový úsek – v případě českých zemí aspoň do husitských válek.[6]

S přibývajícími desetiletími 14. století roste i množství dochovaných městských knih. Ty neposkytují pouze informace o dění v samotném městě, ale také o jeho kontaktech s venkovským zázemím. Ukazují tedy fungování sídelní sítě v praxi. Už v listinách najdeme klauzule, jež dokládají význam měst pro právní život na vesnicích, protože města ustanovují jako odvolací stolice ve vzájemných sporech mezi poddanými a vrchností. Města a měšťané se ale také na vesnicích zakupovali a je až skoro zbytečné připomínat proud zboží, pohybující se oběma směry – zde právě různé typy městských knih mohou nabídnout cenné svědectví.

Avšak již samy názvy lokalit mohou poskytnout určité indicie o prvních fázích vývoje lokalit. Jazykovědný rozbor jednak naznačí okolnosti vzniku nebo fungování oné lokality, či její charakter. Jednak vyhodnocení toponymie jako celku při navázání na historická a archeologická data umožňuje odhalit určité skupiny jmen, které jsou sice vymezeny prostřednictvím morfologie, avšak jejich výskyt se zároveň váže na určité chronologické rozmezí.[7] Nastíněná metoda je zároveň cenným dokladem hermeneutického kruhu, který produktivně spojuje data z různých zdrojů k vytvoření informačně

bohatší struktury. Zároveň to ale znamená, že si musíme být vědomi jejích limitů při práci s jednotlivými údaji – neměli bychom zapomínat, že jazykovědci postavili své představy na ukotvení výskytu jmen v historických pramenech, a nikoli zcela nezávisle na ostatních zdrojích poznání.

Zatímco středověké písemné prameny dovolují seznámit se s děním na relativně rozsáhlém území a v delším časovém intervalu, či spíše si to svou nízkou hustotou vynucují, náročnost archeologických výzkumů prováděných destruktivními metodami a následné množství nashromážděných informací vyžaduje dlouhodobou pozornost týmu odborníků, soustředěnou na jeden bod v krajině, na jedno jediné sídlo. Archeologie, pokud postupuje metodou systematického destruktivního výzkumu, tak nabízí zcela odlišnou perspektivu, neboť umožňuje důkladně poznat jednu lokalitu – prostřednictvím analýzy stratigrafie archeologové dokážou poznat a pochopit vývoj dané lokality, její růst, stagnaci nebo zánik, stejně jako podobu sídel, charakter provozovaných činností. Ovšem množství vynaloženého úsilí zároveň nedovoluje v krátké době podobným způsobem poznat natolik početný soubor lokalit, abychom dokázali dohlédnout reprezentativnost získaných informací (srovnávání dat a informací získaných ze zdrojů různé kvality pak s sebou nese zřejmá nebezpečí.)

Archeologie však zná celou řadu dalších postupů, které umožňují seznámit se s osídlením na mnohem rozsáhlejším prostoru, aniž by bylo nutné kopnout do země.[8] Jedná se např. o leteckou prospekci (a použití LIDARu, který její možnosti násobí), magnetometrii či systematický sběr, jež ve své kombinaci prováděné zejména prostřednictvím geografických systémů (GIS) mohou výrazně pomoci jak při vytipování míst vhodných k systematickému výzkumu, tak při poznání krajinných konfigurací a sídlištních souvislostí, které vlastně ani nelze zjistit prostřednictvím invazivního výzkumu.

Klasické archeologické metody, zejména pak stratigrafii, jež se zformovala pod vlivem geologie již v 19. století, a typologii, která navazuje na postupy uměnovědy, v poslední době stále hojněji doplňují přírodovědné metody, jež do procesu poznání vstupují prostřednictvím různých dílčích analýz. Ty přispívají hned v několika směrech. Jednak poskytují absolutní data, jež pomáhají ukotvit relativní stratigrafické sekvence v čase. Jednak otevírají cestu k poznání celé řady jevů, které nejsou tradičními metodami historických věd zjistitelné. Už systematické rozbory lidských kostí ukazují na charakter aktivit, kterých se pohřbení jedinci účastnili. Zároveň však umožňují prostřed-

nictvím různých izotopových analýz usuzovat na jejich původ, i druh konzumované potravy – v poslední době např. ukázaly, že velkomoravské elity na Starém Hradišti často konzumovaly jesetery, avšak již dříve se zjistilo, že na jiných místech si elity zajišťovaly přístup např. k mladým kusům hovězího nebo vepřového; zranění na holeních naznačuje přítomnost jízdních bojovníků; rozdíly v průměrné výšce osob různého sociálního statusu zase nabízejí vysvětlení metaforické vazby „vysoce urozený".

Analýzy podobného typu však nejenom dynamizují poznání sociálního aspektu sídelních sítí, avšak také prohlubují naše poznání dopadu člověka na krajinu. Zejména pilové rozbory totiž ukazují, jaký byl z hlediska fauny charakter tehdejší krajiny. Podobně geologické rozbory, jež vedou k poznání původu vytěženého kamene, také dále zpřesňují informace o společenských vazbách v krajině, tj. o sídelních sítích, případně alespoň vedou k otázkám. Proč např. Kralovičtí dopravovali kámen z lokality vzdálené snad 30 km?

Mnohdy se také přemýšlelo o tom, zda po krajině putovaly vzory, řemeslníci nebo celé výrobky, což o její struktuře a charakteru kontaktů rovněž mnoho vypovídá. Až přírodovědné rozbory použitých materiálů ale dovolily tyto otázky jednoznačně zodpovědět, a tím lépe poznat např. charakter ekonomických kontaktů v rámci sítě. Zkoumání dějin osídlení prostřednictvím funkčního provázání dat různého původu se tak může stát cenným a asi jedině možným způsobem, jak překonat handicap nedostatku informací, daných relativně nevelkým množstvím informací obsažených v písemných pramenech, a zejména obtížným posouzením míry jejich reprezentativnosti.

Představení sídlištní sítě a osidlování jako funkčního a historického fenoménu navíc může být i čtenářsky vděčné a může nabídnout zainteresované veřejnosti atraktivní cestu, jak pochopit fungování té doby – umožňují pochopit utváření krajiny jako proces společenské diferenciace v jejím geografickém a hmotném rámci.

Podíváme-li se na fenomén „sídelní sítě", či obecněji dějin osídlení z hlediska dějin oboru, bylo by tedy lákavé hovořit o kumulujícím se poznání a jeho nepřetržitě rostoucí kvalitě.[9] A bylo by na tom bezpochyby mnoho pravdy, neboť se skutečně prohloubila spolupráce mezi obory a množství dostupných informací narostlo exponenciálně nejenom kombinací různých dat, avšak také extenzivně díky záchranným výzkumům. Nicméně není vždy možné z různých důvodů nahromaděnou dokumentaci a předměty

přetavit v informace a dále analyzovat. Tak se stává, že nahromaděná data a archeologický materiál zůstávají pouhými čísly v inventáři, jež postupně ztrácí na své informační hodnotě. Využití přírodovědných metod navíc nebývá levné, není je možno nasadit vždy a všude a ekonomická rozvaha, ale také obavy z poškození nalezených předmětů vcelku pochopitelně nutí archeology ke kompromisům ohledně množství vybraných vzorků, i použitých metod. Výše vyjmenované postupy při poznání „sídlištní sítě" tak nepředstavují standard, jako spíše horizont možného.

Jiným problémem je míra reprezentativnosti shromážděných archeologických dat, kde proti několika málo systematicky a komplexně prozkoumávaným a publikovaným lokalitám stojí stovky sídlišť a pohřebišť, o nichž víme jenom velmi málo, nebo vůbec nic. Tyto lokality jsou pak rozprostřeny na území ČR jen velmi nerovnoměrně.

Uvedené nedostatky nemají znamenat to, že bychom snad výsledky staršího bádání měli ignorovat, či se jim snad vysmívat. Naopak, jsou svědectvím o tom, jak se bádání od dob Šimákových proměnilo, ukazují, jaké netušené možnosti poznání se před námi otevírají. Jsou výzvou k systematické práci a ke vzájemné spolupráci nejenom v rámci historických oborů, jíž se musíme chopit, máme-li pochopit utváření dnešní sídlištní sítě.

Středověké cesty

Téma středověkých a starších komunikací hrálo do nedávné doby v české historiografii a archeologii jen nevýznamnou úlohu, a nebylo dostatečně zohledněno při výkladu obecných dějů a souvislostí. Jen velmi málo badatelů se zabývalo rekonstrukcí tras konkrétních dálkových cest a ještě menší počet z nich využíval základní prameny pro tuto problematiku – podobu historické krajiny a možnosti i meze její průchodnosti, zobrazení situace na starých mapováních a pozůstatky samotných cest v terénu. Přílišný důraz se naproti tomu kladl na sídlištní souvislosti, depoty mincí, případně pomístní jména.[10] Situace se změnila v porevolučním období během posledních 25 let. Našli se badatelé, kteří soustředili svůj zájem na podobu středověké komunikační sítě, dlouhodobě se věnovali povrchovému výzkumu a dokonce získali granty, které jim umožnily důkladný průzkum a dokumentaci klíčových lokalit za využití detektoru kovů, nejnověji také pořízení cíleného snímkování krajiny laserovým skenováním.[11]

Originálně nebo s inspirací v zahraniční literatuře, zejména anglické a německé, se tak u nás postupně utvářela metodika, jak významné dálkové cesty a jejich pozůstatky v terénu vyhledávat, jakým způsobem je odlišit od erozních jevů, příkopů a dalších lineárních linií v krajině a jak vyhodnocovat možnosti průchodnosti krajiny v minulosti. Ukázalo se, že jde o vpravdě interdisciplinární téma, vyžadující nejen součinnost archeologa s historikem, ale minimálně zohlednění výsledků bádání řady dalších oborů jako jsou nejrůznější příbuzné historické disciplíny, kartografie, ale i přírodní vědy v podobě geologie, hydrologie, geografie a dalších.[12]

To lze jistě hodnotit pozitivně. Co v české vědecké produkci dosud chybí, je integrální zapojení výsledků bádání na poli tématu starých komunikací do obecnějších výkladů historiografie a archeologie. Vyjádřeno pohledem historika bychom mohli napsat, že dosud nikdo uspokojivě a komplexně nevyužil problematiku starých komunikací jako jednu z pomocných historických věd, tedy jako zdroj informací vypovídající o různých aspektech historického dění a lidského konání. Přitom právě v těchto nejširších souvislos-

tech problematika vývoje komunikací své přirozené místo má, pokud si tedy dostatečně uvědomíme její možný záběr a dosah.

V každém období lidských dějin byla otázka komunikační dostupnosti jednotlivých částí osídleného území jednou z prvořadých podmínek fungování společnosti a jejího hospodářského i kulturního rozvoje. Ani středověk nebyl žádnou výjimkou, ačkoliv tradiční moderní výklady dějin vycházející z nebývale rezistentního Voltairova zatracení barbarského středověku a z ideje všeobjímajícího pokroku se snaží budit opačné zdání. Je zřejmé, že bez znalosti dálkových cest, ať již jde o obecné aspekty jejich fungování, nebo o konkrétní podobu jejich sítě, jen obtížně můžeme porozumět dalším jevům ve společnosti – vývoji obchodu, utváření sídelní sítě, společenskému významu jednotlivých míst v krajině, apod. Stejně tak se bez komunikačních souvislostí jen omezeně vyrovnáme se zpracováním lokálních dějin, jen těžko budeme hledat důvody volby místa pro stavbu pravěkého hradiště nebo středověkého města.

Způsob uchopení tématiky a výběr pramenů udávají vždy do značné míry podobu výsledných výstupů. Tady se ukazuje, že nám chybí syntetická zpracování dějin těžby a znalosti o plošném dosahu transportu těžebních produktů, stejně jako byť jen rámcové odhady množství lidí zapojených do těžebních činností. Zlepšení situace by vyžadovalo užší spolupráci zejména s geology. Vzhledem k tomu, že tématem starých cest se v poslední době zabývají spíše badatelé preferující povrchový výzkum v krajině, zůstávají do značné míry málo zhodnoceny archivní prameny a novověké dokumenty, mnohdy ilustrující starší situaci. Teprve nedávno se přikročilo k edičnímu vydání poznámkového operátu prvního vojenského mapování, který představuje dosud nevyužitý bohatý zdroj informací o podobě krajiny na konci 18. století, velmi málo víme o relevanci novověkých archivů velkostatků, nejsou dostatečně vyhodnoceny obrazové dokumenty, apod. Mnohou pomoc si můžeme slibovat od postupující techniky; laserové skenování krajiny umožňuje analyzovat terénní jevy, které bychom i na místě samém snadno přehlédli; GIS systémy výrazně usnadňují terénní práci v krajině; digitalizace výrazně rozšiřuje meze masové komparatistiky a vyhledávání, přesto se při výzkumu starých komunikací ani do budoucna neobejdeme bez znalosti relevantních úseků krajiny a základního povrchového průzkumu.

Pro uchopení tématu středověkých cest je nesmírně důležitá snaha rekonstruovat a interpretovat předchozí stav a pokusit se přiblížit a popsat

fungování sítě cest i ve starších obdobích. Jeden z hlavních motivů vzniku cest dálkového charakteru představovala kamenná sůl, která se již od pravěku do Čech musela dovážet,[13] ale naopak z Čech kupříkladu byla již v období neolitu do rozsáhlých území Evropy exportována významná surovina pro výrobu kamenných nástrojů, amfibolitický rohovec.[14] Ve starší době bronzové v českém prostoru probíhal čilý dálkový obchod s jantarem z Pobaltí,[15] ale i s alpskou mědí.[16] Těžba surovin i jejich zpracovávání na sebe vázaly specialisty – prospektory, sběrače, těžaře, jimž musel někdo jiný zajišťovat podmínky nutné k životu. Znamená to, že oblasti masovější těžby či zpracování hornin kolem sebe soustředily infrastrukturu, kde se jednotlivé složky obyvatelstva živily relativně specializovanými činnostmi, což předpokládalo poměrně rozvinutou formu obchodu a tak návaznost sítě dálkových cest.

Těžbu ale uvádíme především proto, že u ní je dálkový obchod nezpochybnitelnou podmínkou *sine qua non* (zkuste vysvětlit masovou těžbu bez dálkového obchodu). Z četných nálezů importů víme, že se dálkový obchod týkal celého území. Návaznost pozůstatků dálkových cest na datovatelná sídla, těžbu či jiné pozůstatky lidské činnosti je pevným záchytným bodem, z něhož se můžeme odrazit při snaze o rámcové datování zkoumaných komunikací. Pro jejich průběh pak samozřejmě musíme vycházet z vyhodnocení průchodnosti krajiny. Překvapivě vysokou výpovědní hodnotu pro nás mají i historická vojenská mapování, zobrazující krajinu před změnami z dob průmyslové revoluce. Nejzákladnější pomůckou pro rekonstrukci komunikační sítě je poznatek, že se dávné cesty vyhýbaly mokrým částem krajiny a přírodním překážkám a pokud možno vedly nejkratší možnou cestu. Ideálním prostorem pro jejich průběh v českých podmínkách byla rozvodí a táhlé hřbety, poskytující dobře odvodněné, povětšinou mírně svažité terény.

Hospodářsky a politicky byly enormně důležité přechody z jednoho rozvodí na druhé. V případě středních Čech a tras západo-východního i severo-jižního směru se takové důležité přechody nachází v oblasti severně od Prahy, která tvoří původní jádro oblasti ovládané rodem Přemyslovců. Díky povrchovému průzkumu tu známe řadu starých přechodů Vltavy, z nichž patrně nejdůležitější se pojí k Levému Hradci. Strategický význam hradiště spočíval nejen v kontrole trasy procházející přímo pod ním, ale i ve vazbě na přechody řeky v dnešních Roztokách a údolí Únětického potoka. Místní brody využívaly komunikace prvořadého významu, které v základních smě-

rech přecházely přes českou kotlinu. O jejich potenciálu spojovat Pobaltí s Podunajím, Pomohaní se Slezskem a Sasko s Moravou nemusíme pochybovat. Sice již delší dobu probíhají systematičtější průzkumy zaměřené na analýzu pozůstatků těchto tras zejména v prostoru Šumavy, Krušných hor, Českého lesa, česko-moravského pomezí a středních Čech, přesto lze říci, že vzhledem k množství materiálu stojíme stále spíše na počátku tohoto směru bádání. Zvláště důležité bude vyhodnocení role jednotlivých hradišť ve vztahu k síti komunikací, jehož následkem dojde i k přehodnocení významu konkrétních lokalit.

V přemyslovské expanzi lze s přihlédnutím ke stávajícímu výkladu Jiřího Slámy vidět též využití výhodné výchozí pozice tohoto rodu k postupnému ovládnutí a vylepšení stávající infrastruktury, která, bezpochyby v různých konkrétních podobách, na území Čech existovala několik tisíciletí.[17] S rozmachem politické moci vládnoucího rodu docházelo k postupnému ovládnutí dalších a dalších území, v nichž se stavěly nové hrady a přestavovaly stávající, které umožňovaly kontrolu starých cest míjejících původní přemyslovské jádro. To samozřejmě vedlo k možnosti účinné vojenské kontroly a postupné správy stále většího rozsahu území a ke kumulaci ekonomických zdrojů v podobě poplatků z trhů a mýt a následnému zvyšování politické moci, ve výsledku umožňující ovládnutí celé země. Problematika zpoplatnění užívání cest a převozu zboží v nejstarších dobách také nebyla dosud uspokojivě vysvětlena. Prizmatem moderní doby se na středověká (o pravěkých se pro absenci dokladů nepíše) mýta a trhové poplatky obvykle nahlíží jako na překážku dopravy, nicméně zdá se, že mnohem příhodnější bude mluvit o poplatcích za poskytnutý servis, patrně již v pravěku umožňující necentralizované budování infrastruktury a poskytování služeb velmi širokého spektra.[18]

Podobně málo využité jsou dějiny komunikační sítě pro interpretaci vývoje 13. století, jednoho z hlavních zájmů oslavence. Zejména důležité jsou dálkové cesty pro vývoj měst. Sídla nového typu v podobě měst s právními výsadami byla na napojení do sítě dálkových cest životně závislá. Do jaké míry byla místa nových městských lokací ovlivněna průběhem starších komunikací a nakolik docházelo k přeložkám dálkových cest, ať již přirozeným nebo řízeným? Lze mluvit o cíleném řízení kupeckého provozu známého z listin ze 14. století již o věk dříve? Nakolik byly tyto politické tlaky skutečně účinné? Vyřadily některá města ze hry potíže s napojením na síť

dálkových cest a obchodní infrastrukturu? Zatím známe odpovědi na tyto otázky u některých zkoumaných lokalit a vzhledem k různým odpovědím u různých míst se zdá, že realita byla v nastíněných ohledech velmi rozmanitá.[19]

Téma dálkových cest je rovněž důležitou otázkou do diskuze o roli státní moci ve vrcholném středověku. Naznačujeme některé okruhy otázek: Je ve snaze o ovládnutí páteřních komunikací možné spatřovat centralizační tendence moderního typu vládnutí? Kdo zajišťoval fungování komunikací a dával na ně prostředky? Co přesně pro dějiny středověké společnosti znamená, když napíšeme, že termínu *via publica*, veřejná cesta, lze v moderním právnickém smyslu rozumět nikoli jako *státní cestě*, ale že šlo o formu věcného břemena pozemku, kudy cesta vedla?

Řada z naznačených otázek a okruhů problémů čekají na soustavnější probádání. Je ale zřejmé, že středověké cesty mají své místo ve výkladu obecných dějin a umožňují pochopení řady (nejen prostorových) souvislostí.

Hranice – teritorium a vymezení

Historické bádání rozumí hranicí mez dvou subjektů, jimiž mohou být nejen státy a země, ale také menší územní celky, vesnice i jejich usedlosti, kraje, panství nebo berní obvody, farnosti, diecéze či jakékoli jiné okrsky. Městské hradby přesně ohraničovaly nespornou působnost městského práva, byly jeho hranicí. Ale pojem *hranice* může mít ještě další významy. Historiografie zná pokusy o rekonstrukci například etnických, jazykových hranic či hranic církevní správy. Historická i současná hranice se stává výsledkem konsensu zúčastněných stran, nikdy tedy není přirozená ve vztahu k přírodním podmínkám, vždy je umělá, a to ať jde o meze na jakékoliv úrovni (hranice států i hranice jednotlivých usedlostí). Bádání projevuje zájem o pojetí a vymezování hranic v minulosti již od 19. století. Přispěly k tomu dobové geopolitické teorie „přirozených" hranic spojované s dílem Friedricha Ratzela o politické geografii a Turnerova teorie amerických „civilizačních" hranic či úvahy o vzniku lineárních hranic z hranic pásových, ve druhé polovině minulého století potom přicházela i zamyšlení nad vztahem centra a periferie. Historiografie od konce 20. století ukazuje, že některé z těchto teorií neplatí vůbec, jiné jen velmi omezeně.[20]

Metody studia dějin hraničení vycházejí z použitých pramenů. Při výzkumu hranic využíváme hmotné prameny včetně jejich zachování *in situ*, v původním kontextu (jako příklad lze uvést hraniční kameny vratislavského biskupství, pocházející ze 13. století, dochované ve Slezsku; setkáváme se i s doklady příkopů a valů, „kopců", které bývaly častými hraničními znaky zmiňovanými v listinách).

Hranice bývají vymezovány buď přírodními útvary nebo uměle zasazenými či označenými předměty. Nejstaršími a často i trvalými hranicemi bývají stěží překročitelné hory, lesy či vodstvo. Nejjasnější a jednoduché určení hranic se řídilo vodotečí. Zmínky o označování hranic a hraničních značkách pocházejí již z raného středověku,[21] doklady o vytyčování hranic známe již ze starověké Mezopotámie či starého Egypta.[22]

Historiografie využívá od svých počátků zejména písemných pramenů. O hraničení se dozvídáme z vyprávěcích i úředních pramenů, které obsahují i dlouhé delimitační pasáže. Ke studiu hranic napomáhá též filologie. Pojem *granica*, který se stal základem pro pojmenování v mnoha jazycích, se vyvinul nepochybně v Polsku, odkud se během 13. století rozšířil po střední Evropě. Vznikl z indoevropského **ghrō* (*:*ghrē-:*ghra-*) znamenající cosi špičatého, vyčnívajícího, hranatého, ostrého. Substantivizací příponou *-n-* vzniklo severnější **grani*, respektive jižnější **grana*. *Granica* tedy původně znamenala hraniční značku – *signum*. V češtině během 13. století pojem *granica* přechází přes termín *ghraniz* na *hranice*.[23]

Průběh hranice Čech přímo svádí k užití teorie „přirozených" hranic. Tyto „přírodou vytvořené" meze však bývaly překračovány, připomeňme spory o Vitorazsko ve 12. století či hrabišické majetky na saské straně Krušných hor v následujícím věku. „Země obklopená horami" ležící v srdci Evropy neunikla prvním evropským kartografům. Věnec hor obepínající českou kotlinu nacházíme zakreslený už v Herefordské a Ebstorfské mapě „světa" i v některých portolánech. Ty sice zobrazují většinou jen mořské pobřeží a přístavy, někdy ale jejich tvůrci vstoupili i do vnitrozemí. Výstižný je popis země v Kosmově *Kronice Čechů*. Svědčí o tom, že pražský kanovník nejspíše z vlastní zkušenosti dobře znal tvářnost a reliéf Čech; možné je v této souvislosti připomenout jeho rozlišování krajin polních od krajin lesních (*in campestribus* […] *in silvestribus locis*). K charakteristice Čech Kosmas uvedl, že zemi obklopují kolem dokola tak, že se zdá, že tvoří jedno souvislé pohoří; navíc žádná řeka do české krajiny nevtéká, naopak se všechny potoky a říčky spojují do jedné velké, která potom teče až do moře. Obdobně líčí Čechy v 15. století Eneáš Silvius Piccolomini, později známý jako papež Pius II. Českou zemi shledává jako okrouhlou, její šířka i délka jsou přibližně shodné. Celou zemi obklopují lesy, které jako celek po způsobu svých předchůdců zve Piccolomini Hercynským lesem. Jako na zajímavost upozorňuje na jev, že se totiž všechny řeky z českého vnitrozemí vlévají do Labe.[24]

První podrobnější mapu Čech vytvořil ještě na sklonku středověku, v roce 1518, Mikuláš Klaudyán. Reprezentativní rytina zobrazuje stav soudobého českého království, ve spodní části grafického listu zachycuje Čechy kartografickou metodou. Autor na mapě zobrazil hlavní dopravní spojnice, řeky, města a hrady, přičemž katolické odlišil od husitských. V zobrazení

Čech obklopených pohraničními zalesněnými hvozdy nejspíše vycházel ze starší Etzlaubovy mapy Evropy i ze starších popisů a tabulek.[25]

Jev, se kterým souvisí přesnější vymezování hranic, představuje kolonizace. Historiografie si na základě zpráv pramenů povšimla, že hranice Čech, tvořená stěží proniknutelnými zalesněnými horami, začala být od 12. století narušována osídlením z obou stran hvozdu. Lesy začaly ustupovat, osídlení pronikalo i do jejich hloubi. Známý je příklad, jak jacísi Němci vystavěli kdesi v pomezním hvozdu hrad, přičemž je rozšířený názor, že se jedná o Přimdu. Hbitá kolonizace waldsaského kláštera ukrajovala z hraničního hvozdu a pomyslný „střed lesa" se fakticky posunoval směrem k českému vnitrozemí, ačkoliv *de iure* majetky zůstávaly v rámci českého panství, *de facto* se od nich odcizovaly a hranice postupem doby více kopírovala zdejší majetkové poměry. Obdobná byla situace na Vitorazsku, kolonizovaném ze světelského kláštera. Lidé z Rakous čile osidlovali pohraniční hvozd, ideální „střed lesa" se tak stále posunoval směrem k českému vnitrozemí. O sporné území vznikly spory a boje, a nakonec byla vytyčena lineární hranice. Opět majetkové poměry spolu s kolonizací rozhodovaly o ovládnutí území za Krušnými horami, kde Hrabišici ovládali Zavidov, Boršenštejn a Rechenberg na cestách směřujících z Mostecka a Bílinska k Freibergu.[26]

Historiografie se zabývá též nutností chránit hranice jiným, aktivnějším způsobem, než jen spoléháním se na ochranu zalesněných (ale postupně již odlesňovaných) horských pásem a přesek. I z české strany postupovala kolonizace směrem k horám. V těchto „nových" oblastech se usazovaly panské rody, budující zde svá panství s hrady, chránícími též hranici, podobně jako kláštery, osídlující vlastní majetky rozložené mezi starou sídelní oblastí a pomezními hvozdy. Také panovník budoval nové pohraniční hrady, zejména však městské pevnosti a manské soustavy.[27]

Otázkou zůstává původ chodského obyvatelstva jakožto strážců zemské hranice. Objevily se názory, že by to měli být buď pokračovatelé raně středověkých stráží (které měly hlídat pohraniční hvozd, přechodové cesty, zemské brány), anebo součást manské soustavy či obdoba uherských ochránců hranic cizího původu.

Historiografie zkoumala oprávněnost „přirozených" či „civilizačních" hranic. U konceptu „přirozených" hranic dospěla k názoru, že je nutný oboustranný konsensus, jinak je překročitelná a anulovatelná, jak ukázal politický vývoj v moderní době. Teorie „civilizačních" hranic naráží na pro-

blém „civilizovanosti“ a „primitivnosti“ společností.[28] Vymezování hranic je důležité pro pochopení toho, jakými způsoby lidé v minulosti vytyčovali nejen svůj majetek a životní prostor, jak vnímali krajinu a přírodu kolem sebe, jaké krajinné prvky se jim zdály výrazné a trvalé, nebo je volili coby mezníky „svého“ prostoru. Často se tak v popisech hranic setkáváme s vodními toky, horami, skalami či stromy. Kde tyto přírodní danosti chyběly, vztyčovali lidé výrazné mezníky umělé. Jak z výše řečeného vyplývá, studium hranic a hraničení vyžaduje zvláště mezioborový přístup, který slučuje prameny historiografické, aplikuje metody pomocných věd historických, archeologie, historické geografie a zahrnuje i dějiny osídlení či právní archeologii a etnografii a řadu dalších.

Slavníkovská doména v historické kartografii

Slavníkovci, slavníkovská doména a její "mýtus" rezonuje v historiografii k českým dějinám raného středověku již od poloviny 19. století.[29] Tématu se v minulosti věnovali především Václav Vladivoj Tomek, Johann Loserth, Berthold Bretholz, Julius Lippert, Václav Novotný, Rudolf Turek, Miloš Šolle nebo Rostislav Nový, v nedávné době a v současnosti pak Petr Charvát, Jiří Sláma, Michal Lutovský, Zdeněk Petráň a mnozí další historikové, archeologové, literární historikové, numismatici či jiní odborníci. Zabývali se a zabývají aktivitami členů rodu ve vztahu k tehdejšímu dění ve střední Evropě a k formování českého státu, jejich hospodářskou činností a také vymezením prostoru slavníkovského panství v rámci středověkých Čech. Vývoj názorů v pracích jednotlivých autorů na problematiku Slavníkovců a jejich domény přehledně shrnuli v práci *Slavníkovci, mýtus českého dějepisectví* Michal Lutovský a Zdeněk Petráň.[30] Konstatovali, že dosavadní názory na rozsah území, ovládané či alespoň spravované Slavníkovci, lze rozdělit do tří proudů, všechny však za výchozí údaje k diskusi považují popis území v Kosmově kronice: *„Sídlem tohoto znamenitého knížete byla Libice, ležící v místě, kde řeka Cidlina tratí své jméno, ústíc do volnějšího toku Labe. Knížectví jeho mělo tyto hranice: na západ proti Čechám potok Surinu a hrad, ležící na hoře, jež slove Oseka, při řece Mži. Rovněž na jižní straně proti Rakousům tyto pomezní hrady: Chýnov, Doudleby a Netolice až doprostřed hvozdu; k východu proti zemi moravské hrad pod pomezním hvozdem ležící, jménem Litomyšl, až k potoku Svitavě, tekoucím středem hvozdu; na sever proti Polsku hrad Kladsko, ležící nad řekou Nisou."*[31]

První názorový okruh vycházel především z Kosmovy kroniky a zastával názor, že slavníkovská doména se rozkládala na území větším než polovina Čech. Tuto teorii spolu s představou o rozdělení Čech na regiony jednotlivých kmenů výrazně podporoval Rudolf Turek (opíral se mimo jiné o archeologické a numismatické prameny). V kartografickém znázornění ztotožnil slavníkovské panství s územím kmenů Charvátů, Zličanů a Doudlebů.[32] Druhý okruh představuje pojetí Rostislava Nového, podle něhož

slavníkovská doména zaujímala celé severovýchodní Čechy od ústí Jizery do Labe až k podhůří Orlických hor. Svůj názor však kartograficky nepodpořil.[33] Třetí názorový okruh se velmi razantně projevil po smrti Rudolfa Turka (1991), vůči jeho představám o rozsahu slavníkovského území se vymezil nejprve Jiří Sláma.[34] Následovaly další Slámovy, ale také Lutovského a Petráňovy práce, které výrazně revidovaly dosavadní pohled na slavníkovskou doménu a oproti původním představám kronikáře Kosmy ji výrazně zmenšily na okolí Libice nad Cidlinou a Malína. Pohledy na rozsah a polohu slavníkovského panství tedy doznaly v průběhu posledních desetiletí v české historiografii značných změn zejména v návaznosti na nové archeologické nálezy a poznatky.

Z historickogeografického pohledu se autoři ve svých pracích snažili určit rozsah panství, hradiště, spadající do prostoru slavníkovské domény a pokusili se vypořádat – se znalostí několika málo daných topografických údajů – s dosud spornou lokalizací a identifikací potoku Surina a hory Oseka. Diskuse k tomuto tématu dosud není uzavřena. Jen málokdo se však pokusil zachytit panství Slavníkovců, Surinu i Oseku, na dějepisné (historické, rekonstrukční) mapě. Proč? Jaké jsou důvody postižení rozsahu panství jen „slovem", nikoliv i „obrazem"?

Kartografické znázornění historických jevů a procesů kartografickou metodou provází domácí i zahraniční historiografii přibližně od počátku 18. století. V českých zemích se tato metoda začala výrazněji uplatňovat od poloviny 19. století v dílech Františka Palackého či Václava Vladivoje Tomka, který se jako jeden z prvních o slavníkovskou doménu intenzívně zajímal a pomocí kartografické metody pracoval.[35] Přesto se kartografické znázornění předpokládaného rozsahu, hranic či dalších topografických údajů slavníkovského panství v jeho studii neobjevilo. Závěry výzkumů byly po více než sto letech od vydání Tomkova článku prezentovány převážně formou textů, studií či monografií, aniž by je doplňovaly mapy, mnohem exaktněji zachycující změny ve vývoji větších i menších územních celků. Teprve ve druhé polovině 20. století se kartografické znázornění slavníkovského panství objevilo v odborné literatuře (práce Rudolfa Turka z roku 1982, viz dále) i v dějepisné (historické) kartografii. Je zajímavé sledovat, jak se zákres domény měnil, nakolik odrážel vývoj historického diskursu slavníkovského mýtu a s jakým časovým odstupem se názorové změny na mapách projevily.

V předložené kapitole je předmětem studia kartografické znázornění slavníkovské domény v několika vědeckých dějepisných atlasech – v *Atlasu československých dějin* z roku 1965 a v *Akademickém atlasu českých dějin* z roku 2014–2016 – a dále ve vybraných školních dějepisných atlasech (viz dále), jejichž obsah je výsledkem přenosu základního výzkumu do edukačních procesů. Kartografická znázornění v atlasech jsou srovnávána s mapkou Rudolfa Turka z roku 1982.[36] Sledován je nejen samotný rozsah domény a lokality v rámci jejího území, ale také kartografické prostředky, jimiž byla doména znázorněna.

Jako první se objevilo kartografické znázornění *Slavníkovské domény* ve *Školním atlasu československých dějin* z roku 1959.[37] Mapa *Říše Přemyslovců v druhé polovině 10. století* na straně tři atlasu v měřítku 1:5 000 000 zachycuje doménu bílou linií v jejím maximálním rozsahu dle Kosmy. Autory byli Pavel Choc, historik vojenství a Bohumila Zástěrová, zabývající se především dějinami Byzance. V prostoru slavníkovské domény jsou znázorněny lokality Libice, Kouřim, Vraclav, Vysoké Mýto, Kladsko (Kłodzko), Chýnov, Doudleby, Netolice, Osek, těsně v hraniční linii pak Ostrov (umístění Ostrova do hraniční linie je však spíše záležitostí nepřesnosti soutisku mapové značky a zákresu hranice, kdy mapová značka by se již měla nacházet mimo slavníkovskou doménu). V atlasu není uvedeno, z jakých podkladů autoři čerpali; v mnoha dalších vydáních pak vycházela tato mapa řadu let beze změny, v titulu pouze přibyl stručný dodatek (za Boleslava I. a II.).

O šest let později než první vydání *Školního atlasu československých dějin* vyšel roku 1965 *Atlas československých dějin*.[38] Tento první vědecký atlas domácí dějepisné kartografie měl podat jednotné, komplexní kartografické znázornění dějinného vývoje českých zemí a Slovenska od pravěku do roku 1960 na čtyřiceti pěti mapových listech s více než čtyřmi stovkami map, kartogramů a grafů. Na přípravě atlasu se podílel především tehdejší Historický ústav Československé akademie věd ve spolupráci s Historickým ústavem Slovenské akademie věd, s ústavy archeologickými, vysokými školami a s mnoha dalšími vědeckými institucemi.

Slavníkovské panství je kupodivu zpracováno jen velmi schematicky na dvou vedlejších mapkách malých měřítek v rámci mapového listu č. 4 *Politické poměry za raného a vrcholného feudalismu*. Autory vědeckého obsahu byli historický kartograf Jiří V. Horák a historik Peter Ratkoš, odborník na problematiku dějin Velké Moravy. První mapa, *4 a) Politické poměry v X. až*

XII. století v měřítku 1:4 000 000, zachycuje barevným podtržením názvu slavníkovská hradiště do roku 995 (Libice nad Cidlinou, Kłodzko, Litomyšl, Chýnov, Doudleby, Netolice). Ve vysvětlivkách k mapě je však jako příklad slavníkovského hradiště uvedena Kouřim, která v samotném mapovém obrazu podtržena není. Lze se domnívat, že došlo k chybě při tvorbě mapy, neboť Kouřim s okolím (Kouřimsko, Zličsko) byla považována za součást slavníkovského panství. Jako zdroj údajů pro tuto mapu je v atlasu uvedena práce Josefa Kalouska a Josefa Brože *Tři historické mapy k dějinám českým* z roku 1885, ta však slavníkovské panství vůbec nezachycuje. V textu k mapě I je však na straně čtyři poznamenáno, že okolo Kouřimi a Libice byli usazeni Zličané, na straně sedm pak autoři naznačili, že Slavníkovi náležely východní a jižní Čechy i Kouřimsko.[39] Na druhé mapě Atlasu československých dějin – *4 f) Politický přehled střední Evropy v druhé polovině X. století* v měřítku 1:15 000 000 je umístěn pouze název Slavníkovci, který se táhne přes celé Čechy od jihu, jihovýchodu k východu (cca k hranicím Kladska). Pod názvem Čechy je poznámka: 995 sjednoceny. Zdroj údajů k mapě není uveden.

V roce 1980 začaly vycházet školní dějepisné atlasy menšího rozsahu i rozdílného formátu autorů Luboše Balcara a Jiřího V. Horáka, které byly užívány společně s výše uvedeným *Školním atlasem československých dějin*, vycházejícím tehdy již pod redakcí jiných odborníků.[40] Na stránce dvacet *Dějepisného atlasu pro 5. ročník* z roku 1980 je na mapě s názvem *Český stát v 10.–12. století* v měřítku 1:6 000 000 vyznačeno území slavníkovského panství svislými šrafami v oválu kolem Kouřimi a Libice o poloměru asi deseti až dvaceti kilometrů. K mapové značce v legendě je vysvětlivka kmenové panství Slavníkovců, obě lokality, Kouřim i Libice (bez části názvu „nad Cidlinou") jsou označené jako místa politického, kulturního a hospodářského významu. Zdroje ke zpracování mapy nejsou uvedeny.[41] Lze se podivovat nad tím, že souběžně vycházející školní dějepisné atlasy znázorňovaly slavníkovské panství odlišně. Mohly být v případě zmenšení slavníkovského prostoru v *Dějepisném atlasu pro 5. ročník* důvodem rozdílné autorské pohledy na dané téma? Na tyto otázky již v současné době bohužel nelze jednoznačně odpovědět. Tvůrci map zemřeli a podklady, které použili, není možné dohledat.

Po roce 1989 se do školních dějepisných atlasů pro základní a střední školy i do atlasů pro veřejnost promítly změny v pojetí dějinného vývoje

a posun historických diskursů. Rozsah slavníkovského panství se na mapách těchto atlasů dále zmenšil a tyto dějepisné atlasy již Kouřim do území Slavníkovců nezahrnovaly.[42]

Nejnověji zachytil v atlasové dějepisné kartografii slavníkovskou doménu vědecký *Akademický atlas českých dějin*, znázorňující na pěti stech stranách soubor vybraných, hierarchicky uspořádaných poznatků moderní české historické vědy po roce 1989 k českým a československým dějinám s vazbami na evropský, ale zejména středoevropský prostor. V atlasu se prolínají tři hlavní témata – člověk, prostor a čas. Slavníkovské doméně je věnována mapa Jana Zelenky *II.5 Kosmův popis slavníkovského panství – fikce versus realita.* Jan Zelenka v textovém doprovodu k mapě konstatoval: „*Na základě kritického rozboru písemných, archeologických, ale zejména numismatických pramenů omezila současná historiografie a archeologie panství Slavníka a jeho synů na širší okolí dvou jediných prokazatelně „slavníkovských" hradišť – Libice a Malína. Slavníkovci již nejsou považováni za mocný knížecí rod a soupeře panujících Přemyslovců v boji o nadvládu nad Čechami. Příčiny jejich do jisté míry privilegovaného postavení jsou spatřovány zejména v příbuzenské vazbě na vládnoucí Přemyslovce, která Slavníkovi a jeho synům zajistila správu nad oblastmi v okolí Libice a Malína.*"[43]

Na mapě (s grafickým, nikoliv číselným měřítkem) je vyznačeno fiktivní slavníkovské panství v jeho největším předpokládaném rozsahu (dle Kosmy), předpokládané území pod slavníkovskou správou dle současných znalostí (k roku 2014) a domnělá slavníkovská hradiště (Libice, Malín, Kłodzko/Kladsko, Litomyšl, Chýnov, Doudleby, Netolice). Lze se však domnívat, že průběžně probíhající archeologický výzkum může současný stav poznání o rozsahu panství ještě přehodnotit a kartografické znázornění se opět změní. Písemné prameny již těžko mohou cokoliv nového k diskusi připojit; z nich čerpané topografické údaje jsou omezené na určitý soubor dat, který se za posledních více než sto padesát let výrazně neproměnil.

V kartografickém znázornění slavníkovské domény v dějepisné kartografii lze od poloviny 20. století spatřovat tři hlavní směry: znázornění největšího myšleného rozsahu podle kronikáře Kosmy, znázornění menšího rozsahu s Kouřimí a znázornění menšího rozsahu bez Kouřimi. Na sledovaných mapách je rozsah slavníkovského území zakreslen bodovými, liniovými (čárovými) a plošnými (areálovými) mapovými značkami (též znaky) a názvoslovím (zeměpisnými jmény). Uvedení zdrojů (pramenů a literatu-

ry) je skromné (*Atlas československých dějin z roku 1965*) či žádné. Nelze tedy zjistit, z jakých podkladů autoři školních atlasů vycházeli, lze se jen domnívat, že čerpali ze soudobé odborné literatury a její závěry spolu s vlastními teoriemi a názory přenášeli do map.

Proč se kartografické znázornění slavníkovské domény od poloviny 20. století co do podrobnosti a přesnosti výrazněji nerozvinulo? Vymezování historických území, zejména středověkých, patří na dějepisných (historických) mapách obecně k velkým problémům historické geografie a dějepisné (historické) kartografie. Pro období středověku je charakteristická absence původních, podrobných a přesných map. Písemné historické prameny obvykle neobsahují dostatečný počet výskytů potřebné statistické vlastnosti, která je nutná k naplnění mapového obsahu - v tomto případě topografických údajů. Výsledky archeologického výzkumu včetně numismatických nálezů sice vedly k postupné změně v pojetí rozsahu slavníkovské domény, ale jejich svědectví zatím neumožňuje rekonstruovat sledované území v celistvosti tak, aby byly hranice domény zakresleny v mapě jinak než jako hypotetické. Kartografické znázornění slavníkovské domény se tedy stále omezuje na přehledné mapy malých měřítek se schematickým naznačením slavníkovského panství spolu s výčtem hradišť, které dle názoru odborníků k panství náležely a pokusy o lokalizaci dosud neurčených topografických údajů (Surina, Oseka). Zpracování map středních a velkých měřítek není s ohledem na nedostatek podkladů reálné. Změnil se však rozsah panství, který se výrazně zmenšil na bezprostřední okolí Libice nad Cidlinou a Malína. Odraz historického diskursu se v dějepisné kartografii projevil zejména ve vědeckých atlasech z roku 1965 a 2014, kdy znázornění slavníkovské domény odpovídalo převládajícím výsledkům výzkumu dané problematiky. Školní dějepisné atlasy reflektovaly názorové změny postupně, titul od titulu dle autorské reflexe různých odborných názorů. Obdobně jako u školních dějepisných atlasů by bylo zajímavé sledovat odraz historického diskursu na mapkách v učebnicích a popularizačních pracích.[44]

Hrady a jejich vyobrazení

„Vyobrazení hradu“ představuje zdánlivě úzce vymezené, ne-li přímo speciální téma. Ve skutečnosti zahrnuje rozsáhlou škálu dílčích okruhů, z nichž každý vykazuje poměrně dalekosáhlé přesahy – do dějin umění, kastelologie, ale i sociálních dějin či dějin mentalit. Za „vyobrazení hradu“ totiž lze označit schematický obrázek složený z několika věží a zdí s cimbuřími stejně jako romantická vyobrazení (18.) 19. století, kdy hradní ruiny mohly sloužit jako memento pomíjivosti všech věcí stejně jako poukaz na slavnou minulost. Pseudogotické přestavby hradů a zámků, onen pitoreskní amalgám propojující prvky vývojově navzájem odlehlé z hlediska chronologického i geografického (k nejznámějším případům u nás náleží Žleby anebo Žinkovy), představují svérázný můstek směrem do středověku.

„Co měla vyobrazení hradů říkat současníkům?“ a „co mohou sdělit nám?“ nejsou otázky dvě, ale otázka dvojjediná. Pokus o pochopení smyslu vyobrazení v době jejich vzniku zdá se být nejspolehlivější cestou k adekvátnímu vyhodnocení tohoto pramene (i) z hlediska dnešní vědy.[45] A jakkoli překvapivě to může znít, odpověď na otázku, co ikonografické prameny (v daném případě vyobrazení hradů) mohou a naopak nemohou sdělit, stále není komplexně zodpovězena.[46]

S nejstaršími vyobrazeními hradů – v závislosti na kontextu a obrazové tradici jednotlivých oblastí – se setkáváme od konce 11. století (k nejstarším a současně nejznámějším náležejí vyobrazení motte na tapiserii z Bayeux); zvláště v počátcích byla vyobrazení hradů velmi těsně spjata se zobrazováním (biblických) měst, kde se setkáváme s řadou pevnostních prvků (typizovaných podobně jako samotná zástavba). Nakolik mezi hradem a městem ve starší době těžko rozlišíme, ukázkovým způsobem dokumentuje proslulá srostlice města-hradu s postavami Čecha a Lecha z budyšínského rukopisu Kosmovy kroniky (k textu z doby kolem 1200 doplněná kolem 1400), stejně jako iluminace pařížského zlomku Dalimilovy kroniky (Itálie, 30. léta 14. století), abychom uvedli jen dva z notoricky známých příkladů. Typická je v obou případech také pestrá barevnost, což je pro vyobrazení daného

druhu jev charakteristický natolik, že dovoluje uvažovat přímo o symbolice těchto barev.[47]

Kresby uvedeného typu jsou vlastně skládanky z několika základních prvků, přičemž kvádry zdiva a cimbuří patří ke klíčovým komponentům, z nichž se stavějí věžovité, v celkovém pohledu výrazně vertikální stavby. A nejednou bývají i poměrně detailní, s řadou evidentně realistických prvků (příkladem může být *Bible Václava IV.*, cenný kastelologický pramen).[48] Ať totiž jde o hrad ryze schematický nebo naopak sofistikovaně propracovaný, včetně třebas i zahrádek, vždy jde o hrad ikonický, který sám o sobě, bez doprovodného textu, je pouhým typovým obrázkem: a je to právě související text, který vyobrazení dodává „identitu" a univerzální vyobrazení se tak stává konkrétním. Tento mechanismus měl svůj pendant v zobrazení jednajících osob – od panovníků přes šlechtu a duchovenstvo až po náhodné aktéry dějů se jednalo o figurky bez individuálních rysů, opatřené pouze adekvátním oděvem, příp. dalšími atributy. Zobrazení bývala zástupným symbolem – míst i osob, přičemž autentičnost vyobrazení byla druhořadá. Knižní iluminace, stejně jako nástěnné malby s výjevy biblickými či ze života svatých anebo významnými historickými momenty nebyly ničím více než obrazovým zachycením klíčových scén pojednávaných příběhů a jejich zasazením do adekvátního typizovaného rámce buď interiéru anebo exteriéru.[49]

Exteriérem bývala „krajina s architekturou". Tento moment je podstatný, neboť právě odtud můžeme odvinout vyobrazení krajiny s opakujícími se typickými (a typizovaně kreslenými) atributy, k nimž přirozeně patřily i hrady.[50] Očekávatelnou pointou je zde přímá souvislost s počátky krajinomalby. Již samotná definice tohoto pojmu není jednoznačná, ovšem obecně akceptované 15. století jakožto doba zrodu krajinomalby v moderním slova smyslu je bez rizika omylu. Jedním z podstatných definičních východisek, která odlišují „krajinomalbu" od „zobrazení krajiny", je individuálnost zachycení konkrétní krajiny a tedy její autentičnost, minimálně rámcová. Totéž pak platí i v případě zobrazení architektury – hradů, klášterů i měst, zasazených v lakoničtěji či obšírněji pojednaném krajinném rámci. Není proto náhodné, že právě pozdní středověk je shodně dobou počátků krajinomalby i nejstarších vyobrazení architektury, která můžeme považovat alespoň v jisté míře za autentická.[51]

Ve chvíli, kdy se zobrazení hradu a obecně jakékoli „architektury" přesouvá z roviny obrazové kulisy na úroveň samostatného prvku s významem, bylo

nezbytné, aby se z typizovaného vyobrazení okolní krajiny stal konkrétní, „identifikovatelný" prostor (byť i nadále s prvky typizovanými a stylizovanými). Rané doklady známe již z doby kolem roku 1400 (nástěnné malby na hradě Runkelsteinu a v Torre Aquila (Adlerturm) v Tridentu, anebo bohatě zdobený liturgický rukopis *Přebohatých hodinek vévody z Berry*), ponechámeli stranou střední Evropě již poněkud odlehlou Lorenzettiho malířskou výzdobu interiérů radnice v Sieně (1337–1340), někdy poeticky označovanou za inkunábuli krajinomalby.[52] Pro všechny tyto případy je typické, že se jedná o lokality jednoznačně identifikovatelné, jakkoli kreslené s kolísající měrou autentičnosti a stylizovanosti. A přesně totéž platí pro české prostředí pozdního 15. století, od kdy máme k dispozici nejstarší, s větší či menší měrou jistoty identifikovatelná vyobrazení hradů – mimořádně autentické je velkoplošné vyobrazení hradu Žirovnice (cca 1490), jež takřka postrádá okolní krajinný rámec, zato historikům nabízí interpretační hádanku v podobě předimenzované dílny v popředí; za rámcově autentický můžeme považovat Švihov, zakomponovaný do scény boje sv. Jiří s drakem, stejně jako o něco mladší Housku, zasazenou v širokém rámci ideální komponované krajiny. Je příznačné, že všechna tato vyobrazení najdeme na hradech samých – a pokud v rámci pozdně gotické výmalby na hradě v Blatné vidíme vyobrazení hradu, váháme pouze mezi tím, zda se mělo jednat o Blatnou či o Rožmitál, rodový hrad tehdejších majitelů Blatné.[53]

„Chvála malířství" se může odvíjet v řadě směrů. Pro nás je zajímavé, i dobou svého vzniku příznačné, pojednání „*De Pictura*" Leona Battisty Albertiho (1435), v němž autor připomíná téměř božskou schopnost malířství, totiž zpřítomňovat nepřítomné, zhmotňovat zmizelé a „oživovat" dávno zemřelé – formou vzpomínky, která je vyvolána pohledem na grafické zpodobení.[54] A pokud reálné panské sídlo bylo zástupným mocenským symbolem majitele, hrad / zámek vyobrazený na tom byl – v kontextu, v němž přicházel – analogicky.[55] Učebnicovým příkladem jsou již připomenuté *Přebohaté hodinky vévody z Berry*, mistrovské dílo bratří z Limburka, kde kulturní krajinu zachycovanou v jednotlivých ročních obdobích vždy vizuálně ovládá panské sídlo na obzoru.[56] Hrdý poukaz na vlastní sídlo, vyobrazené v reprezentativních interiérech, ať již samo o sobě či v krajinném rámci, stylizovaném v souladu s dobovou módou, byl určen vybranému publiku, jež do těchto prostor mělo přístup (a smyslu nástěnné výzdoby současně rozumělo). Móda zobrazování vlastních sídel tkvěla svými kořeny evidentně

v pozdním středověku – vyobrazení hradů, zámků i sídel typu předměstských vil se od té doby stávají součástí malířské výzdoby reprezentativních prostor rezidenčních sídel. A zdaleka nešlo jen o výstavnost a „vnější nádheru" panského sídla, ale také o jeho symbolický význam nositele tradice – ať již obecně v podobě starobylosti (na zámku ve Lnářích takto vedle barokního sídla vyobrazili i jeho předchůdkyni, goticko-renesanční tvrz) anebo konkrétně ve vztahu k rodu momentálních majitelů. Není konečně náhodné, že prospekty „krajiny s architekturou" v prostorách rezidenčních sídel přicházejí pospolu s alegoriemi ctností a představují zástupné symboly země spravované moudrým, ctnostným a tudíž legitimním vládcem. Sebeprezentace prostřednictvím graficky zpřítomněné architektury byla pevnou součástí aristokratické mentality – v prostředí světském i církevním.[57] Z poněkud jiného úhlu, ale v témže smyslu svědčí v průběhu 16. století rapidně narůstající počty osobních či rodinných portrétů s rafinovanými průhledy do krajiny či přímo speciálně na rezidenční sídla, stejně jako dobové pojetí rodových dějin, fixované na „místa dějů", potažmo tedy tradice. V tomto kontextu hrály hrady jednu z klíčových úloh, jak ostatně explicitně vyplývá z bohatě ilustrované rodové khevenhüllerovské kroniky (1624–1625).[58]

Hrad jako zástupný a současně statutární symbol, ztělesnění mocenského nároku i legitimizující tradice je patrně nejuniverzálnější, a z hlediska někdejší reality, kterou vždy rekonstruujeme jen s větší či menší měrou hypotetičnosti, také „nejjistější" interpretací vyobrazení hradů pozdního středověku a staletí následujících v malbě deskové, nástěnné i knižní. Idylické krajiny s rozhozenými městy, vesnicemi, hrady můžeme vnímat jako výraz krajin spravovaných moudrým vladařem, jak to předpokládáme již ve zmíněném případě výmalby sienské radnice, stejně jako o více než století mladší malířské výzdoby Palazzo Medici – Riccardi ve Florencii (1459) i na řadě dalších míst; v českém prostředí pak na pozdně gotických a renesančních vyobrazeních hradů v kulturní krajině a následně i na barokních obrazových mapách panství. Podobně jako kresba či malba měla pak i grafika onu kouzelnou moc zachytit prchavý okamžik vhodným (požadovaným) způsobem, a ještě něco navíc: s ohledem na počet exemplářů tištěného díla byl její dopad a ohlas širší, a nepřekvapí nás, že právě zámecké areály, stejně jako prvky kulturní krajiny se stávají nejčastějším námětem grafických prezentací šlechtických panství (vedle F. A. Šporka docenili propagační roli grafiky u nás především Valdštejnové, Lobkovicové anebo Liechtensteinové). Starý

středověký mechanismus hrdé prezentace vlastního sídla a „ovládnutého" prostoru byl v principu stále přítomen.[59]

Podobně jako celá skupina ikonografických pramenů, i vyobrazení hradů neodolatelně lákají k hledání dalších, řekli bychom subtilních významů, skrytých, resp. dosud neobjevených cest k poznání středověké mentality. Připomněli jsme barvy, a připojit můžeme také typ zdiva – může to být cihla, stejně jako *Buckelquader*, exkluzivní typ „imperiálního" zdiva, jednou vydávaný za symbol císařský a jindy za výraz rytířského etosu.[60] Nacházíme jej na místech, kde nám nečiní potíže přiklonit se k ideji císařské (např. v podobě známé hlízové věže na Zvíkově, ze 14. století potom např. na Laufu), ale i tam, kde si s interpretací příliš nevíme rady (např. Jenštejn); ze zdiva typu *Buckelquader* byla ovšem stavěna i biblická věž na jednom z vyobrazení v *Bibli Václava IV.* (kolem 1400).[61] Náhoda, estetický záměr nebo skrytá symbolika? Tytéž otázky si můžeme položit také nad genealogiemi již od 12. století s oblibou zasazovanými do iluzivních architektonických rámců: odrážejí subtilní pilíře, klenební oblouky, postranní kulaté věže či přímo orámování schématickým nákresem hradního paláce s věžemi a cimbuřím dobové vnímání hradu jakožto mocenského symbolu, anebo se to jen my domníváme?[62]

Na koncepci vyobrazení architektury jakožto zástupného symbolu, jímž se zpravidla město, ale i jednotlivé sakrální areály a spíše ojediněle pak rovněž hrady svěřují pod ochranu vyšší moci (Panny Marie či některého ze světců), navazuje hypotéza o hradu interpretovaném ve smyslu biblického přirovnání Boha Otce k *domus refugii*, v širším významu tušíme i souvislost s mariánskou symbolikou *hortus conclusus*. Podobně jako město či klášterní areál byl i hrad místem „uzavřeným": solitérem nemajícím bezprostřední analogie (minimálně v dnes dochovaném fondu) je v tomto směru votivní obraz Bernharda von Seyboltsdorf (1499), na němž je zachyceno nádvoří jeho hradu Schärdingu obehnané obvodovou hradbou, centrální hranolová věž, vyobrazena je celá donátorova rodina, nechybí ani scéna zázračné záchrany dívky ze studně. Hradní mikrosvět tu přesvědčivě evokuje útočitě, do něhož a v němž se donátor se svou rodinou utíká pod ochranu Panny Marie, která je vyobrazena na stěně obytné hranolové věže.[63]

Elementární fakt, že vyobrazení hradů představují mimořádně závažnou skupinu pramenů kastelologického studia, není snad třeba vůbec připomínat, a patrně i nabádání k adekvátní kritičnosti je nošením dříví do lesa.[64] Konstatování, že v pozdním středověku se výrazně prosazují alespoň

rámcově realistická vyobrazení hradů a tento trend pak přirozeně pokračuje až do nástupu fotografie, jež z hlediska dokumentárního kresbu odsunula na vedlejší kolej, je nejen logické, ale v zásadě i správné. Ovšem nic neplatí bez výjimek. Na jedné straně máme velmi věrná vyobrazení hradů již v 15. století, a jindy vidíme doslova groteskní grafiky ještě na počátku 18. století. Ve hře byla řada proměnlivých momentů: od smyslu pro autentičnost až po snahu po idealizaci (stavby samé i jejího okolního rámce), a v některých případech snad i o upoutání pozornosti – kombinací prvků reálných i ireálných, zdůrazněním jedněch a potlačením druhých. Synonymem předimenzovaných proporcí se stal až do omrzení stále znovu publikovaný hrad Fleckenstein z knihy Daniela Specklina (1536–1589) o pevnostním stavitelství,[65] který si ale v ničem nezadá s mnohem méně známým fantaskním vyobrazením hradů Bezdězu anebo Sloupu ve Vogtově *Das Jetzt-lebende Königreich Boehmen* (1712). A jakkoli úsměvně na nás tyto kresby mohou působit, i ony představují jedinečný pramen – minimálně z hlediska dějin „vidění" a „zobrazování".

SLAVNÍKOVSKÁ DOMÉNA V HISTORICKÉ KARTOGRAFII

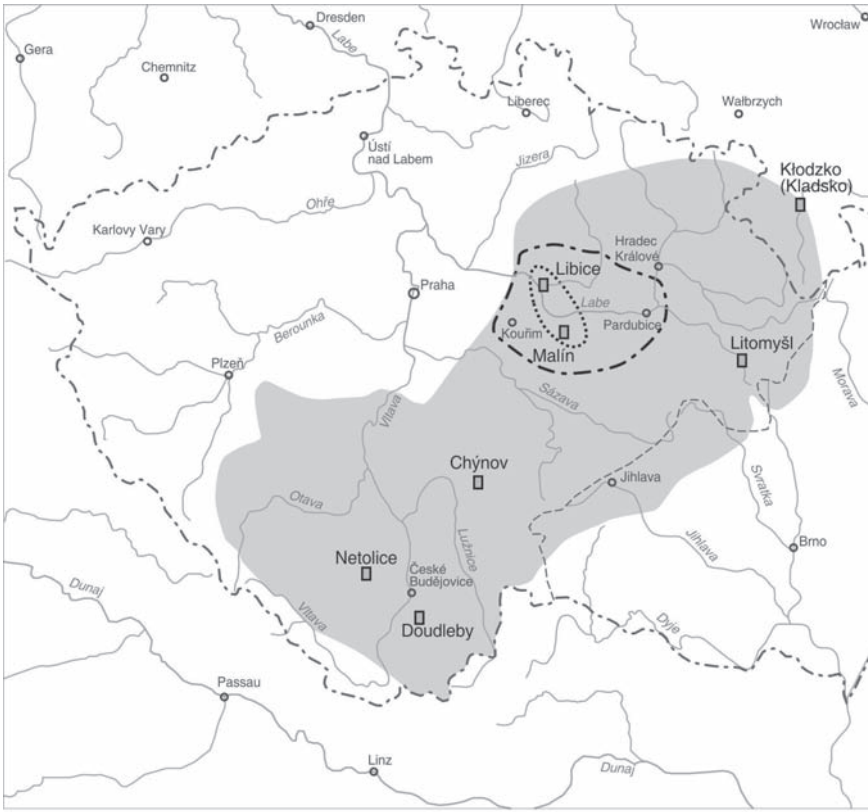

Kartografické znázornění předpokládaného rozsahu panství Slavníkovců

panství Slavníkovců v rozsahu dle Kosmovy kroniky

zmenšený rozsah panství Slavníkovců s Kouřimskem

zmenšený rozsah panství Slavníkovců bez Kouřimska

domnělé slavníkovské hradiště

Kartografické znázornění předpokládaného rozsahu panství Slavníkovců.

HRADY A JEJICH VYOBRAZENÍ

Součástí výzdoby tzv. zelené světnice na zámku Žirovnice je poměrně rozměrné a i v detailu autentické vyobrazení hradu; nepřehlédnutelným prvkem celé kompozice je i železářská huť.

Jako zelená světnice bývá označován i malý prostor na hradě Houska, jehož stěny jsou pomalovány výjevy idealizované kulturní krajiny s hrady.

Nejstarší vyobrazení hradu Sloupu (1712) je příkladem extrémní simplifikace (až deformace) reality při jejím převodu do kresby, odraz dobové obliby zámeckých zahrad (jí poplatné jsou pečlivě rozměřené záhony, jezírko a altánek na temeni) však ani zde nechybí.

II.
CÍRKEVNÍ PROBLEMATIKA

Levý Hradec

Středověký kostel – svědectví Homiliáře opatovického

Asi každého historika občas napadne, že prameny, které máme k dispozici, jsou vyčerpány. Naštěstí se ale brzy nato ukáže, že vyčerpaní jsme především my, historici, a že záleží na naší schopnosti zaujmout nové úhly pohledu na ony zdánlivě vyčerpané prameny. Dobrým příkladem v tomto smyslu může být tzv. Homiliář opatovický, který obsahuje překvapivé množství informací o křesťanské každodennosti českého raného středověku nabízející stále nové pohledy, např. na dění spjaté s raně středověkým chrámem, které jinak očekáváme spíš od archeologie nebo stavební historie.

Tzv. Homiliář opatovický i je pramen dlouho známý, využívaný spíše příležitostně než systematicky, donedávna vydaný pouze v edici staré víc než půldruhého století.[66] V souvislosti s výstavou *Střed Evropy okolo roku 1000* byl rukopis restaurován včetně původní vazby ze 13. století a Zdeněk Uhlíř jej podrobil analýze v rámci sumarizace tématu kazatelství v českých zemích.[67] Potvrdil přitom jeho dataci nejstarší části do doby vlády pražského biskupa Heřmana (1099–1122) s tím, že další homiliářové složky během doby přibývaly a nakonec byly svázány do jednoho svazku. Celek je rámcově datován do první poloviny 12. století a je nejstarší kazatelskou sbírkou českého původu. Jeho předlohou jsou samozřejmě různé prameny evropské homiletiky, obsahuje ale také řadu autentických svědectví domácího původu vypovídajících o poměrech rané české církve a o podobě duchovní kultury raně středověké české společnosti.[68] K těmto tématům bude třeba se ještě důkladně vrátit; v souvislosti s tímto článkem se budeme věnovat zejména homiliím *De sacerdotibus* a *Canon Poenitentialis*.[69] Ani tyto texty nejsou na scéně středověké homiletické a penitenční literatury zdaleka poprvé. Homilie *De sacerdotibus* velmi úzce souvisí se synodální řečí, jejímž autorem je zřejmě Udalricus Augustanus (Incertus; † 973), ale i v ní nacházíme další textové souvislosti. Téměř doslovné znění Oldřichova sermonu nacházíme u Reginona Prümského.[70] Z velkých autorů evropského církevního středověku velmi podobný text připisuje tradice papeži Eutychianovi († 283). Také Canon Poenitentialis Homiliáře opatovického navazuje na

řadu starších penitenciálových textů, které obíhaly mezi středověkým kněžstvem v řadě rukopisů a redakcí. Již jeho úvodní slova téměř doslova citují text Walahfrida Strabona.[71] Jestliže však jsme schopni sledovat výskyt textů až do podoby vepsané do Homiliáře opatovického, neznamená to, že by jeho znění bylo míněno jako plané citování autorit. Homiliáře a penitenciály byly kněžskými příručkami, jejichž aktuálnost byla podmínkou jejich použitelnosti. Když tedy Homiliář opatovický hovoří o tom, jak má vypadat a fungovat raně středověký kostel a jakými principy se mají řídit kněží, je zřejmé, že cituje řadu předchozích textů s cílem předložit čtenáři nebo posluchači jasný obraz toho, jak má vypadat skutečnost (zjevně proto, že skutečnost tak mnohdy nevypadá).

Jak tedy měl fungovat raně středověký kostel a s ním spjaté kněžstvo v Čechách? Obecně se to dozvídáme již z věty „*Ecclesie sint bene cooperte et camerate et atrium sit sepe munitum*." Tato zásada se uvádí v již citovaných předchůdcích Homiliáře opatovického a v četných dalších sbírkách. Jde prostě o to, že kostel má být dobře zaklenut a zastřešen – má být tedy stavebně v pořádku a prostor okolo něj, kterému středověké právní prameny říkají atrium, má být ohrazen (včetně hřbitova; etymologickou souvislost slova je třeba hledat u atrií raně středověkých kostelů). Atrium má být zřetelně vymezeno, aby bylo chráněno proti různým formám profanace.

Pro všechny jevy, o nichž se v tomto článku mluví, budiž řečeno, že lze snést mnoho příkladů skutečnosti, že vypadaly nebo byly využívány jinak, než si přáli teologové a kanonisté. Bylo tomu tak již u základního postulátu „[…] *cella vestra sit iuxta aecclesiam et in domo vestra feminas non habeatis*."[72] Jak víme, po celý středověk nebydleli zdaleka všichni kněží u svého kostela a v Čechách první poloviny 12. století obecně panovala kněžská manželství, v jejichž důsledku různé církevní úřady a prebendy ovládaly kněžské dynastie. Logické je, že se akcent klade na zachovávání povinnosti officia a řádné liturgie „*Omni nocte ad nocturnas surgite, cursum vestrum horis certis decantate, missarum celebraciones religiose peragite*." nebo na péči o posvátné nádoby „*Vasa sacra manibus propriis abluite et extergite*." Kromě dalších procedurálních příkazů se objevují i odkazy na paramenta. „*Nullus cantet nisi ieiunus, nullus cantet, qui non communicet, nullus cantet sine amictu alba, fanone et casula*." Kněz sloužící bohoslužbu a přijímající na lačno nesmí tak činit, pokud není oblečen v albě, manipulu a kazuli. Poněkud drastická poznámka svědčí o tom, že to nemusí být tak samozřejmé,

a přikazuje, aby tyto oděvy byly čisté a neužívaly se k žádným jiným účelům.[73]

Za mnoha větami této homilie jsou ukryty jevy s dlouhým vývojem. Jestliže se dozvídáme, že je zakázáno používat dřevěné nebo skleněné mešní kalichy, vstupujeme do kapitoly o vývoji již zmíněných posvátných nádob, a to nejdůležitější z nich. Kalich a jeho tvary prošly vývojem, který odráží vývoj rituálu přijímání, ale také názoru na to, jak je bezpečné tento rituál provádět. Mezi nejhoršími kněžskými prohřešky totiž figuruje znesvěcení proměněného vína a eucharistie. K takové věci může dojít mimo jiné tím, že je proměněné víno znesvěceno vylitím, protože se křehký skleněný pohár rozbije, nebo že víno vsákne do porézního materiálu, jakým je dřevo. Církevní příručky varují také před použitím měděného poháru, protože měď reaguje s vínem a vytvoří látku, která nutí ke zvracení. Dobově aktuální je připomenutí toho, že se ženy nesmějí přiblížit k oltáři, ani dotýkat kalicha. K výbavě kalicha patří korporál, kterým má být vybaven i český kostel 12. století. Oltář musí být pokryt oltářními ubrusy a mají být na něm položeny pouze relikvie, schrána na euchartistie, čtyři evangelia a pyxida s hostií namočenou do proměněného vína jako viatikum. Jde o jedno z jasných svědectví o tom, že v Čechách raného středověku existovalo přijímání laiků podobojí. Ostatně proto Homiliář opatovický studovali utrakvisté hledající kořeny tohoto rituálu v praxi rané české církve.[74]

Aby se mohla řádně odehrávat liturgie, je třeba kostel vybavit liturgickými knihami. V homilii *De sacerdotibus* se připomíná nutnost misálu, lekcionáře a antifonáře. *Canon Poenitentialis* je náročnější a považuje za nutné, aby každý kostel vlastnil nejenom sacramentarium (tedy missale), lectionarius a antifonarius, ale také baptisterium, computus, canon poenitentialis, psalterium a homilliae per circuitum anni. Kněz je potřebuje ke svému poučení a chybí-li jeden z těchto titulů, není řádným knězem. Při krátké sumarizaci toho, co by každý řádný kostel měl mít, není možné nevzpomenout na úvahy Dušana Třeštíka o tom, že christianizace byla nejenom složitý společenský a organizační proces, ale také proces ekonomicky náročný.[75]

Pro svou službu má mít kněz pomocníka (*clericum scolarem*), který se u něj zároveň učí. To je princip, který pomáhá vysvětlit skutečnost, jak se v raně středověkých Čechách vychovával kněžský dorost, když církevní školství bylo teprve v začátcích. V rámci této služby se kromě kněžských povinností samozřejmě objevuje péče o svěřené laiky. Je zejména třeba je

křtít, poskytovat jim svátost posledního pomazání a pohřbívat ty, kteří zemřeli. Zvláštní pozornost je třeba věnovat tomu, aby děti neumíraly nepokřtěné. To bylo důležitým dodatkem příkazu, který se objevuje dále, a který opakuje *Canon Poenitentialis*. Až dojemně vyznívá příkaz, že ke křtu má být pořízena speciální nádoba nevyužívaná pro jiné účely. Ostatně podobný příkaz se pojí se svěcenou vodou, která se stala běžnou součástí života raně středověkých křesťanů, z nějž můžeme soudit, že kostely bývaly vybaveny kropenkami. Právě taková gesta a malé rituály, jako je kropení svěcenou vodou, signalizují skutečný vstup křesťanství do každodenního života společnosti. Podobný význam má prosté pokřižování se nebo políbení míru, o nichž hovoří Homiliář opatovický v homilii *Religio christiana*.[76]

Hlavní povinností kněze je péče o svěřené laiky, přičemž je důležité, aby šlo jenom o jeho farníky. Velmi dobře to zapadá do ducha doby postupující christianizace, v níž bylo velké úsilí věnováno tomu, aby farníci věděli, k jaké farnosti patří. Výborně to dokládá příběh nemocné ženy z Běstviny v podání *Kanovníka vyšehradského* k roku 1136. Nároky na to, co má kněz své svěřence naučit, nejsou velké. Zejména jde o Vyznání víry a o Otčenáš. Důležité ovšem je, aby kněz sledoval rytmus církevního roku a své farníky měl k tomu, aby na Popeleční středu přicházeli ke zpovědi a aby na svátky Narození Páně, Velikonoc a Svatodušních svátků přicházeli k přijímání těla a krve Páně (opět připomínka podobojí laiků). Akcent se samozřejmě klade na svěcení nedělí a svátků. *Canon Poenitentialis* ukládá kněžím, aby věděli, jaké svátky je třeba světit a vysvětluje, že oslavy trvají od nešpor do nešpor, jaké další náležitosti (zejména posty) s nimi souvisejí atd. Rozhodně hodny pozornosti jsou rané doklady pro Rogationes, pro posvícení a další detailní doklady života křesťanské komunity.[77]

Uvedená témata nejsou výčtem svědectví *Homiliáře opatovického*. Jde spíše o naznačení toho, jaké možnosti tento pramen nabízí. A je jich mnohem více. Významným tématem, kterým se zabývá, je církevní desátek. Neméně důležitá jsou připomenutí pověrečných rituálů, které se zjevně vyskytují po celé Evropě a souvisejí s předkřesťanskými náboženskými rudimenty.[78] Jednotlivé homiliářové texty (přes jejich zjevnou souvislost s hlubokou církevní tradicí) aktuálně komentují různé stránky života křesťanské společnosti, přičemž příklad podoby a provozu sakrální stavby je třeba chápat jako pars pro toto. V každém případě je Homiliář opatovický pramen, který na své objevení a komplexní využití teprve čeká.

Hradní kaple jako fenomén

V rámci výzkumu hradní architektury, kterou se primárně zabývá interdisciplinární kastelologie, zaujímá problematika kaplí velmi specifické místo. Kaple patří k umělecky nejhodnotnějším prostorům hradu, a tak by se mohlo zdát, že jde o čistě uměnovědné téma, ale není tomu tak, byť uměnovědný přístup dosud převládá. Neméně zajímavé výsledky může přinést totiž také historické nebo kulturně historické bádaní. Pro řadu otázek, která se vynořila v průběhu práce, není v silách jednotlivce najít na ně odpovědi v dostatečné hloubce. Otázek spojených s hradními kaplemi je poměrně hodně. Mezi základní patří, jak kaple fungovaly v rámci hradu, jak byly zabezpečeny bohoslužby a jaký byl vztah vlastníka ke své kapli. Na první pohled by se mohlo zdát, že se jedná o banální otázky. Nicméně pokud se seznámíme s fondem dochovaných památek a pramenů, zjistíme, že představuje poměrně širokou skupinu staveb, která v sobě zahrnuje jak drobounké kaple určené pro privátní zbožnost, tak i kaple na hradě Karlštejně, které svojí koncepcí zdaleka přesahují vše, co bylo ve střední Evropě postaveno. Pro lepší pochopení celkové šíře tématu je nutné se alespoň v krátkosti seznámit s diskurzem dosavadního bádání.[79]

Počátky zájmu o hradní kaple spadají zhruba do téže doby, kdy se dějiny umění postupně stávají samostatnou plnohodnotnou disciplínou a formují počátky kastellologie, tedy do poloviny 19. století. Zdá se, že první samostatnou studii na toto téma můžeme připsat německému historikovi a architektovi Ferdinandu von Qustovi, který roku 1852 vydal tiskem přednášku s titulem *Ueber Schloßcapellen als Ausdruck des Einflusses der weltlichen Macht auf die geistliche*. Pojetí jeho práce se nese v tehdy rozšířeném kulturně historickém duchu. Následně se na otázku, co je to hradní kaple, pokoušejí odpovědět autoři různých příruček a slovníků o hradech, jako je Heinrich Krieg von Hochfelden, Johann Nepomuk Cori a především Otto Piper, u něhož můžeme najít zárodek typologie.[80]

Právě typologie hradních kaplí, tedy kategorizace na základě jejich podoby a dispozice, se stala stěžejním tématem následujícího bádání. První

ucelenou typologii vytvořil v roce 1914 Ludwig Arntz. Publikoval ji v článku *Burg- und Schlosskapellen*. Na jeho dílo pak navázal Ulrich Stevens, který na toto téma vypracoval diplomovou práci vydanou roku 1978 tiskem pod názvem *Burgkapellen im deutschen Sprachraum* a ve značně přepracované podobě roku 2003 pod názvem *Burgkapellen: Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*, jež iniciovala nové bádání. Z dalších je nutné zmínit práci Gerharda Streicha s názvem *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen*, která se zabývá především nejstarším horizontem výskytu hradu a horní hranicí je první polovina 13. století. Na U. Stevense navázal pak v domácím prostředí Jiří Kuthan, který se zabýval královskými kaplemi 13. století a především Tomáš Durdík a Pavel Bolina článkem *Kaple vrcholně středověkých hradů*.[81]

Jmenované studie se zabývaly především architekturou a typologií hradních kaplí, nicméně v posledních dvou desetiletích přibyly i práce historické. Zajímavý pohled nabídl Thomas Biller v knize *Die Adelsburg in Deutschland: Entstehung, Form und Bedeutung*, kde řešil otázku fungování kaple v rámci hradního areálu. Naproti tomu Bernhard Metz sledoval problematiku hradních kaplí jako poutních míst na příkladech v Alsasku. Obsažná je také studie Miroslava Koudelky, který zkoumal založení a následné fungování kaple na hradě v Mikulově. Na základě písemných pramenů, které se vzácně dochovaly prakticky v úplnosti, může tato kaple posloužit i jako modelová situace založení hradní kaple na šlechtickém hradě.[82]

Po stručném přehledu základní literatury, se můžeme pokusit definovat pojem hradní kaple. Daným pojmem označujeme větší či menší sakrální prostor situovaný v areálu hradu, který byl benedikován nebo vysvěcen. Vzácně se však můžeme setkat i s kostelem. Podle dispozice, umístění a vztahu k další zástavbě, prostor typologicky kategorizujeme. Takto rozeznáváme například samostatné kaple, které jsou přiložené k hradbě nebo k palácové zástavbě, kaplové věže, kaple umístěné ve věži nebo v paláci atd. Podle dispozice sakrálního prostoru pak rozlišujeme např. rotundy, jednolodní kaple a podobně. Nicméně vzniklou typologii je nutné brát pouze jako pomůcku, nikoliv coby hlavní cíl. Velikost kaple a její umístění a také vnitřní vybavení pak dává tušit, komu byla kaple určena, zda jen majiteli hradu a jeho nejbližším, nebo i širšímu okruhu obyvatel hradu zvaného někdy jako *familia castrii*. Na některých hradech se rovněž setkáme se dvěma současně

fungujícími kaplemi, přičemž jedna je určena právě širšímu okruhu věřících a druhá má soukromý charakter (Český Krumlov, Kost, Lipnice nad Sázavou, Rabí). Kaple nebo také kostel určený širšímu okruhu věřících také nemusely nutně stát v jádře hradu, ale mohly se nacházet na předhradí či v latránu (Příběnice, Kunětická Hora, Rabí).[83]

Z poměrně velkého množství písemných pramenů zvláště ze 14. století je možné vysledovat několik modelových situací a zjistit, jak byla kaple zajištěna. Nejméně náročné bylo kapli inkorporovat k příslušnému kostelu, tedy fundace směřovala právě tam a kněz daného kostela měl povinnost osobně na hrad docházet a ve stanovené dny sloužit v kapli mše, nebo za sebe zřídit vikáře (Potštejn, Stará Dubá, Velešín, Rožmberk a z počátku také Český Krumlov). Druhou možnost nabízelo nadat v kapli oltář, nebo u kaple založit kaplanství s vlastním knězem či kaplanem, který zajišťoval bohoslužbu. Tento finančně náročnější model je dobře doložen jak v konfirmačních, tak erekčních knihách (Lomnice, Bečov, Kost, Hradové Střímelice nebo Ronov). V případě kaplí na významných hradech, a to královských i šlechtických, mohlo být více kněží. V tomto případě se pak setkáme s rektorem kaple (Žebrák, Křivoklát, Vlašský dvůr v Kutné Hoře nebo Český Krumlov). Poslední a nejnáročnější situaci představovalo založení kapituly při kapli, což známe pouze u kaple Všech svatých na Pražském Hradě, dále Karlštejně a v Lipnici nad Sázavou. Rozsah bohoslužeb a liturgického provozu v hradních kaplích byl většinou závislý na zbožnosti a potřebách vlastníka. Obvykle se v kapli odehrávala jedna mše týdně a pak o významných svátcích, což určovalo již znění fundačních listin. Někdy se ovšem setkáme i s tím, že se bohoslužby sloužily velmi často a někdy každodenně. Asi nejintenzivnější liturgický život se dokládá v pozdním 14. století v kapli sv. Jiří na hradě v Českém Krumlově.[84]

Poté, co jsme se alespoň v krátkosti seznámili se základními aspekty hradních kaplí, zaměříme se na poměrně obtížnou otázku, kterou představuje vztah majitele hradu k vlastní kapli. Byla kaple místem privátní zbožnosti, nebo ukázkou okázalé rodové reprezentace a možností stavebníka symbolizujících toliko chloubu hradního pána?

Hradní kaple je sama o sobě prestižní stavbou, již nedisponovaly všechny hrady, a to ani královské. Na šlechtických hradech se kaple začaly objevovat se zpožděním a ve větším měřítku teprve v první polovině 14. století. Všeobecně platí, že kaple nacházíme na velkých královských hradech a na

hradech movitějších stavebníků. Občas se s kaplí setkáme i na tvrzích, ale i zde byla jejich stavebníkem vyšší šlechta, arcibiskup nebo zámožní měšťané (Příbram, Roztoky u Prahy nebo Kestřany).

V naprosté většině případů vytvářela kaple vždy umělecky nejnáročnější prostor. Z této skutečnosti se pak odvíjelo i její umístění, které se často volilo tak, aby kaple byla vidět; obvykle z přístupové cesty (Křivoklát, Jindřichův Hradec), nebo z nádvoří (Vlašský dvůr v Kutné Hoře, Lipnice). Současně kaple mívaly velmi úzkou vazbu na obytnou složku hradu, a stávaly se buďto přímou součástí paláce, nebo z něj byly snadno dostupné. Zvláště zajímavý typ kaple – otevřené do profánního sálu, kdy se většinou jednalo o arkýř či jiný menší prostor umístěný např. ve věži, nebo v rizalitu přiloženém k paláci, který se vítězným obloukem otevíral přímo do sálu – představují kaple sv. Mikuláše na Karlštejně, dále kaple na Kosti, Maidštejně, Příbrami či na Hrádku v Kutné Hoře. Vítězný oblouk býval často uzavíratelný dveřmi.

Obecně vzato kaple měly vždy výraznou vazbu na hlavní obytné a reprezentativní prostory hradu, a také se výrazně uplatňovaly v životě hradu. Neboť kupříkladu slavnostní dny byly téměř vždy spojeny s liturgickým kalendářem a provázela je bohoslužba. To samozřejmě vytvářelo prostor pro reprezentaci vlastníka, která se projevila v uměleckém ztvárnění interiéru, přítomností heraldické výzdoby nebo také na vybavení interiéru kaple, které je ovšem většinou špatně dochováno. Nejčastěji se uplatnila heraldická výzdoba, která se mohla nacházet např. na svornících (Bečov, kostel sv. Trojice v Rabí, Pardubice) nebo mohla být součástí architektonické výzdoby interiéru nebo exteriéru kaple (Švihov, Hrádek v Kutné Hoře). Heraldická výzdoba mohla být namalována na stěnách (Kost). Hezký příklad malované heraldické výzdoby najdeme na poprsni empory v kapli na Švihově, k níž se ještě vrátíme.

Zvláštní kategorii představuje přímé zobrazení donátorů s rodinou, se kterými se setkáme např. na malbách v kapli v Žirovnici (kolem roku 1490) nebo v kapli Panny Marie v Jindřichově Hradci (mezi roky 1492–1493). V obou dvou případech se jedná o dílo Mistra žirovnického, ale důležitější je to, že obě kaple mají spíše soukromý charakter, což zvláště platí o jindřichohradecké kapli Panny Marie. Zde se nejednalo o projev reprezentace navenek, ale spíše o votivní zobrazení. Poněkud jiný příklad představuje vyobrazení sv. Jiří bojujícího s drakem v kapli švihovského hradu z počátku 16. století, který je všeobecně považován za Jindřicha Švihovského

z Rýzmberka. Ostatně sv. Jiří je zobrazen v dobovém módním oděvu a na pozadí jsou vyobrazeny jeho hrady Švihov, Skála a snad i město Horažďovice. Z tohoto hlediska se jeví rovněž zajímavá konzola v kapli sv. Vavřince na hradě v Lipnici z 30. let 14. století, na níž vidíme hlavu bezvousého muže v čapce, jehož po stranách provází vyobrazení dvou menších hlaviček. Snad se i zde jedná o zobrazení fundátora kaple, tedy Jindřicha z Lipé a jeho synů.[85]

S reprezentací úzce souvisí otázka, kde seděl v kapli při bohoslužbě její vlastník? Již na nejstarších hradních kaplích z 12. a 13. století se běžně setkáváme s emporami, obdobně jako ve vlastnických kostelech. Výjimku představují pouze rotundy (Loket, Týnec nad Sázavou). Všeobecně je přejímán názor, že právě v těchto kostelech empora sloužila jako místo pro vlastníka. Empora se také velmi dobře uplatnila v hradní kapli, a to z toho důvodu, že v případě, kdy byla kaple situována v přízemí, se empora nacházela v úrovni hlavního obytného a reprezentativního podlaží v paláci, s nímž byla často spojena přímo nebo po pavlači (Bezděz). Ale i v případě, že kaple byla situována v prvním patře, byla empora dobře přístupná po schodišti umístěném např. v předsíni kaple (Zvíkov). Nicméně s příchodem gotiky se pozice empory poněkud zkomplikovala. Ve Francii 12. a 13. století a nejen tam sloužila pro majitele hradu sedilia umístěná po stranách kaple. Sedilia v podobě slepých arkád se stávala navíc v gotické architektuře důležitým architektonickým motivem, který členil dolní etáž stěny pod okny. Ve střední Evropě byl naproti tomu pevně zažit model sakrálního prostoru s emporou. Výsledkem se stalo souběžné užívání obou prvků, empory i bočních sedilií (Zvíkov, Bezděz, Houska nebo Horšovský Týn). Nicméně se zdá, že zvláště v průběhu 14. století západní vlivy zesílily a empory začaly být vypouštěny i u poměrně velkých kaplí, kdy převažuje jedno etážové řešení. Zde majiteli hradu připadlo čestné místo v sedile při oltáři nebo na lavici umístěné rovněž vpředu. V pohusitské době se empora opět tzv. vrátila a nacházíme ji v celé řadě větších hradních kaplí (Smečno, Bor u Tachova, Pardubice, Švihov, kostel sv. Trojice v Rabí).[86]

Zvláště zajímavá se zdá empora na hradě Švihově, která je na poprsni zdobena erby Jindřicha z Rýzmburka a jeho manželky Uršuly Minsterberské, další erby pak poněkud překvapivě patří matce Uršuly tedy Salomeně, kněžně Zaháňské a dvěma jejím babičkám, Uršule, kněžně brandenburské a Kateřině, kněžně opavské. V popisu hradu z roku 1504 je empora vylíčena

jako *kruchta, kde paní bývá v kaple*. Zde je zřejmé, že empora sloužila vskutku paní, což se projevilo i na heraldické výzdobě. Zda také na jiných hradech empora sloužila dámské části obyvatel nebo dámskému doprovodu hradní paní, nevíme.[87]

Zde se můžeme vrátit k otázce, jaký byl vztah majitele hradu ke své kapli. Přítomnost reprezentativní výzdoby v kapli zdánlivě ukazuje jen na sebeprezentaci stavebníka a jeho finančních možností. Druhým motivem a snad nejdůležitějším, byla samozřejmě zbožnost. Asi ne náhodou mezi stavebníky hradních kaplí najdeme řadu osob, které prožívaly intenzivní náboženský život, samy často byly či se staly duchovními (Jan IV. z Dražic, Vilém ml. z Landštejna nebo Albert II. z Kolovrat), nebo církev výrazně podporovaly (Petr z Rožmberka). Nicméně oba aspekty se ve středověku pojily a nelze jeden od druhého oddělit. Pokud se zachovaly fundační listiny, setkáváme se v nich s motivem založení. Obvykle je zde uvedeno, že se tak dělo pro spásu duše zakladatele či jeho rodičů. Barvitější jsou nadto listiny vydané panovníkem. Např. král Přemysl Otakar II. ve fundační listině kaple sv. Jana Křtitele na hradě Špilberku uvádí, že tak učinil „*k chvále domácí a chrámové bohoslužby a také k oslavě vlády krále* […] *kterou jsem uctivě ustanovil v různých částech našich zemí* […]." Ještě košatější je znění fundační listiny Jana Jindřicha pro kapli na Žebráku. Nicméně ani to nemusí být odrazem skutečné osobní motivace založení kaple, ale jen dokladem literární obratnosti písaře.[88]

Závěrem lze shrnout, že kaple měla v hradním areálu význačné místo, byla chápana jako prestižní část celé stavby, a z tohoto důvodu se jí dostávalo adekvátní pozornosti v rámci umělecké výzdoby. S tím se také pojí otázka osobní reprezentace majitele hradu, jehož motivace pro stavbu kaple mohla být značně individuální a kolísat mezi hlubokou zbožností i snahou, o co nejnáročnější podobu areálu. Sakrální a profánní svět se tak v hradní kapli dostával do těsného sepětí.

Kapitula a její společenství

Kapitula neboli organizované společenství kanovníků u arcibiskupských, biskupských a některých dalších kostelů je dodnes živou církevní institucí, jejíž počátky u nás patří do období raného středověku. Ovšem sbor světských kanovníků a kapitulních prelátů, doplněný četným nekapitulním klérem, sloužící dnem i nocí bohoslužby v kapitulním kostele, jen s částečnou sídlení povinností a s vymezením prebend jako jedinečného hmotného zaopatření každého člena kapituly, to je obraz, který bychom mohli spatřit teprve na sklonku přemyslovského období. Definovat kapitulu ve starším období už může být obtížnější, protože k dispozici jsou často jen kusé zprávy, převážně donační listiny, které nám o podobě kapituly a jejím provozu mnoho neřeknou. Kapituly byly i tehdy sborem kanovníků, kteří měli v prvé řadě sloužit v kapitulním kostele slavné mše a liturgické hodinky, ale konkrétní podobu bohoslužeb a zapojení kanovníků do liturgického provozu, správy i hospodaření kapituly spíše jen tušíme. Ve vzájemném protikladu pak stojí původní, i když postupně opouštěná *vita communis* kanovnických sborů a manželský stav některých kanovníků.

Kapituly, obdobně jako další církevní instituce, byly součástí širších duchovních proudů přicházejících k nám z vyspělejšího říšského prostředí a tvoří nedílnou součást společné křesťanské Evropy bez ohledu na některé odlišnosti. Ty byly způsobeny nejen lokální tradicí, okolnostmi svého vzniku i různě velkým významem, ale jednoduše též proto, že tyto instituce nebyly (až na výjimky) navzájem propojené, podléhaly diecézním biskupům, případně přímo papeži a řídily se vedle všeobecně závazných pravidel vlastními zvyklostmi, později – v Čechách až od 14. století – písemně zakotvenými ve statutech jednotlivých kapitul. Stěží však můžeme pochopit podobu raných českých kapitul, o jejichž skladbě a fungování máme jen minimum informací, bez bližšího poznání obecného vývoje kapitulních sborů.

Prapůvod kapitul bývá kladen do souvislosti s pozdně antickými bazilikami budovanými nad hroby křesťanských mučedníků. Rostoucí zájem o kult svatých a pravidelný příliv poutníků k hrobům mučedníků vyvolal

potřebu pravidelně sloužené bohoslužby a spolu s tím ustavení stálých sborů duchovních. Tehdy však neměly ještě žádnou institucionální oporu, jednotná pravidla a na rozdíl od doby pozdější v nich společně přebývali řeholníci i světští klerici (kanovníci). Ve 4. století se formují první stálé sbory duchovních u středomořských biskupských kostelů, záhy vznikají obdobná společenstva v podhradí biskupských měst.[89]

Teprve v průběhu 8. století se prosazuje tendence k jasnému vymezení mnišských komunit a jejich podřízení benediktinské řeholi, zatímco pospolitě žijící světský klérus se měl řídit kánony sv. Otců. Duchovní společenství se začínají důsledněji odlišovat podle toho, zda zachovávají princip *vita monastica* vyjádřený osobní chudobou a podřízenosti řádu, nebo volnější *vita canonica*, i když se v obou případech jednalo o duchovní společně žijící v jednom domě a společně sloužící bohoslužby v přilehlém chrámu. Tehdy se také objevuje první snaha o podřízení života kanovníků pevným pravidlům. Zásadní vývojový mezník přinesl rok 816, kdy byla na cášském koncilu schválena z podnětu Ludvíka Zbožného statuta, která pevně stanovovala požadavky na soužití kanovníků a dosavadní společenstva institucionalizovala.[90]

Vedle starších kanovnických sborů záhy vznikaly již v souladu s cášskými statuty sbory nové, jejichž zakládání probíhalo v několika etapách až do reformace. Brzy se ale dosud společný kapitulní majetek začíná rozdělovat na skutečně společnou část pro celý kapitulní sbor a na pevně stanovené prebendy pro jednotlivé kapitulní hodnostáře a kanovníky, souběžně dochází k porušování společného života, což ve svém důsledku vedlo k rozkladu původních kanovnických společenství, respektive ke změně fungování kapitul. Úpadek kanovnického života vyvolal reformní snahy, které přiměly některé kapituly k přijetí řehole sv. Augustina a k přeměně v řády řeholních kanovníků. Vedle nich nadále přetrvávala kanovnická shromáždění, která nevytvářela kongregaci, a pokud tam proběhly reformy, které měly vrátit kanovníky zpět ke společnému životu a společnému majetku, neměly trvalý efekt. Členové těchto kapitul se postupem času změnili ve světské kanovníky.[91]

Právě v době velkého nárůstu kanovnických sborů, ale zároveň i v době uvolňování společného života jejich členů, se instituce kapitul šíří do střední Evropy. V českém prostředí se prosazují tyto duchovní korporace v průběhu 11. a první poloviny 12. století, kdy vznikají katedrální kapituly u biskup-

ských kostelů v Praze a Olomouci i nejstarší kapituly kolegiátní.[92] Nějaký okruh stálého duchovenstva působil u pražského biskupského kostela již dříve, tehdy se ale ještě nejednalo o skutečnou biskupskou kapitulu, pokud tedy budeme za kapitulu považovat striktně vymezený sbor kanovníků s pevnými pravidly.[93] Vedle katedrálních kapitul se v uvedeném období na území pražské diecéze ustavují také první kapituly kolegiátní, jejichž zakladateli byli v této fázi výhradně čeští panovníci. Jejich zásluhou vznikly kolegiáty ve Staré Boleslavi, v Litoměřicích, na Vyšehradě, v Sadské a v Mělníku.[94]

V následujících dvou stech letech čeští panovníci upřednostňují zřizování nových klášterů a kanonií, kdežto kapituly pro změnu budují u svých nesídelních kostelů oba biskupové (u sv. Jiljí na Starém Městě pražském, v Týně nad Vltavou, v Kroměříži a u sv. Petra v Brně).[95] Teprve od poloviny 14. století dochází k novému zakladatelskému rozmachu královských kolegiát na panovníkem obzvláště preferovaných místech – u kaple Všech svatých na Pražském hradě, kterou pak Karel IV. personálně spojil s pražskou univerzitou, a na Karlštejně, hradě střežícím říšskou korunu a významné relikvie světců. K hradním kapitulám se řadí také jediná kolegiáta šlechtického původu, která působila od roku 1380 do husitství na Lipnici.[96] Ještě před tím byla v souvislosti se zřízením pražského arcibiskupství vytvořena nová diecéze s katedrální kapitulou v Litomyšli. Ve srovnání s okolními zeměmi však celkový počet kapitul vykazuje velmi nízké zastoupení, které rozhodně nemůžeme přičítat jen předčasnému ukončení středověkých fundací v důsledku husitského hnutí a přijetí utrakvismu.

Neobvykle malý počet kapitul, ale též terminologická nevyhraněnost raně středověkých dokumentů otevírá prostor pro úvahy o možnosti existence dalších kanovnických sborů v 10.–12. století, na něž by mohly upomínat některé indicie, jako je kupříkladu užití pojmu *canonicus*, *decanus* či *prepositus* (Rajhrad, Únětice).[97] Ač by se z pohledu vrcholně středověkých poměrů o kapitulu určitě nejednalo, nemůžeme zde takový záměr vyloučit, i kdyby šlo jen o snahu formálně povýšit tyto duchovní a zvýšit význam jejich kostela. Zcela mimo prameny, především na základě analogií s říšským prostředím, se pak nově uvažuje o existenci kanovniček u kostela sv. Jiří na Pražském hradě a teprve pozdější změně v řád benediktinek.[98] Dikce nejstarších fundačních listin, které pro kapitulu užívají pojmenování klášter (*monasterium*, *coenobium*), ale spíš naznačuje, že ještě v polovině 11. století

byla u nás kolegiátní kapitula institucí málo známou. Někde na pomezí kněžského sboru a kapituly zůstali svatojiřští kanovníci působící u benediktinského kláštera na Pražském hradě, kde se kromě běžných liturgických povinností platných v kapitulním prostředí vyvinul i systém prebend jako majetkové zázemí každého kanovníka, nicméně nikdy nedošlo k plnému osamostatnění od kláštera a jeho abatyše.

I přes možné náběhy některých skupin duchovních ke kapitulním korporacím, jejichž případné potvrzení patrně navždy zůstane jen v oblasti hypotéz, je zřejmé, že šanci na úspěch měly v raně středověkém českém státě jen kolegiátní kapituly založené vládnoucím knížetem, který byl tehdy jako jediný schopný zajistit „svým" kanovníkům dostatečnou obživu. Postupně, byť v porovnání s říší opožděně a v omezeném počtu, se u nás nakonec uplatnily všechny typy kolegiátních kapitul (klášterní, biskupské, panovnické, univerzitní, šlechtické), i když se třeba plně nerozvinuly. Výjimkou jsou poměrně pozdní soukromé fundace měšťanů, které už se v důsledku husitského hnutí v Čechách prosadit nestihly, protože většina měšťanů se přiklonila k utrakvismu. Ačkoliv poznání kapitulní problematiky v posledních letech mírně pokročilo, mnoho otazníků se stále ještě vznáší v oblasti vnitřního chodu kapitul, liturgie i hospodářství, systematické studium by si zasloužilo též zastoupení kanovníků v různých světských i duchovních úřadech a v neposlední řadě i kulturní přínos kapitul.[99]

Klerik v církevních dějinách

Středověká církev byla tvořena lidmi (církevní obcí) a institucemi různého charakteru. Postupné utváření těchto institucí dalo vzniknout propracovanému systému vrcholně a pozdně středověké církevní správy a administrativy, který v Čechách a na Moravě dosáhl svého vrcholného stavu před husitskou revolucí.[100] Procesy utváření farních sítí, formování jednotlivých biskupských úřadů, komunikace mezi centrem správy a jejími nižšími články a podobné otázky jsou středem zájmu mnoha církevních historiků, tím spíše, že univerzalistická struktura církve je umožňuje zkoumat z perspektivy celoevropského vývoje.

V současné době představují nejdiskutovanější témata počátky farní organizace a její propojení s hradskými centry v raně středověkých českých zemích. Diskuse se odehrává nad stále stejným, v podstatě již uzavřeným okruhem historických pramenů a nad jejich stále se množícími interpretacemi. Obohacuje se analogiemi z jiných evropských zemí a novými závěry historického, archeologického a interdisciplinárního výzkumu. Její součástí jsou i terminologické debaty, často štěpící už tak málo početnou medievistickou historickou obec.[101]

I církevní instituce byly ale utvářeny lidmi, převážně kleriky, o jejichž původu, vzdělání a ambicích víme obecně málo. Klerici – duchovní – odvozují v křesťanské církvi počátek od prvních následovníků Ježíše Krista, učedníků, apoštolů a jejich pomocníků. Byli pověřováni organizací duchovního života křesťanů – členů pospolitosti věřících; zajišťovali pravověrnost, chod bohoslužeb a charitu, později čím dál ve větší míře také rozhodování a reprezentaci ve vztahu k jiným křesťanským sborům a k vnějšímu světu. Vývoj jejich postavení v rámci církve byl postupný a v době počátků křesťanství v českých zemích ještě zdaleka ne dokončený. Zde byli prvními kleriky misionáři. Během christianizace území (po přijetí křesťanství světskými vládci) vznikaly jednotlivé články funkční farní a diecézní organizace. Světy církve a světské moci se prolínaly, doplňovaly a podporovaly. Duchovní – klerici se od počátku podíleli také na formování raného přemyslovské-

ho panství, buď ve spolupráci s vládcem, nebo někdy i proti němu. Na druhé straně byla po celou dobu evidentní snaha o ovládnutí nebo alespoň ovlivňování církve ze strany světské moci.

Původ duchovenstva působícího v době, kdy christianizace země teprve začínala, je těžké vysledovat. Můžeme ale sledovat jeho pozdější vývoj. Pramenné zprávy z raně středověkých Čech i Moravy většinou zmiňují pouze špičky církevní organizace. Mladší zprávy pocházející z 11.–12. století už vypovídají o rodinách či rodech, v jejichž rukou se církevní úřady držely. Jednalo se zejména o významná kanovnická obročí a obsazování míst představených významných konventů. O obsazování farních beneficií se prameny z té doby standardně nezmiňují. Rodinné obsazování obročí bylo však ve 12. století výrazně omezeno prosazením celibátu pro duchovní s vyšším stupněm svěcení a důslednější kontrolou života duchovních ze strany biskupských úředníků. I přesto jsou ale doloženy případy dětí duchovních, resp. řeholníků žijících v konventech. Rodiče těchto dětí usilovali o zajištění slušného života pro své potomky. Jednou z možností byla dispenzace od defektu nelegitimního původu a povolení církevní dráhy. V některých případech se jednalo o děti jeptišek a řeholníků, jejichž život byl pak podle jejich pohlaví nadále spojen s konventy jejich rodičů.[102] Všechny tyto kauzy jsou spíše dokladem rozvinutého správního a administrativního církevního systému než ilustrací „nečestného" života duchovních.

O klericích, kteří obsazovali běžná obročí, se dochovaly četnější zprávy až od druhé poloviny 14. století. I když dodnes nejsou dokončeny komplexní analytické studie jejich původu, je už vypracována řada sond ukazující na jeho rozmanitost. Už dávno neplatilo, že by církevní úřady měly být rezervovány jen pro elitu společnosti. To se nadále týkalo pouze vrcholných postů, které i přes rozvinuté církevní právo a dávno vyjasněné záležitosti církevní investitury byly obsazovány v souladu se zájmy panovníka. Narůstající potřeby duchovního života společnosti vyžadovaly, aby byl k dispozici vysoký počet kleriků. Četná beneficia s nízkým, ale přece jen nějakým výnosem otevírala cestu k duchovenské kariéře i pro osoby z nižších společenských vrstev.

S narůstající potřebou duchovních se postupně vyjasňovaly i požadavky na jejich kvalifikaci. Vedle obecných předpokladů stanovených církevním právem, např. legitimní původ, zdravotní a fyzická způsobilost a dobrá pověst, byly ve středověku požadovány jen elementární znalosti (čtení, pozdě-

ji psaní, zpěv, základy latiny, liturgie a dogmatiky).[103] Předpokládalo se, že kandidát duchovenské kariéry se poté, co vstoupí do církevní služby, naučí příslušným dovednostem v praxi. U většiny duchovních, pokud nestudovali aspoň nějaký čas ve vyšším řádovém učilišti nebo na artistické či jiné fakultě univerzity, nelze předpokládat hlubší obecné vzdělání. Dokladem o životě takových duchovních mohou být dochované záznamy v soudních aktech pražské konsistoře nebo ve vizitačním protokolu arcijáhna Pavla z Janovic.[104] Zprávy, primárně popisující často jiné události, dokumentují omezenost nejen komunikačního, ale také intelektuálního horizontu řadových farářů. Na druhé straně, i když deficit vyššího vzdělání nebyl na překážku v kariérním postupu, na vrcholných postech se s osobou bez studia na některé z evropských univerzit či na řádových učilištích v této době setkáváme výjimečně.

Dalším aspektem kariéry kleriků, který doposud nebyl systematicky zpracován, ale v odborné i populární literatuře se o něm často mluví, je směna obročí a mnohoobročnictví. Objevují se spekulace o účelech směn farních či jiných beneficií mezi duchovními navzájem. Tyto úvahy většinou předpokládají, že se duchovní snažili během své kariéry vypracovat a získat pro sebe lepší a výnosnější beneficium, což mohli za svůj život, vždy ale se souhlasem biskupových úředníků, učinit několikrát. Tato zdánlivě logická teorie ale mlčky předpokládá, že se druhý směňující klerik zpravidla posouval z místa lepšího na místo méně atraktivní. Ne vždy je zřejmé, jakou k tomu mohl mít motivaci. Je ovšem zřejmé, že alespoň v Čechách, pro které se dochovala lepší pramenná základna, nebyla migrace duchovních z místa na místo nikterak výjimečná. Je částečně vysledovatelná v konfirmačních knihách i v již zmíněných soudních aktech pražské konsistoře.[105] Při detailnějších výzkumech, prozatím učiněných jen metodou sondy v rámci pohybu jedné konkrétní osoby nebo v rámci jednoho děkanátu, zatím nebyl nalezen žádný obecný spojující motiv těchto směn. Někde mohly hrát roli rodinné vazby a snaha duchovního dostat se do známého prostředí, jindy i ambice duchovního dostat se do blízkosti Prahy nebo jiného správního a politického centra, které jim mohlo pomoci v další kariéře. Některé směny však zůstávají nerozluštěny a objasnit je může jen celkové zpracování všech dat obsažených ve zmíněných zdrojích.

Už bylo výše zmíněno, že zhruba od počátku 14. století se zintenzivnil duchovní život celé společnosti v Čechách i na Moravě, a že v důsledku toho

vzrostl také počet duchovních. Ti se uplatnili nejen v rozrůstající se farní správě, ale také jako kaplani a oltářníci sloužící u nově fundovaných nadací pro potřeby městských korporací (např. cechů) nebo jako střídníci, zastupující nepřítomné držitele beneficií. Záhy ale počet kandidátů kněžské služby přerostl původní potřeby společnosti a v době před husitskou revolucí se v Čechách, a snad i na Moravě, vytvořila vrstva kleriků bez zdroje obživy. Počet beneficií nemohl neomezeně narůstat, už z ekonomických důvodů. Nerovnost mezi počtem nově vysvěcených duchovních a počtem stávajících beneficií komplikovaly ještě zásahy papežské kurie a její systém provizních listin a expektancí. Bylo to ale především domácí prostředí, které přispělo k tomu, že ve druhé polovině 14. století bylo v Čechách více čekatelů na faru, kapli či jiné beneficium, než byla církevní správa schopna v krátké době zaměstnat. Tento přebytek mohl být způsoben nedůslednou kontrolou ze strany biskupových úředníků, kteří neprověřili, zda kandidát podjáhenského svěcení skutečně disponuje beneficiem (či jeho příslibem). Klerici mohli být za určitých okolností vysvěceni i bez beneficia, např. pokud prohlásili, že mají dostatečný zdroj obživy, a neusilovali o beneficium s kurátní službou. Ještě mnohem větší byl ale počet akolytů, kleriků s nižším svěcením, pro jehož udělení se beneficium nevyžadovalo, kteří se vyššího svěcení nikdy nedočkali.[106] Asi není pochyb o tom, že tato generace „mladých rozhněvaných mužů" – kleriků bez beneficia – pak mohla být jedním z akcelerátorů následného revolučního hnutí na počátku 15. století. Jejich role ale byla dvojí: jedni se stávali hybateli dějů, druzí svým způsobem života dodávali další munici reformním kazatelům – kritikům pokleslé církevní praxe.

Cisterciácký řád v historiografii

Moderní historická věda se cisterciáckým řádem začala zabývat v 19. století, kdy její badatelskou pozornost upoutaly především dobře zachované cisterciácké prameny z počátku existence řádu, jež popisovaly jak rané dějiny *Ordo Cisterciensis,* tak zejména normy, jimiž se měli cisterciáci řídit.[107] Cisterciáci vidění očima nařízení a řádových pravidel okouzlili svým reformním programem - návratem k ideálům původního benediktinského mnišství, důrazem na hluboce prožívanou niternou zbožnost a odklonem od světa. Stejně tak zajímavá se jevila i jejich vize hospodářství založená na manuální práci členů řádu jako zdroji veškerých příjmů kláštera.

Historici 19. a první poloviny 20. století se soustřeďovali především na cisterciáckou reformu, přičemž zdůrazňovali její ekonomickou stránku spojenou s představou cisterciáků-kolonizátorů, pionýrů odkrývajících pro zemědělské využití celé krajiny a země.[108] Cisterciáci však po sobě nezanechali jen normativní prameny, ale také řadu archivních materiálů z jednotlivých klášterů, které se staly předmětem výzkumu především od poloviny 20. století. Již první výsledky naznačily, že bude zapotřebí předchozí vidění řádu revidovat, neboť cisterciácká praxe, jež se začala postupně odkrývat, se dosti lišila od teorie, kterou představovaly rané cisterciácké dokumenty. Druhá fáze bádání se tak zaměřila především na porovnávání řádových ideálů a řádové reality. Tento přístup převládl ve druhé polovině 20. století, kdy vzniklo jak mnoho desítek dílčích studií mapujících život jednotlivých klášterů, tak i některá souborná díla, která na rozpory mezi řádovou teorií a poznanou skutečností poukazovala a snažila se je pojmenovat.[109]

Třetí, současná fáze bádání, již lze datovat zhruba od devadesátých let 20. století, se již zjišťováním rozdílů mezi ideálem a realitou tolik nezabývá, ale pracuje s nimi jako se skutečností, kterou je třeba vysvětlit a pochopit. Spolu s odmítnutím některých tradičních představ klade důraz jiné aspekty cisterciácké činnosti, které nahlíží jako důležité pro porozumění tomu, čím byl cisterciácký řád ve středověku jedinečný a proč byl tak významný. Záro-

veň si klade otázky, čím cisterciáci oslovovali tehdejší společnost a čím naplňovali její potřeby, v čem byli novátory?

Na prvním místě je dnes oceňována moderní organizace řádu. Ne nadarmo se říká, že cisterciáci vytvořili první řád v právním slova smyslu, *Ordo* jako systém, jako ustanovení jediného závazného způsobu výkladu řehole. Jeho základ tvořila pevně organizovaná struktura, do které bylo každé opatství začleněno pomocí filiačních vazeb, a kde zásadní role připadla dvěma novým institutům – generální kapitule a vnitřořádovým vizitacím. Generální kapitula, jíž se teoreticky měli účastnit všichni opati *Ordo Cisterciensis*, představovala kolektivní vedoucí orgán řádu, který určoval jeho další směřování. Měla zákonodárný charakter a všechna její rozhodnutí se stávala součástí cisterciáckého práva. Zároveň také byla rozhodující instanci v otázkách disciplinárních. Druhou oporu řádového systému tvořily vnitřořádové *vizitace*. Cisterciáci si již na počátku svého hnutí vymohli exempci z biskupských vizitací a právo kontroly přenesli na otce-opaty, jimž připadla povinnost pravidelně dohlížet na dodržování řádových předpisů v podřízených klášterech. Vizitace měly ve vztahu ke generálním kapitulám komplementární roli; zatímco kapitula zastávala především legislativní funkci, vizitace představovaly orgán kontrolní a také trestní, neboť byly vybaveny pravomocí nejen chyby zjišťovat, ale také je napravovat. Obě složky, jak generální kapituly, tak vizitace sloužily k udržení jednoty řádu, aby se naplnilo okřídlené „*Una caritate, una regula similibusque vivamus moribus*“. [110]

Inovativní systém struktury a řízení cisterciáckého řádu se velmi osvědčil a stal se příkladem pro další církevní uskupení. Na prvním místě to platí o generálních kapitulách, které po vzoru cisterciáků zavedly i další centralizované řády.[111] Inspirativní byla i cisterciácká vizitační praxe, stejně jako další cisterciácké inovace.[112]

Organizace *Ordo Cisterciensis* byla úzce spojena s důrazem na písemnou agendu. Písemně byly zachyceny řádové normy, písemně se zaznamenávala jednání generálních kapitul, podobu listin dostala každá provedená vizitace. Oboustranný písemný styk existoval také mezi jednotlivými opatstvími a generální kapitulou. Zachovaný materiál poukazuje nejen na význam písemné formy, ale také na důležitost, jakou měla pro řád častá komunikace mezi jeho jednotlivými složkami. Právě ona napomáhala co nejlepšímu fungování soukolí *Ordo Cisterciensis*.[113]

Pokud mluvíme o významu písemností v řádu, nemůžeme nevzpomenout na právní činnost, jíž byla v cisterciáckém prostředí věnována velká pozornost. Ve jménu jednoty řádu byl veškerý život v klášterech normován, na vše existovala závazná pravidla. Cisterciácké právo nebylo jednou provždy daným soupisem předpisů, ale vzhledem k zákonodárnému charakteru generálních kapitul se s každým jejím zasedáním proměňovalo. Ve snaze udržet si v právních otázkách pořádek, zavedli cisterciáci svody aktuálního práva nazývané *Libelli definitionum* nebo *Kodifikace*, které zhruba po dvaceti letech aktualizovali.[114] Právnické dílo cisterciáků bylo rozsáhlé a je dnes vysoce oceňováno, šedí mniši jsou pokládáni za vynikající znalce a tvůrce práva.[115]

Dalším tématem souvisejícím s cisterciáckým řádem je „memorie" a význam, jaký paměť na zemřelé sehrála ve vztahu *Ordo Cisterciensis* a vnějšího světa. Na paměť pohřbených zakladatelů a mecenášů se v klášterech slavily speciální výroční bohoslužby-anniversaria. Byl o ně velký zájem, neboť cisterciáci se ve středověku těšili pověsti mimořádné zbožnosti a jejich modlitby byly pokládány za mimořádně účinné. Někteří panovníci a církevních hodnostáři získali dokonce výjimečné právo, aby se za jejich duše modlil ve výroční den jejich úmrtí nejen konvent kláštera, ve kterém byli pohřbeni, ale celý řád. Toto privilegium však zůstalo omezeno jen na malou skupinu nejvýznamnějších představitelů světské a duchovní moci.[116]

Memorie ve svých různých podobách se postupem doby stala jedním z hlavních motivů laické štědrosti vůči klášterům, ať již mluvíme o darech nebo o zakladatelské činnosti. Spojení fundace s vybudováním rodové hrobky můžeme označit v případě cisterciáků za typické. V řádových domech vznikla řada pohřebišť, a to jak šlechtických, tak i panovnických. Pozoruhodné je zejména množství panovnických nekropolí, které poukazuje na velký zájem světských elit o spojení s cisterciáky a nepřímo na význam řádu.[117]

V centru badatelské pozornosti zůstává tradičně ekonomika, neboť právě ona je prameny nejlépe dokumentována. Její interpretace je však dnes značně odlišná od dob minulých. Názor o významné kolonizační roli byl opuštěn, stejně jako představa ekonomického modelu závazného pro všechny kláštery. Naproti tomu badatelé zdůrazňují význam regionálních podmínek, o kterých se soudí, že hrály při určování hospodářské strategie jednotlivých klášterů stěžejní roli. Mnohem méně váhy než dříve se přikládá také

řádovému požadavku obživy z práce vlastních rukou, což bylo dříve nahlíženo jako absolutní základ cisterciáckého mnišství. Současná interpretace vychází z předpokladu, že spirituální hodnota cisterciáckého života nezáležela na ekonomickém chování klášterů, ale na přísném dodržování observance. Kriticky se dnešní bádání staví i k otázce, do jaké míry se cisterciáci skutečně podíleli na hospodářském pokroku, ať již v oblasti technických inovací nebo šíření nových druhů plodin.[118]

Tyto názory jsou i v současném diskursu novátorské a patrně bude nějakou dobu trvat, než se dočkají všeobecného uznání. Osobně je vítám, protože zohledňují nejen situaci tradičních řádových zemí, ale vycházejí i z poměru ve střední Evropě a snaží se o smíření protikladů rozdílného vývoje v centru a na periferii.

Rozšíření zájmu o okrajové oblasti řádu přináší další témata, která byla dříve jen málo sledovaná. Na prvním místě bych zmínila misijní působení; v tomto směru se řád uplatnil zejména v Pobaltí a ve Skandinávii. Obdobně důležitou roli sehrál také během reconquisty ve Španělsku.[119] Zapomenout nelze ani na význam zakládání řádových domů při vytyčování a ohraně hranic v různých oblastech řádové periferie. [120]

Porozumění tomu, jaký význam měl cisterciácký řád ve středověku, a proč, není snadné. Každá doba dosud interpretovala jeho postavení odlišným způsobem. Badatelský zájem postupně odkrývá další a další fazety působení šedých mnichů, které jsou často odlišné od toho, co bylo zdůrazňováno v minulosti. Otázka, proč byl řád tak významný, dosud nemá svou definitivní odpověď, pokud vůbec něco jako jednoznačná odpověď může existovat.

Vznik Jednoty bratrské – možnosti interpretace

Nejspíš si dnes již nedokážeme představit, jak převratnou událostí musel být ve středověké společnosti vznik nové církve. V oněch řídkých případech, jež známe, se ostatně nikdy nejednalo o jednorázovou záležitost, o okamžitý vývojový zlom, ale spíše o pozvolnější proces postupného uvolňování nově se formujícího společenství ze zavedených církevních struktur. Vedle reflexe této dlouhodobé linie se však v pramenech setkáváme i s další, veskrze pochopitelnou tendencí, totiž s narůstající potřebou vyhodnotit určitou konkrétní událost zmíněného procesu jako klíčovou a tu pak připomínat jako počátek nové církve. Pokud jde o Jednotu bratrskou, na niž se tato krátká stať zaměří, zde se vedle zřízení vlastního kněžství z roku 1467 jako takový zlom v její historiografii ještě v průběhu 16.–17. století postupně prosazovalo ustavení prvého sboru v Kunvaldu. Dnes již důraz na posledně zmíněnou událost převládá, ovšem existují rozpaky kolem její datace. Silou tradice je stále respektován rok 1457, ačkoli se historikové kloní spíše k názoru, že oprávněnějším termínem by byl rok 1458.

Nejstarší bratrské prameny však o této události mnoho neprozrazují, a tak jejím prvním písemným zaregistrováním je teprve zpráva Lukáše Pražského z roku 1527, která uvádí, že bratři prosili mistra Rokycanu, aby se přimluvil u krále, aby jim dal místo k obývání na litickém panství ve vsi Kunvald.[121] Lukášův údaj je bohužel nedatovaný, a přesnější časové určení nám v dnes známých pramenech k němu doplnil teprve Jan Blahoslav, který v souvislosti s ním uvedl rok 1457. Tyto dva údaje, Lukášův a Blahoslavův, však nejsou zcela kompatibilní, neboť král nemohl souhlasit v roce 1457 s přestěhováním bratří na své litické panství, protože Jiří z Poděbrad tehdy králem ještě nebyl. Navíc máme k dispozici z 16. století ještě další dataci, a to od Jáchyma Cameraria a Jana Lasického, kteří za datum (prvního) odchodu bratří z Prahy pokládali rok 1456. Historikové proto hledají již od 19. století způsob, jak tyto vzájemně rozporné informace smířit, přičemž nejčastěji kladou zmíněnou událost na přelom let 1457–1458, případně do jara 1458.[122]

Začneme-li však otázku oprávněnosti zmíněných datací důkladněji promýšlet, zjistíme velice rychle, že onen zdánlivý kompromis, snažící se smířit zejména údaj Lukášův a Blahoslavův, stojí na velmi vratkých základech. Zůstává stále nejasné, proč by z kombinace oněch dvou údajů mělo vyplývat, že se připomínaná událost odehrála v čase interregna na přelomu let 1457–1458, anebo na samém počátku Jiříkovy vlády, tedy na jaře 1458. Z toho důvodu je snad vhodné připojit k oněm datacím alespoň dvě stručné poznámky.

První důležitou skutečností je fakt, že v řadě písemností Jednoty je královský titul spojován s osobou Jiřího z Poděbrad téměř automaticky, takže z jeho přítomnosti nelze usuzovat, k jaké periodě jeho života se příslušná zpráva váže. Například již zmíněnému Blahoslavovi nečinilo problém vyprávět o konfliktu krále Jiřího s Tábory, ačkoli se ve skutečnosti odehrál v době, kdy byl Jiří teprve zemským správcem.[123] Kdybychom se v této věci museli spokojit pouze s uvedenou zprávou a neměli k dispozici bezpočet dokladů dalších, asi bychom podlehli dojmu, že dobytí Tábora z roku 1452 se uskutečnilo teprve v čase Jiříkova kralování. Proto lze zřejmě oprávněně předpokládat, že ani uvedení královského titulu v souvislosti s Jiříkem v bratrské zprávě o stěhování do Kunvaldu, na něž je kladen v dosavadních analýzách tak velký důraz, nemá žádnou opravdovou relevanci pro úvahy o chronologickém zařazení příslušné události.

Vraťme se ale ještě k Lukášově zprávě. Nejspíš by bylo chybou číst daný záznam takřka jako zprávu pořízenou pozitivistickým historikem a nepřihlížet přitom ke skutečnosti, že její autor byl především teologem, navíc jedním z největších v dějinách Jednoty, primárně hledajícím náležité teologické zakotvení pro svou církev. Proto myslím nelze vyloučit, že jeho zde probíraná zpráva nese v sobě daleko ambicióznější výpověď, než jakou v ní obvykle hledáme. Jeho text, vypravující vůbec poprvé ve známé bratrské literatuře o tom, jak se první bratří obrátili za Rokycanova zprostředkování na krále se žádostí, aby se mohli odstěhovat z Prahy na jeho východočeské statky, k čemuž jim byl dán souhlas, totiž možná nepřináší nic menšího než teologicky závažné sdělení, že stejně jako historie božího lidu vyprávěná v bibli začíná v podstatě exodem, stejně tak stojí příběh exodu i na počátku Jednoty bratrské.

Je-li tomu opravdu tak, byl by to o doklad více, že nelze údaj o Jiříkově královském titulu v Lukášově zprávě nahlížet dnešními kritérii. Protože komu by nejspíš připadla v tomto novém příběhu role někdejšího faraona,

který nejprve souhlasil s odchodem Židů, a poté se věnoval jejich pronásledování? Jiří z Poděbrad se z pochopitelných důvodů netěšil v Jednotě pozitivnímu hodnocení či snad dokonce chvále, a jeho přirovnání k faraonovi z druhé knihy Mojžíšovy by se z rámce ostatních jeho tvrdých hodnocení v Jednotě bratrské 16. století nevymykalo. Královský titul, jenž zde byl tentokrát uveden bez Jiříkova jména, by se zároveň stal jediným možným označením pro Jiříka v nápodobě k onomu faraonovi, který je také v bibli uváděn bezejmenně, neboť jaké jiné Jiříkovy titulatury mohlo být v tomto případě použito?

Pokud bychom měli rekapitulovat výše řečené, zdá se, že nemá smysl pokoušet se skloubit vzájemně rozporné zprávy za každou cenu a že není třeba ani stále hledat nějaký kompromis mezi královskou titulaturou Jiříkovou obsaženou ve zprávách Jednoty bratrské a rokem 1457 uvedeným u Blahoslava i jiných autorů. Rozhodně uváděná Jiříkova titulatura sama o sobě postrádá natolik přesvědčivou vypovídací sílu, aby dokázala zpochybnit rok 1457 jako nejstarší letopočet, který máme v souvislosti s odchodem bratří do Kunvaldu k dispozici.

Od otázky datace můžeme nyní postoupit k otázce motivace aktérů zmíněného odchodu. Opět jsme odkázáni především na prameny bratrské provenience, které ani zde nehovoří jednoznačně. Jde zhruba o to, že nejstarší bratrské interpretace pracují s představou exodu v pojetí alespoň zčásti se blížícím zde již před chvílí připomenuté biblické variantě – jde o vytouženou secesi odcházejících, jimi samotnými iniciovanou a směřující do země či krajiny zaslíbené, stručně řečeno jde o realizaci jimi vytoužené cesty ke svobodě. V případě Mojžíšových druhů tím bylo míněno především vymanění se z egyptského útlaku, zatímco v případě druhů a společníků bratra Řehoře se jednalo o cestu k hlubšímu naplňování křesťanské svobody, spočívající v plnění božího zákona.

Toto pojetí se však neprosadilo v Jednotě beze zbytku a bylo později nahrazováno pojetím odlišným. Odchod bratří do Kunvaldu přestal být po jisté době vykreslován jako obraz vytouženého exodu a začal být nahrazován takřka obrazem odsunu, který byl realizován nikoli primárně z vlastní vůle samotných bratří. Tuto interpretaci nacházíme u Komenského a samozřejmě se musíme ptát, kde se vůbec vzala. Ale ať již se jednalo o reflexi nějaké staleté tradice, či o radikální přehodnocení staršího pojetí, lze asi důvodně předpokládat, že se do její artikulace ve spisech posledního biskupa

Jednoty bratrské nejspíš promítly i jeho vlastní tragické osudy a skutečnost jeho vynuceného odchodu z vlasti. Nadto i zde můžeme předpokládat přítomnost silného teologického akcentu. Událost byla nyní líčena tak, aby se mohla stát jedním ze stavebních kamenů představy církve věrné Kristu, jejímž pozemským údělem je trpět stálé pronásledování, jak to v podstatě asociuje již název vrcholného historiografického díla Komenského: *Historia o těžkých protivenstvích církve české*. Této představě Lukášova interpretace zcela nevyhovovala, a nejspíš proto byla odstraněna, respektive přehodnocena.

Podle Komenského se odchod bratří uskutečnil především z iniciativy Rokycany, který se tímto způsobem chtěl zbavit svých nepohodlných bývalých posluchačů.[124] Zmíněná interpretace klade důraz na rozdílnou motivaci zúčastněných osob v přístupu k dané události. Jak bratři, tak Rokycana i Jiří sledují každý jejich odchodem do Kunvaldu odlišné záměry. Odchod bratří do Kunvaldu se v novém pojetí stává určitým kompromisem, v němž se setkal zájem Rokycany a Jiříka odsunout formující se nové náboženské seskupení z Prahy s ochotou či přáním této skupiny přestěhovat se do oblasti, v níž mimo jiné působil i s nimi sympatizující kněz. Tento výklad má svoji přesvědčivost a stojí jistě v pozadí četných datací bratrské secese do jara 1458. Protože podíváme-li se na věc z úhlu tehdejších událostí, tj. především volby Jiřího z Poděbrad za krále, jeho korunovace a samozřejmě oné proslulé korunovační přísahy, pak je zcela nepochybné, že to vůbec poslední, co si například Jiří v té době mohl přát, byla přítomnost radikalizující se náboženské skupiny na tak exponovaném místě, jako byla Praha a okruh kolem Týnského chrámu. Tato skutečnost by samozřejmě mohla naznačovat zvýšenou oprávněnost jara 1458 jako předpokládaného data příslušného odchodu. Ovšem podíváme-li se na věc z úhlu roku 1457, uváděného u Blahoslava, vidíme, že rovněž tehdejší situace mohla volat po podobném řešení. Víme například, jak ohromné úsilí musel Jiří vynaložit, než se mu v červenci 1457 podařilo přimět Ladislava Pohrobka k souhlasu s přesunem dvora do Prahy. Obavy z toho, že Ladislav bude dávat najevo svůj odstup vůči prostředí, které pokládal za heretické, se ostatně naplnily hned prvního dne jeho pobytu, při setkání krále s Rokycanou. Nešlo zde však pouze o Ladislava a jeho dvůr, ale do Prahy se měli sjet i okolní panovníci v souvislosti s připravovanou královskou svatbou, a tak je zcela pochopitelné, že Jiří stál o to, aby se Praha spíše zbavovala své dřívější nálepky semeniště kacířů, než aby

tomu bylo naopak. Ani v roce 1457 proto nebyl Jiří o nic méně motivován k odsunutí Řehořovy skupiny z hlavního města království, než jak tomu bylo po jeho nástupu na trůn.

Můžeme tedy shrnout: Obraz počátků Jednoty čerpáme převážně z bratrských pramenů. Na jednom detailním příkladu se tato stať pokusila ukázat, že i když je určitý údaj podán způsobem působícím na první pohled zcela bezproblémově, i v těchto situacích nám nezbývá než stále zůstávat ve střehu a bohužel počítat s tím, že dotyčný text obsahuje takové přeznačení vyprávěné události, které nás může zcela zavést. Že takováto situace platí ve znásobené míře právě pro texty představitelů církve přinášejících líčení samotných počátků a vzniku jejich církevního společenství, je naprosto evidentní.

HRADNÍ KAPLE JAKO FENOMÉN

Zvíkov. Interiér hradní kaple sv. Václava, přelom 50. a 60. let 13. století.

Kutná Hora, Vlašský dvůr. Hradní kaple sv. Václava a Ladislava, pohled z nádvoří, krátce před rokem 1389.

Křivoklát. Hraní kaple sv. Trojice, konec 80. let 15. století.

Příbram. Pohled do interiéru kaple, kolem poloviny 14. století.

Žirovnice. Nástěnná malba v kapli s klečícím vlastníkem hradu Václavem Vencelíkem z Vrchovišť a rodinou, kolem roku 1490.

Švihov. Empora v kapli Panny Marie, kolem roku 1488/9.

Rabí. Hradní kostel sv. Trojice, kolem roku 1498.

III.
STÁT, SYMBOLY A MAJETKOVÁ DRŽBA

Střekov

Uveďme tento pokus (což je doslovný překlad termínu *essai*) citací prosluléh o desátého jaštu svaté knihy mazdaistů (zoroastrovců) Avesty, věnovaného indoíránskému bohu slunce, smluv a daného slova Mithrovi, jehož obyvatelé raně středověkých českých zemí znali:
„*Jehož (totiž Mithru, pch) pán země ku pomoci volá, s rukama pozdviženýma;*
jehož pán kmene ku pomoci volá, s rukama pozdviženýma;
jehož pán klanu ku pomoci volá, s rukama pozdviženýma;
jehož pán domu ku pomoci volá, s rukama pozdviženýma".[125]

Pro naše účely je tento text nanejvýš důležitý. Zřetelně totiž poukazuje na fakt, že pro indoíránská etnika představovala suverenita a svrchovanost entitu jednotnou a nedělitelnou, rozpínající se v širokém pásmu od *patria potestas* otce rodiny až po *potestas imperii* pána země. Předestírá nám tak možnost spatřovat indoíránskou státnost jako parametr plynule se vyvíjející z poměrů rodinných až po situaci nadpokrevního státu, který přitom v průchodu různými fázemi své sociální dráhy proměňuje svůj obsah.

S tím souvisí dosti důležitý poznatek moderního bádání o státu o jeho pružnosti. Stát zde není a nebyl ustaven jednou provždy; uskutečňuje se v bezmála každodenním styku mezi řízenými a řídícími, kteří svůj vzájemný vztah chápou, definují a uskutečňují vždy s ohledem na časoprostorový kontext, v němž se pohybují, a ve vzájemné součinnosti, reagujíce na potřeby doby („co se sluší a patří") a hledíce přitom dosáhnout stavu, který by se co nejvíce blížil ideálu, neseného v myslích obou složek společnosti: „*State formation was not an event simply accomplished at any one point, but an ongoing project well into the historic periods – indeed a project unbroken and unfinished between antiquity and modernity*".[126]

Bádání o počátcích českého státu má dnes již úctyhodnou tradici.[127] Přes to se zde pokusme o stručný pohled na komplex otázek, který se před námi otvírá. Co můžeme tvrdit o české společnosti raného středověku, která náš první středověký stát vytvořila? Výzkumy poslední doby doložily přesvědčivě, že již na samém počátku středověku členily slovansky hovořící společ-

nost viditelné sociální rozdíly.[128] Tak třeba poklad z bukovinského Cuciurul Mare (= Velikij Kučuriv) na dnes rumunském Prutu, kde si slovanské etnikum dovedeme dobře představit, obsahoval stříbrné nádoby včetně situly s třemi dvojicemi pohanských božstev nejspíše konstantinopolského původu, pravděpodobně kořistního charakteru, datovatelné do doby vlády císaře Heraklia I. (613–630).[129] Dále doložil rozbor 65 mincovních depotů z oblasti Balkánu a dnešního Turecka spadajících do let 500–650 přesvědčivě, že se tam užívané oběživo chovalo shodně jako platební prostředky byzantské Propontidy (= oblasti Marmarského moře).[130] Sem hledí též velmi archaické označení sociálně exponovaných osobností u mohanských Slovanů počínajícího středověku, znějící **voldpodъ*.[131]

Nicméně podrobněji jsme o struktuře a povaze raně středověké české společnosti informováni až z podstatně mladších pramenů písemných.[132] V našich nejstarších textech spatřujeme obrysy pokrevních společenství sestávajících z několika (paralelních?) příbuzenských větví (u Vršovců nejméně tří), nejspíše patrilineárního a snad patrilokálního rázu. Jediný pramen užil pro ně názvu *genus, -eris*.[133] Konstitutivní složky takových společenství, jejichž absence označovala daného jedince tak výrazně, že byl podle ní pojmenován či pojmenována, představovali jednak předkové a dále strýcové z otcovy i matčiny strany.[134] Patří sem ovšem i osobní jméno Nesvačil, identifikující nositele podle chybění kognátního příbuzenstva.[135] Naše prameny nevylučují ani jisté náznaky levirátu, převzetí vdovy po manželově smrti některým příbuzným.[136] Zdá se rovněž, že takové skupiny držely svůj nemovitý majetek do jisté míry společně, nejspíše jako *dědici*.[137] Vyznačovaly se rovněž jasně stanovenými pravidly posloupnosti ve významných společenských funkcích, zprvu zřejmě horizontální (posloupnost podle sourozenců) a teprve později vertikální (posloupnost z otce na syna).[138] Kognátní příbuzenská terminologie češtiny ukazuje na neobyčejně pevný charakter manželství: každý z novomanželů vstupoval totiž jeho uzavřením do sítě nových vztahů, a to jak z mužské, tak z ženské strany.[139] Šlo-li o rody či rozrody (*lineages*), případně o příbuzenské skupiny jiného druhu, nedovedu rozhodnout. Obecně však platí, že ani žádná cizí hegemonie nikdy nenarušila mimořádně pružné a soudržné vnitřní struktury slovanské společnosti.[140]

Po tomto náčrtu se podívejme, s jakou sociální strukturou první slovansky hovořící skupiny do našich zemí přišly. Zde nemáme jinou možnost, než se opřít o etymologie některých relevantních termínů. Za všechny prozkou-

mejme výraz *kъnędzь*, značící původně jak knížete, tak kněze.[141] Navozuje tím představu spojení profánních i sakrálních funkcí prvotní slovanské elity. V tomto směru snad vypovídá i podivná příhoda s Vršovci a knížetem Jaromírem na Velízi; zde mohla být cílem symbolická delegitimizace nechtěného vládce, případně uvedení Jaromírova tělesného poškození, možná narušující jeho (i sakrální) integritu, v obecnou známost.[142] Sakrální funkce centra se však vytrácely velmi pomalu: ještě ve 13. století zachycujeme situaci, kdy si církev výslovně vyhrazuje působení ve sňatkové agendě a vylučuje z ní ingerenci správních úřadů profánních.[143]

Jak mohla vypadat situace v předpísemných fázích českého raného středověku, ukazují velmi názorně poměry rumunské, a to ze dvou důvodů. Předně se tamní slovanské osídlení vsunulo do stávajících, už vyspělých struktur obyvatelstva s neslovanskými jazyky, což nám umožňuje zachytit sféry specificky slovanského společenského příspěvku v lexiku rumunštiny. Dále tam lze vyloučit působení některého ze sousedních ústředí státnosti a lze se tedy domnívat, že raně středověké správní struktury rumunských Slovanů rozvinuly odkaz jejich prvotních příchozích skupin. V 9. – 10. století tam existovala území zvaná *judet* (> iudex, soudce), ţară (> terra, země), ale také *cnezat* či *voivodat*. Hegemoni těchto útvarů disponovali pravomocemi jurisdikčními, vojenskými a snad někdy i duchovními, jež vykonávali mj. za podpory *obştea cea mare* (= velké obce);[144] jiný název takového orgánu je *grămada*. Závazky, které společnost vůči ústředí plnila, se tu nazývaly *slujbe*.[145]

Lze tedy uzavřít, že již prvotní společnost raně středověkých českých zemí obsahovala ve svých sociálních strukturách zárodečné složky pozdější státnosti. Ty – patrně s proměnami historické situace a se stále rostoucí složitostí společenských struktur – postupně modifikovaly svůj obsah tak, aby odpovídal obecnému *consensu populi*. Situace však zdaleka nebyla jednoduchá, a podle všeho ani jednosměrná. Na které poloze stupnice společenského řízení a posléze státnosti, sahající od hierarchie prosté rodiny až po panování ve stabilizovaných státních útvarech, se v dané společnosti situace ustálí, závisí velmi podstatně jak na časoprostorovém kontextu, tak na kvalitě vztahů mezi řídícími a řízenými a ochotě brát vážně společensky přijímaný *modus vivendi*. Kvalita státu není dána jednou provždy; je třeba o ni zápasit, neboť ručička stupnice se může vrátit – a také se v našich dějinách už vrátila – až na stupeň společnosti předstátní.

Vlastnictví a svoboda

Některá témata mají v historiografii stálé místo. Jiná se do centra pozornosti bádání náhle vrací, přestože na první pohled působila jako vyřešená a uzavřená. Ne náhodou se často jedná o problematiku spojenou s nejstaršími dějinami. Čím méně se dochovalo pramenů a jednoznačných informací, tím více prostoru zbývá pro hypotézy, modely a nové kladení starých otázek. Do této skupiny patří obsáhlé téma, které se zrodilo spolu s moderní domácí medievistikou. Rozdílné názory týkající se přetrvání kmenové aristokracie, kontinuity jejího majetkového zázemí, začlenění do vznikajícího přemyslovského „státu", sociálního postavení i obecně vztahu mezi Přemyslovci a urozenými Čechy v průběhu 10.–12. století plnily stránky odborné literatury již v závěru 19. století. Zdánlivý konsensus dosažený v druhé polovině minulého věku vzal rychle za své hned na počátku nastupujícího tisíciletí. Debata se přitom v podstatě vrátila do výchozího bodu.

Přes řadu rozličných rovin a poloh se zásadní spor týká především otázky existence a významu soukromého vlastnictví půdy. Není zde prostor zabývat se podrobnostmi, proto pouze ve zjednodušené zkratce. Na přelomu 19.–20. století se ustálily dva základní interpretační postupy, mezi nimiž se bádání dodnes pohybuje. Na jedné straně panuje důvěra v Kosmovo líčení absolutistické knížecí vlády Přemyslovců a neomezeného vlastnictví lidí a země. Zastánci tohoto přístupu poukazují na absenci dokladů o přetrvání části kmenové šlechty a jejího rozsáhlejšího majetku. Nobilitě neupírají značný politický vliv i soukromé statky. Za měřítko sociálního postavení, vzestupu nebo pádu však pokládají knížecí úřady. Hlavní zdroj pozemkové držby, která z pramenů výrazněji vystupuje až ve 12. století, přitom spatřují v knížecí službě a donacích. Alternativní teorie naopak klade důraz na svobodnou/alodiální pozemkovou držbu urozených, která byla základním charakteristickým znakem vrstvy velmožů a pocházela snad již z „předstátního" období. Soukromé vlastnictví svobodného majetku současně představovalo jeden z hlavních zdrojů moci a předurčovalo urozené nejen k držbě

úřadů, ale zajišťovalo jim také možnost vytvářet právo zavazující i přemyslovské panovníky.

Pro žádné ze zmiňovaných pojetí neexistuje jednoznačný doklad. Pohybujeme se v rovině náznaků a více či méně pravděpodobných výkladů. Těžko přitom očekávat, že dojde k nálezu pramene, který vnese do diskuse zlom. Nic převratného patrně nepřinese ani opakované procházení mnohokrát probraných pramenných zmínek, neboť interpretace se tak jako tak vydávají ve směru již zajetých kolejí. Namísto rozboru zpráv kronik a listin se proto pokusím nastínit, proč se ve výsledku kloním spíše k interpretačnímu přístupu, jenž vychází z prvního zmiňovaného pojetí.

Na první pohled působí rovnice soukromá držba půdy = bohatství/moc = nobilitovaný status naprosto logicky a z obecného pohledu jí není co vytknout. Žádný z činitelů však nedisponuje jednoznačnou hodnotou sám o sobě, ale získává jí v širších souvislostech. Soukromé vlastnictví není přirozenou entitou, ale uměle vytvořenou institucí, jež se rodila postupně a procházela proměnami. Vymezení na „mé" a „tvé" funguje pouze v určitém myšlenkovém, společenském a zvykovém/právním rámci, který se těší respektu a kde vlastnictví nabývá alespoň přibližně definovatelnou podobu. Platí to rovněž o držbě půdy, která zaujímá v konceptu vlastnictví zcela výjimečné postavení charakteristické nejen tím, že množství půdy je jednou provždy dané a nerozmnožitelné, ale zejména rozporem vycházejícím z ideového pojetí země poskytnuté (ať již darem od bohů/Boha nebo díky srážení prachových částic) k užívání všem lidem a tendencí k privatizaci a soukromému využívání pozemkového bohatství. Ne náhodou se otázkou vlastnictví půdy zaobírá těžko přehlédnutelná řada spisů již od antického období. „Soukromá" pozemková držba přitom zůstává i v současnosti podvázána řadou „kolektivních" zájmů a norem; ochranou občanského soužití počínaje a infrastrukturními plány státu konče. O jak komplikovanou tématiku se v případě pojetí vlastnictví půdy a z něho vycházejících prerogativ jedná, se dobře ukazuje například na přístupu k nerostným surovinám. Anglosaské zvyklosti činí z majitele parcely, na níž se nachází třeba ropa či zemní plyn, šťastného boháče. V České republice se však vlastnictví omezuje pouze na výnosy spojené s užíváním půdy (zemědělská činnost, stavební aktivity, těžba dřeva, prodej, pronájem apod.). Nerostné bohatství (respektive tzv. vyhrazené nerosty, tedy prakticky všechny kromě stavebního kamene, štěrkopísků a cihlářských surovin), ukrývající se případně na pozemku, náleží státu.[146]

Nepřekvapí proto, že diskuse filozofického a právního charakteru o tom, co soukromým vlastnictvím půdy vlastně rozumět, stále trvá. S celým konceptem je tak nutné zacházet obezřetně, což samozřejmě platí násobně, čím více se posouváme zpět do minulosti. Vznik soukromého vlastnictví půdy (a z něho vycházejícího nobilitovaného postavení) představoval v celé Evropě dlouhodobý proces s řadou fází, který vyžadoval nejen prostou exploataci vyhrazeného kusu země v dlouhodobém horizontu, ale zejména celkovou proměnu myšlení společnosti. Kdy se tento vývoj odehrával a završil v Čechách, můžeme stále považovat za otevřenou kapitolu.

Domácí medievistika upírá pozornost zejména k období 9. století. Ve společenství Čechů se tehdy definitivně etablovala ozbrojenými družinami obklopená knížata sídlící na opevněných hradech. Příběh českých knížat nabývá v literatuře podoby zápasu o vliv nad společností. Ve skutečnosti však o vztahu a soužití mezi novými elitami a zbytkem svobodných Čechů nevíme nic určitého. Vybrané rody nepochybně disponovaly zdroji k zajištění družiny i luxusních předmětů. Patrně přitom nešlo pouze o nahodilé příjmy, například z vojenských výprav. Pravidelná výživa a péče o vybavení družiny vyžadovaly stabilní zisky ze zemědělské činnosti, pastvin, lovu, lesů apod. Dokládá však jakkoliv svobodné nakládání s výnosy automaticky vlastnictví statků, z nichž pochází?

Ještě komplikovanější je situace v případě hradišť. Pokud bychom hradiště považovali za součást soukromé knížecí sféry, musela by knížata zajistit stavbu a udržování areálů ve vlastní režii, případně si obojí vynutit na obyvatelstvu. Podle legendy však na konci 9. století doprovázelo Přemyslovce Bořivoje na Moravu třicet společníků. O mnoho větší knížecí družiny přitom literatura nepředpokládá, což příliš nenahrává myšlence na rozsáhlé hospodářské zázemí či vynucovací potenciál, které by umožnily realizovat náročné logistické a stavební projekty, jakými hradiště nepochybně byla. Nemohly se však stavby realizovat za přispění společenství, aniž by se rýsovala jednoznačná dělicí čára mezi „soukromým" a „veřejným", neboť opevněný bod se specifickými funkcemi přinášel výhody celé společnosti? A lze existenci družin a hradišť vůbec pokládat za svědectví o vzniku určité formy malých „teritoriálních knížectví"?

Vůdčí jedince nevytvářela pouze racionálně pragmatická měřítka a ekonomické zákonitosti, ale rovněž abstraktní představy o chování a vlastnostech. Kmenové elity požívaly ve společenství výjimečné postavení díky cha-

rismatu a vystupování. Mimořádné postavení se zároveň stávalo východiskem k dosažení nadstandardního materiálního zajištění, jež mohlo sestávat z pozemkové držby stejně jako z požitků/darů od členů společenství. Vztah k držené půdě se přitom mohl z velké části realizovat v rámci myšlenky užívání (*usus fructus*), která se vztahovala k „plodům" země, nikoliv k vlastní substanci. Česká knížata se v 9. století nemusela opírat o vlastní malá knížectví, ale o prestižní společenský status doplněný konglomerátem výnosů různého původu, který ovšem jako celek nespadal do kategorie „vlastnictví". Nic nás současně nenutí vnímat vztah mezi knížaty a společenstvím jako revoluční proměnu, nemilosrdný souboj starších struktur s novým společenským uspořádáním. Mohlo se jednat o postupný proces probíhající do značné míry ve vzájemné symbióze.

Ani když položíme užívání výnosů z půdy na roveň jejímu vlastnictví, nezbavíme se otázky, zda je pro období raného středověku pozemková držba skutečně primárním měřítkem sociálního statusu. Striktně ekonomický základ sociální diferenciace neplatí ani v čase a prostoru, který by ráda ovládala volná ruka trhu, natož ve společnosti, kde do hry vstupují takové veličiny jako pokrevní linie, charisma, heroické činy nebo výjimečná přízeň výše postavených a výkon svěřených pravomocí. Například v raně středověkém Irsku nevycházelo nobilitované postavení z rozsahu držené půdy, ale z množství dobytka, který urození propůjčovali klientům.[147] Obdobná praxe panovala ještě v 19. století na Středním východě. Beduínské kmeny považovaly půdu za společné vlastnictví. Maximální výměra, kterou mohli požadovat individuální držitelé, záležela na množství vlastněných volů sloužících k orbě.[148] Zahraniční analogie samozřejmě nemusí mít pro domácí situaci relevantní výpovědní hodnotu. Jedná se nicméně o dobrý příklad toho, jak variabilní podmínky panovaly. Navíc i ve slovanském prostředí se setkáváme s daní, která se zakládala na rozsahu polností osetých volským potahem (tzv. *powołowe*).[149]

Vycházela v raném středověku vůbec hodnota půdy z její samotné podstaty? Zhodnocení držby se neodvíjelo z růstu cen v lokalitě, ze spekulací, stavby nemovitostí a z dalších možností, které nabízí moderní investiční prostředí. Jediné kritérium zisku představovala velikost výnosu či rozsah protislužeb. Nešlo tedy primárně o půdu, nýbrž o možnost a schopnost jejího využití, které závisely na jediné věci – lidském potenciálu. Půda nabývala na významu zprostředkovaně; buď přisvojením si části cizích výnosů,

tedy podřízením dosavadních držitelů, nebo propůjčením. Druhý zmíněný způsob navíc vyžadoval, aby se ve společnosti nacházel dostatek jedinců, kteří měli motivaci získat za určitých podmínek do užívání cizí půdu (či výnosy z ní), případně na ní byli existenčně zcela odkázáni. Lidé, nikoliv půda, představovali stěžejní „komoditu" v rámci sociální stratifikace. Sama o sobě nepřinášela pozemková držba žádný společenský kapitál. Zprostředkovávala ho pouze aktivním využíváním, které poskytovalo požadovanou nadhodnotu. V historiografii ostatně v tomto ohledu panuje všeobecná shoda, že se raně středověká vláda realizovala nad obyvatelstvem, nikoliv nad územím. Nestírá ale orientace pozemkové držby na výnosy rozdíly mezi tím, jaké majetkové povahy byly obhospodařované statky? Jak vlastně rozhodnout, zda vyšší sociální status náleží osobě, která disponuje pozemky, nebo jedinci obdařenému mocí nad lidmi, od nichž získává část výnosů?

Netvrdím, že v raném středověku neexistoval, nebo se nevyvíjel vtah k půdě, který můžeme chápat jako soukromé vlastnictví. Rody, které z generace na generaci akumulovali „vlastní" pozemkovou držbu, měly v dlouhodobém výhledu nepochybně zajištěnu mocenskou základnu i nobilitované postavení. Jak dlouho ale tento proces reálně trval? Domácí bádání se shoduje alespoň na tom, že velikost pozemkové držby velmožů nedosahovala ani v průběhu 12. století výraznějších rozměrů. S jejími prvními doklady se setkáváme v 11. století. Od počátku následujícího věku počet zpráv přibývá, což platí zejména pro jeho druhou polovinu, kdy postupně roste také doložená rozloha. Chceme-li však považovat soukromé statky za hlavního nositele společenského významu, přičemž by zlomový moment ve vývoji spadal do 9. století, jak je možné, že na první, velmi skromné doklady narážíme až o dvě století později, a i v době o další století mladší se stále ještě nejedná o obecně rozšířený jev? Lze argumentovat, že na vině je sporá pramenná základna, zejména absence listin, s nimiž se ve větší míře setkáváme právě od druhé půle 12. století. U společenských fenoménů zásadního významu ovšem můžeme oprávněně očekávat, že se do života společnosti promítají rovněž nepřímo a mají vliv na rozhodování jednotlivců či celých skupin. Jak potom vysvětlit, že když spiklenci v roce 1130 usilovali o život knížete Soběslava I., představoval odměnu nabízenou za vykonání vraždy dvorský nebo kastelánský úřad, tedy výnosy z knížecí služby? Předák Miroslav se nechal k činu přemluvit poukazem na výtečný původ, jemuž neodpovídal jeho současný nízký sociální status. Ziskem hodnosti měl nabýt zpět mimořádné

společenské postavení. O soukromé pozemkové držbě se v celém příběhu nehovoří ani náznakem, což příliš neodpovídá obrazu společnosti, kde postavení mocných a urozených spočívalo na vlastnictví půdy. Jedna událost nepředstavuje reprezentativní doklad. Jde však o důležitý střípek do mozaiky. Zvlášť proto, že příběhy opačného vyznění v pramenech nenajdeme.

V neposlední řadě nelze opominout události přelomu 12.–13. století, kdy se Přemyslovci dočkali dědičné královské hodnosti, a vytratil se fenomén knížecí volby. Proč se ovšem předáci náhle vzdali nástroje, s jehož pomocí minimálně v průběhu celého 12. století výrazně formovali politickou scénu, a přistoupili na princip dědičné vlády předávané z otce na syna, jemuž do té doby právě pomocí volebního mechanismu důrazně vzdorovali? Bylo něco takového možné bez hlubší společenské proměny, a nesouvisí s tím nějak těžko interpretovatelná Statuta Konráda Oty, která známe vlastně jen jako ozvěnu z mladší doby? Není složité uhádnout, kam mířím.

Opuštění volby a smíření se s dědičným královským titulem nebylo možné bez transformace samotných základů moci, o něž se předáci opírali. Vzhledem k vývoji šlechty ve 13. století lze přitom oprávněně uvažovat, že změna souvisela právě s významem, který nabývala pozemková držba. Znovu nám to přitom dovoluje uvažovat o situaci v předcházejícím období. Pokud by vlastnictví půdy představovalo kontinuální východisko při formování elity a její rozhodující mocenský nástroj po celou „dobu knížecí", patrně by tento proces nastal dříve. Změna samozřejmě neproběhla ze dne na den, stejně jako nešlo o náhlý krok zcela novým směrem. Význam držby půdy musel narůstat delší dobu, přičemž rozhodující se jeví právě druhá polovina 12. století spojená s rozsáhlou kolonizační aktivitou. Také úřední hodnosti zřejmě nepozbyly ani v průběhu 13. století moc a vliv, jak naznačují imunitní listiny, které měly vymanit církevní instituce z působení beneficiářů ještě ve druhé polovině století. Jestliže by správní systém svázaný s hradskou organizací ztrácel pro držitele úřadů na přitažlivosti, podléhal rozkladu a nefungoval, nebylo by patrně třeba imunity udělovat. Přesto lze přelom 12.–13. století chápat jako jistý bod obratu, který měnil zavedené pořádky.

Když jsem se dotkl imunity, není možné krátce nezmínit dvě otázky k roli, jež mohla sehrát v rámci vývoje vlastnických struktur církev. Je náhoda, že nárůst zpráv o pozemkové držbě předáků přichází nedlouho poté, co Jindřich Zdík a po něm biskup Daniel zahájili reformu církevní organizace a majetku? Běžně akceptujeme roli církve, její věrouky i organizace, na

vzniku „státu“. Nemůže však existovat také vztah mezi církevní imunitou, jež měla v ideálním případě zajistit výhradní, nerušenou a časově neomezenou držbu majetku, a rozvojem myšlenky soukromého pozemkového vlastnictví, pro kterou reformní snahy 12. století poskytly jeden z důležitých impulsů?

Nedisponuji pramenným důkazem, jímž bych jednoznačně obhájil zvolený přístup k otázce soukromého vlastnictví půdy. Pokusil jsem se pomocí několika volně souvisejících úvah alespoň nastínit, z čeho vychází mé přesvědčení, že se obhájci jeho rozhodující role pro společenské a mocenské postavení raně středověké nobility vydávají chybným směrem. Možná se ale zásadního omylu dopouštíme všichni již tím, že jsme pojmu „vlastnictví“ přisoudili důležité místo v debatě o počátcích Přemyslovců.

Zmínil jsem, že postavení českých knížat lze namísto představ o „vlastnictví“ zasadit do konceptu „užívání“. Přemyslovská hegemonie přitom nemusela znamenat zásadní předěl. Proměnu doznala knížecí vrstva, která se omezila na jeden vůdčí rod. Do jaké míry se však změnil vztah mezi Přemyslovci a zbytkem společenství? Boleslav a jeho následovníci mohli násilně prosadit svou nadvládu, kterou zpečetili zatížením svobodných daněmi a službami. Není však možné, že získali pouze přístup ke zdrojům konkurentů a upevnili si tak výjimečné postavení, aniž by se stále jednalo o jakousi formu „vlastnictví“?

Dosažené zisky umožnili Přemyslovcům moc dále prohlubovat. Podařilo se však společenství bezezbytku ovládnout? Stačí ke skutečně hluboké společenské proměně pouze více méně systematické budování správního aparátu, nebo se to zásadní musí odehrát v hlavách zúčastněných? K úvaze, že se Přemyslovci i přes propracovaný legitimizační mýtus nevymanili z rámce „kmenového“ myšlení, mě vedou dva faktory. První se týká nástupnictví, jehož stařešinský princip podvazoval snahy o prosazení dědičné panovnické moci. Druhým byl volební mechanismus, který působil stejným způsobem. Oba nejen limitovaly mocenské ambice jednotlivých knížat, z nichž činily v podstatě doživotní správce, ale nesly v sobě rovněž upomínku na kolektivní vztah, práva i odpovědnost svobodných ke společenství jako celku. Nic na tom nemění fakt, že šlo o relikt, z jehož výhod od určitého momentu těžila především omezená skupina „lepších Čechů“.

Jistě nelze pominout Kosmovu nelichotivou charakteristiku knížecího vlastnictví lidí a země vloženou do Libušiných úst. Co však parafráze Bib-

le z pera církevního intelektuála vypovídá o reálném vztahu svobodných k nově se tvořícím podmínkám? Rozmach správního aparátu můžeme nepochybně vnímat jako utužovaní „státní" moci. Přinášel však rozvoj hradské soustavy pozitiva jen pro elity na čele s knížecím rodem? O reálném zatížení svobodných „knížecích sedláků" a poměru odvodů k výnosu držených statků nevíme vůbec nic. Stejně jako nelze automaticky klást rovnítko mezi výběr dávek a současníky obecně sdílenou a akceptovanou představu knížecího „vlastnictví" půdy, z nichž byly odváděny. Určitou míru odvodů a pomoci mohli svobodní obyvatelé české kotliny poskytovat knížatům již dříve. Na jistou formu (ne)pravidelné „daňové" zátěže si koneckonců museli zvykat minimálně od dob franských vpádů. Shromáždění tributu si žádalo účast celého společenství, které se na něm nějakým způsobem podílelo.

Ani nově se rodící správní organizace nepředstavovala pouze symbol a nástroj knížecí zvůle. Hradiště se stávala centrem obchodu a plnila řadu dalších „veřejných" funkcí, ať již jako obranné body, nebo v rámci nově prosazovaného kultu či soudnictví. Správní střediska lze nazírat také jako komunikační uzly, jež usnadňovaly pohyb i kontakty. Fakt, že krizi na přelomu 10.–11. století neprovázela rozkladná „lidová" pohanská reakce proti novému zřízení, je vnímán sice jako doklad stabilně ukotvené státní struktury. Věc však můžeme postavit přesně obráceně. Možná neexistoval natolik zásadní tlak, jenž by podobnou odezvu vyvolával. Ostatně pokud již v tomto ohledu poukazujeme na polské analogie, musíme brát v úvahu, že Boleslav Chrabrý prosadil (byť zatím krátkodobě) dědičný královský titul skoro o dvě a získal pro Polsko arcibiskupství více jak o tři století dříve, než se tak podařilo Přemyslu Otakarovi, respektive Karlovi IV.

Nemám v úmyslu přisuzovat raně středověkému přemyslovskému „státu" sociální rysy. Vytvořily by se ale například demografické předpoklady k rozsáhlé vnitřní kolonizaci 12. století, pokud by masa různě postavených rolníků trpěla pod utahujícím se šroubem knížecí moci, jež by odčerpávala podstatnou část jejich výnosů? Nestali se sedláci „dědici" až obětí událostí přelomu 12.–13. století? Zatímco Přemyslovci, či spíše pokrevní linie knížete Vladislava I., získali dědičnou královskou korunu a předáci se vydali na cestu vedoucí k zemské obci, kdysi svobodné knížecí sedláky čekalo poddanství církevním institucím a šlechtě. Právě oni nakonec nesli náklady zásadní politické, hospodářské i společenské proměny.

Událostem 9.–10. století nelze upřít do jisté míry zlomový charakter. Nepřisuzujeme však vzestupu Přemyslovců díky dramatickým a tím i přitažlivým okolnostem více revoluční podobu, než si zaslouží? Šlo o zásadní proměnu společnosti a jejího myšlení, nebo o počátek procesu s nejasným koncem? Nenastal ten skutečně přelomový moment až ve chvíli prosazení dědičného království a zániku volby? Změna přitom mohla nazrávat dlouhodobě jak v ideové, tak reálné rovině. Co když Libušina řeč není odrazem mýtu, který legitimizoval nové pořádky ustavené kdysi ukrutným Boleslavem, ale zcela současnou Kosmovou reakcí na měnící se podobu knížecí moci? Není nutné si představovat, že šlo o proces, který někdo vědomě připravoval a řídil. Stačilo, že v určité chvíli převážila jedna tendence nad druhou. Ani na přelomu 12.–13. století nemuselo být jasné, že se společnost definitivně proměnila, protože staré ještě neumřelo a nové nebylo tak úplně na světě. Přesto možná právě v této době s konečnou platností zanikal „kmen", který uvolnil místo nejen Bohem posvěcené panovnické moci předávané z otce na syna, ale také novému pojetí vlastnického vztahu k půdě a z něho vycházejících práv.

Nedíl a přemyslovské Čechy

Obyčejová právní kultura a s ní spojený nedostatek písemných zpráv jsou hlavní příčinou, proč je považováno za krajně obtížné, psát seriózně o dějinách vlastnického práva v archaických dobách.[150] Navzdory všem nesnázím, se chceme alespoň pokusit nastínit problém a rychlými tahy narýsovat trasy vedoucí k jeho možnému rozuzlení. Z široké krajiny středověkého práva soukromého, probádaného dosud jen dílčími sondami, se přitom soustředíme na specifický institut, kterému se mezi odborníky říká „nedíl".[151]

Nedíl, jak ho chápeme, je bezpodílovým majetkovým společenstvím, jehož krystalizační jádro bylo složeno z osob navzájem příbuzných, ačkoliv nebylo v praxi vyloučeno, aby na něj byli navázáni cizinci bez pokrevních pout s ostatními nedílníky.[152] Schematicky lze rozlišit tři základní formy pospolitého života v nedílu: (1.) nejužší seskupení kolem otce, jeho synů a vnuků, (2.) seskupení, tvořené bratry a jejich potomstvem, (3.) nejširší seskupení, zahrnující vzdálené příbuzné a cizince přijaté do rodinného svazku.[153] Předpokládá se, že se podobné uspořádání vyskytovalo u různých národů napříč Evropou od předstátní fáze jejich společenského vývoje. Třebaže je typicky středověkým zjevem, v některých oblastech na Balkáně přetrvaly jeho relikty hluboko do novověku. Neměl by ovšem vzniknout klamný dojem, že by šlo o výlučný způsob přisvojování, nebo že by snad skupinová ekonomická síla v předmoderní době pohlcovala bezezbytku privátní sféru jednotlivce. Antropologové naopak soudí, že žádná společnost nebyla nikdy natolik primitivní, aby neuznávala v nějaké podobě vlastnictví, a dále, že „příbuzenský" majetek byl vždy doprovázen majetkem „osobním", který byl považován za rozšířenou součást vlastníkovy osobnosti.[154]

K charakteristickým rysům nedílu patřilo, že tvořil (1.) produkční a spotřební jednotku, (2.) majetkovou jednotku, (3.) hierarchicky organizovanou sociální jednotku, jejíž členy spojovala podřízenost vůli jedince, který stál v čele nedílu. Oproti historiografii 19. a 1. poloviny 20. století, reprezentované Karlem Kadlecem,[155] převažuje dnes mínění, že tato rodinně- a majetkoprávní instituce nebyla rozšířena jen u Slovanů. Prosadila se všude tam,

kde kvůli ne zcela vhodným přírodním podmínkám vyvstala potřeba k dlouhodobější koordinaci zemědělského hospodaření v širším kolektivu, než jakým byla nukleární rodina.[156] Zda lze nedílovému zřízení přisuzovat společné, doširoka rozvětvené indoevropské kořeny, jak se někdy tvrdí, je hypotéza, ke které se právník-medievista nemůže fundovaně vyjádřit, neboť mu schází teoretická a metodologická průprava. Závažnější je ale poznatek, ověřitelný tradičními nástroji historické kritiky, že bezpodílové spoluvlastnictví mezi rodinnými příslušníky, ať svobodnými či nesvobodnými, se v pramenech objevilo nejpozději v epoše feudalismu a nebylo cizí ani východní, ani západní Evropě. Namátkou bychom se s ním mohli setkat třeba v říši, Anglii nebo Francii.[157]

Postihnout evoluční vývin jakéhokoliv právního institutu *ab ovo* je badatelským oříškem v měřítku nejen celoevropském, ale i českém. Potýkáme se s torzovitostí pramenného materiálu, nutící vyplňovat bílá místa metodami komparativními a retrogresivními, které však nemusejí být vždy zárukou přesvědčivých výsledků. Nedíl je v tomto ohledu „tichým společenstvím", jež se od nepaměti řídilo nepsanými právními zvyklostmi a zřídkakdy po sobě zanechávalo výraznější otisk na foliích pergamenu. Do popředí vystupovalo až v okamžiku, jakmile došlo k rozdělení majetkové podstaty a jakmile se stalo nezbytností, písemně upravit a do budoucna stabilizovat majetková práva odděleného člena rodiny.[158]

Nepřekvapí tudíž, že o počátcích a raných stádiích nedílu na našem území víme jen málo konkrétního. Od dob Františka Palackého se o tématu vede diskuse, jejíž tok má nesčetné meandry a slepá ramena. Panuje shoda, že nedíl můžeme chápat ve smyslu braudelovské struktury „dlouhého trvání", že je společensko-kulturním rámcem lidského soužití, který nepodléhá žádným převratným změnám ze dne na den.[159] Avšak hlavolamem čekajícím na všeobecně přijatelné řešení zůstává, kam tento právní institut umístit na časové ose. Právní historici následují zpravidla příkladu Rudolfa Rauschera a Václava Vaněčka, kteří v nedílu spatřovali přežitek rodového zřízení, převzatý feudální společností potud, pokud se jí hodil. Historikové obecných dějin se zase drží opatrnějších výkladů Rudolfa Kosse a Františka Grause, argumentujících, že teze o kontinuitě má své nepřehlédnutelné slabiny. Mlčení nejstarších dokumentů o kolektivním obdělávání půdy, soukromé vlastnictví feudálů v přemyslovských listinách a uměle vytvářené nedíly z pozdější doby, které přesahovaly okruh příbuzných, nasvědčují

podle Grause spíše mladšímu původu nedílu. Kritické výtky na adresu Grausových názorových oponentů z právnických fakult pak inspirovaly Rostislava Nového k závěru, že se nedíl začal právně institucionalizovat teprve od přelomu 12–13. století „*jako zbraň šlechty proti panovníkovu nároku odúmrti*“.[160]

Namísto planých scholastických debat o stáří nedílu, pro něž nemáme spolehlivé podklady, chceme využít listin shromážděných v českém diplomatáři a sledovat, jakou úlohu hrál v životě středověkého člověka majetek, spravovaný „rukou společnou a nerozdílnou“.[161] Naším cílem proto bude, ukázat na krátkých případových studiích, kdo byl subjektem, co bylo objektem a co obsahem nedílného vlastnictví v přemyslovských Čechách a na Moravě.

Přehlédneme-li zběžně dochovaný diplomatický materiál vydaný do konce přemyslovské éry, může nás v první chvíli nepříjemně zaskočit zdánlivé mlčení listin ve vztahu k nedílnému majetkovému společenství. Absence výslovných zmínek o nedílu by nás ovšem neměla svést k mylnému závěru, že listinný materiál nereflektuje existenci nedílného zřízení vůbec. Na místě je proto otázka, jakým způsobem se nedíl ohlašuje v listinných dokladech z 12. a 13. století, které jsme si zvolili jako referenční rámec naší analýzy. Vcelku logicky bychom mohli očekávat, že nedíl coby majetková jednotka dostane v pramenech jasnější kontury v okamžiku, který jsme výše spojili s rozdělením majetkové podstaty. Explicitně je tento případ ve sledovaném období zachycen pouze v jediné listině z roku 1275,[162] jejíž obsah je natolik závažný, že se jí budeme blíže věnovat.

Dispoziční jádro listiny naráží na smírné ukončení sporu mezi syny Sulislava z Trnovan. Z její dikce však zřetelně vyplývá, že konflikt nebyl prost vypjatých momentů, při nichž aktéři sporu zažívali horké chvilky. Poměry se mezi Sulislavici začaly vyhrocovat po smrti zmíněného Sulislava z Trnovan v souvislosti s dělením otcovských statků. Nejstarší Bohuslav byl nepochybně připraven rozdělit otcovské jmění mezi své sourozence Oldřicha, Záviše a Sulislava, čemuž nasvědčuje fakt, že se nejprve náležitě vyrovnal se svým bratrem Oldřichem. Do hry o otcovský díl ovšem zasáhl ještě další faktor, který mezi nevlastní bratry Bohuslava a Sulislava zasel nevraživost. To, co zřejmě nejvíce pobouřilo Bohuslava, bylo zjištění, že věno jeho macechy Zdislavy, za něž byly ještě za života otce koupeny vesnice Vrbice a Bedlno, má být vyňato z majetkové podstaty nedílu a má připadnout dědickým

právem výhradně jeho bratru Sulislavovi. Protože uvedeným věnem Zdislavu obdařil jako svou neteř pražský biskup Jan, je pochopitelné, že se do celé záležitosti později vložil a zaštítil ji vahou své autority. Zhrzený Bohuslav nakonec ustoupil a Sulislavovi obě jmenované vesnice přiznal, tvrdošíjně se však zdráhal připsat mu také otcovský podíl, na který měl nárok. Nepomohly ani četné domluvy pražského biskupa, ani trojí půhon před zemský soud. Teprve smírčí jednání vedené obratně společnými přáteli dokázaly učinit přítrž bratrské půtce, takže Bohuslav nakonec rozdělil zbylý otcovský majetek na tři díly a Sulislavovi nabídl možnost vybrat si, kterou část majetku si ponechá. Dohoda mezi bratry a bratrský rozdíl byly navíc pojištěny oboustrannými závazky mezi Bohuslavem a Sulislavem, že pod pokutou 100 hřiven stříbra neporuší křehký smír.

Poměrně exkluzivní listina Přemysla Otakara II. vydaná na konci roku 1275 přináší zásadní informace o rozdělení otcovského nedílu, takže se v jejím duchu můžeme pokusit o opatrnou generalizaci. Po smrti hlavy nedílu rozděloval otcovské statky tvořící majetkovou podstatu nedílu nejstarší syn, přičemž nejmladší měl možnost volby statků, o něž měl zájem. K rozdělení docházelo nejčastěji, jak jsme uvedli, po smrti otce, ve chvíli, kdy se bratři rozhodli se osamostatnit a založit si vlastní nedíl, resp. kdy nebyli ochotni spravovat rodové majetky společně, což mohlo být dáno ryze osobními důvody, vyplývajícími například z vzájemné antipatie, jak tomu nasvědčuje spor nevlastních bratří Bohuslava a Sulislava. Zásadní otázkou, která vyvstává při každém majetkovém vyrovnání, je rozsah a kvalita statků náležejících do majetkové podstaty, v našem případě nedílu. Rozdělení Sulislaviců naznačuje, že věno Zdislavy, tj. dar, který dostala od svého strýce a který přijal její manžel, mělo specifickou povahu, která se naplno projevila až v okamžiku rozdílu. S tímto majetkem nemohla Zdislava za života svého manžela nakládat, její vlastnické právo tak zůstalo po dobu trvání manželství latentní.[163] Snad pro tento fakt Bohuslav uvěřil, že uvedené vesnice koupené z věna macechy patří také jemu a ostatním bratřím, a neváhal je připočíst k rodovým statkům. Po smrti Sulislava z Trnovan se však Zdislava-vdova nepochybně ozvala se svým nárokem.[164]

Jak si však vysvětlit, že sporné vesnice připadly nakonec dědickým právem Sulislavovi? Jednoznačné řešení nelze pro nedostatek zpráv nabídnout, musíme se proto spokojit jen s určitými hypotézami, které bude třeba v budoucnu ověřit. Těžko předpokládat, že by byla Zdislava ve chvíli vyhotovení

listiny mrtvá, tomu nenasvědčuje jediná zmínka. Kdyby tomu tak bylo, je otázkou, zda by vzniknul spor o její majetek. Pro srovnání zde můžeme uvést listinu vydanou společně syny Hynka z Dubé, kteří roku 1279 přispěli na podporu Svaté země prostřednictvím své donace učiněné ve prospěch německých rytířů v durynském Zwätzen. Statky, které udělili Hynek, Albrecht a Čeněk pro spásu duše své, své matky a předků, získali, jak se v listině zvláště vytýká, dědičně po matce.[165] Protože se v českých zemích ve středověku nevyvinulo vzájemné zákonné dědění manželů,[166] dědili v tomto případě všichni pozůstalí synové, s nimiž matka společně „chlebila". Nasnadě je proto úvaha, zda stejně jako synové Hynka z Dubé, nemohli matčin majetek zdědit všichni Sulislavovi synové. Na druhou stranu, oba případy nemůžeme ztotožnit. Zejména víme, že Sulislavovi synové byli nevlastní bratři. Podle všeho Zdeslava hodlala svůj majetek přenechat pouze svému vlastnímu synovi Sulislavovi. Kdyby zemřela, mohla mu jako vdova na případ své smrti převést statky, které byly jejím vlastnictvím. O tomto převodu se však nic nedozvídáme, musíme proto nadnesenou otázku ponechat otevřenou. Pokusme se však ještě případ zproblematizovat tím, že budeme předpokládat, že Zdislava byla stále při dělení otcovského nedílu naživu. Můžeme se domýšlet, zda měla v úmyslu pobývat nadále na statcích svého syna Sulislava. Obrat, který naznačuje, že Sulislav získal vesnice dědickým právem, by pak bylo možno interpretovat tak, že byl považován za Zdislavina nástupce (dědice, ne však přísně ve smyslu dnešního dědického práva), přímého potomka, kterému přirozeně v linii pokrevního příbuzenství náležely matčiny statky.

Vedle zmínek o otcovském nedílu, který bychom mohli představit na příkladu listiny bítovského a znojemského komorníka Hartleba z Dubna, který coby hlava nedílu prodává se souhlasem své ženy a tří dětí tišnovskému klášteru vesnici Újezd u Pohořelic,[167] můžeme v pramenech vysledovat také jasné příklady nedílu bratrského. Zvlášť dobře patrné je to u listin, jejichž společným vydavatelem jsou sami nedílní bratři, kteří po smrti svých rodičů disponují rodovými statky, ať už *inter vivos* nebo *mortis causa*. Jako modelový lze vybrat poměrně stručný dokument, v němž v roce 1281 synové zesnulého Smila z Lichtenburka, jmenovitě Jindřich, Smil a Rajmund projevili svou svobodnou a jednomyslnou vůli a souhlas s prodejem vesnic Malejovice a Heřmanice i s lesem Konojedy a oběma břehy řeky vilémovskému klášteru. Z dalších detailů je pro nás významný dovětek listiny, z ně-

hož se dozvídáme, že vydavatelé slíbili zajistit souhlas svého, tehdy nepřítomného bratra Oldřicha a dalších pokrevně příbuzných s uvedeným prodejem.[168] Snaha bratrů obstarat souhlas nepřítomného sourozence napovídá, že převádět rodový majetek bez vědomí jednoho z členů bratrského nedílu nebylo možné. Minimálně zde novému nabyvateli hrozila situace, že bude právní úkon v budoucnu napadený tím, kdo souhlas neudělil, nebo jeho dědici. Snad z tohoto důvodu byla vydána dvojice obsahově téměř identických listin, které se dnes dochovaly v originále a které je možno datovat k roku 1283. Šestice bratří na čele s proboštem Olbramkostela Vítkem v nich dosvědčila prodej rodového zboží v Dyji po zemřelém Dětřichovi z Dobronic louckému klášteru za 40 hřiven běžné měny. Pomineme-li další podrobnosti prodeje, musíme se zastavit u krátké vsuvky, která rozšiřuje znění druhého exempláře listiny. Podle ní nejmladší z bratrů Jimram, vzhledem k tomu, že nebyl v době převodu otcovských statků zletilý, neboť mu bylo méně než 25 let, učinil prohlášení, které následně stvrdil přísahou, že v budoucnu neučiní nic proti provedenému prodeji. Za uvedenou douškou můžeme vycítit nejen potřebu duchovního ústavu pojistit se proti případným sporům, ale i erudici strahovského kanovníka, písaře Jana, který nepochybně znal hranici zletilosti, jak se uplatňovala původně v římském právu a na tuto nesrovnalost snad sám upozornil.[169]

Úvahy o nedílném majetkovém společenství v českých zemích za Přemyslovců nelze uzavřít jinak než prostým konstatováním, že nám jeho přesnější kontury stále unikají. Dochované listiny, mnohdy nejednoznačně formulované, ovšem představují opěrný bod v moři dohadů, který odkazuje k základním rysům nedílného zřízení, jichž jsme se výše dotkli. Bohatství českého diplomatáře, které nebylo dosud vytěženo, přináší řadu nepřímých dokladů svědčících pro existenci nedílu ve 12. a 13. století. Pozornost badatelů proto vždy právem přitahovaly zmínky o souhlasech příbuzných, kterými podmiňovali dispozici s rodovými statky. Prameny české provenience dokládají, že v čele nedílu mohl stát otec či nejstarší syn. Jakkoliv byla úloha hlavy nedílu určující také ve věcech majetkových dispozic, obejít ostatní členy nedílu nebylo možné. Jejich souhlas, možná dokonce čistě formální, představoval důležitou součást převodů mezi živými i na případ smrti. Jen sporadicky se můžeme ve sledovaném období setkat s odkazy na rozdělení nedílu po smrti otce. Přestože jsme identifikovali pouze jediný případ bratrského rozdělení otcovských statků, jeho svědectví potvrzuje i odjinud zná-

mou praxi, kterou jsme tu popsali. Vedle rodových statků, které přecházely v rámci nedílu či se stávaly součástí majetkové podstaty, která měla být dále rozdělena, je nutno počítat také s osobním majetkem jednotlivých členů nedílu a samozřejmě se zvláštním právním režimem věna či obvěnění, které zůstávalo za určitých podmínek v rukou pozůstalých vdov.

Symboly reprezentace - říšský orel a český lev

Na stavbách a uměleckých dílech spjatých s osobností císaře a krále Karla IV. se setkáváme s heraldickými znaky, které reprezentují teritoriální rozsah vlády lucemburské dynastie. Tak je tomu na Staroměstské mostecké věži či na schodišti na nároží transeptu katedrály sv. Víta v Praze. Galerií erbů je prezentována říše s řadou kurfiřtů na poprsnici západní předsíně Mariánského kostela v Norimberku, popřípadě stavovská obec České koruny ve znakové síni na hradě v Laufu a. d. Pegnitz.

Mnohonásobně častější je ale jiná jednodušší varianta erbovní reprezentace – společné umístění dvou erbovních znamení – říšského orla a českého lva. Říšský orel tu vyjadřuje postavení Karla IV. jako římského krále a v Římě korunovaného císaře. Sám Karel IV. to v zakládací listině karlštejnské kapituly vyjádřil slovy: „*A tak majíce pečlivě na mysli i to, čeho bylo shůry dopřáno nám, a s pokornou myslí uznávajíce, že jsme Nejvyššímu zavázáni většími díky než ostatní tím spíše, čím více nás do neporovnatelně větší výše než všechny, kdo vládnou na okrsku zemském, vynesla jeho velebná pravice svou pouhou laskavostí, když nás povýšila na vrchol světské samovlády*“.[170]

Zde vyjádřená idea císařské priority nad ostatními panovníky křesťanského světa nebyla však obecně uznávaná – stačí tu připomenout ceremoniální průběh císařovy návštěvy Francie na konci roku 1377 a na počátku roku 1378. Tehdy bylo z francouzské strany učiněno vše, aby v jejím průběhu ani v nejmenším nebyla dána najevo jakákoliv nadřazenost nositele císařské hodnosti nad francouzským králem.

K nejvýraznějším monumentům vyjadřujícím vládu Karla IV. v říši (ale současně i v České koruně) patří hrad Karlštejn a jeho výzdoba. Když byla v roce 1365 vysvěcena kaple ve věži hradu Karlštejna, zapsal Beneš Krabice z Weitmile slova: „*Na celém širém světě není hradu ani kaple tak drahocenného provedení, a právem, neboť v něm císař chová císařské odznaky a poklady celého svého království*“.[171] V kapli sv. Kříže ve velké věži hradu jsou nad oltářem po boku velké desky s výjevem Ukřižování osazeny deskové obrazy andělů, z nichž jeden (heraldicky vpravo) nese štít s říšským orlem, druhý

pak (na heraldicky levé straně) štít s českým dvouocasým lvem. V dominantním postavení jsou tak v této kapli, kde byly uloženy říšské insignie, umístěny znaky říše a Českého království.

Vláda v říši a ve svazku České koruny byla tady i na jiných místech prezentována jako neoddělitelná. Snaha o toto spojení představovala neměnnou a trvalou konstantu Karlova politického usilování. Proto byl Karel IV. odhodlán zaplatit jakoukoliv cenu za získání braniborské marky, s níž byl spojen kurfiřtský hlas, a proto Karel IV. neváhal učinit velké ústupky a poskytnout velké výhody kurfiřtům při volbě svého syna Václava římským králem v roce 1376. Tak mělo být zajištěno další trvání společné vlády v říši a v České koruně i po Karlově smrti. Ve skutečnosti však skončilo v roce 1400, kdy byl Václav IV. porýnskými kurfiřty sesazen z říšského trůnu. Karlova idea trvalého propojení vlády nad říší a Českou korunou tak po císařově smrti nepřežila více než dvaadvacet let. Na druhé straně trvala počínaje volbou Karla IV. římským králem (14. července 1346) a jeho nástupem na český královský trůn po smrti Jana Lucemburského († 26. srpna 1346) plných 54 let.

Ideu spojené vlády v říši a v České koruně vtisknul Karel IV. do říšského pokladu, o jehož rozmnožení se tak zasloužil. Znak říšského orla a současně i českého dvouocasého lva byl za Karla IV. umístěn na tehdy nově pořízené noze říšského kříže, na rukojeti říšského meče, na pouzdru pro říšskou korunu i na kazetě chované dnes v Norimberku, která patrně sloužila pro uložení některé součásti pokladu. Pospolu přichází říšský orel a český lev i na pouzdru pro českou královskou korunu zhotoveném patrně v roce 1347. Orel a lev jdou tedy pospolu na předmětech náležejících k výsostným insigniím říše a České koruny, popřípadě s nimi souvisejících.

Obě erbovní znamení spatřujeme i na noze sardonyxové číše zhotovené na příkaz Karla IV. v roce 1350 a uložené v pokladnici pražské katedrály. Společně přicházejí erby říše a Českého království ve Vratislavi v kostele sv. Alžběty a v kostele sv. Kříže a na presbytáři tamního kostela sv. Doroty, Stanislava a Václava při klášteře augustiniánů eremitů založeném samotným Karlem IV. Podobě je tomu i na sedile v klášterním kostele pražského kláštera benediktinů v Emauzích založeného Karlem IV., kde bylo svěcení chrámu vykonáno za císařovy přítomnosti. V nejmonumentálnější podobě bylo spojení orla a lva manifestováno na průčelí Staroměstské mostecké věže v Praze.

Spojení vlády v říši a v České koruně nalézalo tehdy vyjádření i jinými než heraldickými prostředky. Jeho nositelem se stávaly relikvie, patrocinia, filiační vazby církevních institucí a kult určitých světců. Takovým byl zejména sv. Karel Veliký, jehož jméno Karel IV. obdržel ve Francii. Dílo Karla Velikého jako obnovitele impéria bylo pro Karla IV. nepochybně velikým vzorem. V Cáchách, kde Karel Veliký vybudoval falc s chrámem, který se stal korunovačním místem římských králů, byl korunován i Karel IV. Zasloužil se patrně o rozmnožení tamního pokladu a v jeho době byla zahájena výstavba velkolepě založeného nového chóru připojeného ke kostelu Karla Velikého. Tady Karel IV. založil tzv. Český oltář. Obraz Karla Velikého byl ve výsostném prostoru kaple sv. Kříže na Karlštejně osazen na význačném a nápadném místě. Na nejvyšším místě Nového Města pražského založil Karel IV. klášter augustiniánů s kostelem zasvěceným Panně Marii a sv. Karlu Velikému, v jehož osmibokém půdorysu byla citována ústřední část dómu v Cáchách. A navíc jako filiace pražského kláštera Na Karlově byl Karlem IV. v Nieder-Ingelheimu na Rýně, v místě prastaré císařské falce, kde se údajně Karel Veliký narodil a kde od anděla obdržel meč uchovávaný v říšském pokladu, založen v roce 1354 klášteřík s patrociniem sv. Václava a sv. Karla Velikého.[172]

Vazby k říši zaznívají v patrociniích kostelů na Novém Městě pražském založeném Karlem IV. Kód sepětí s říší nese ostatně i zasvěcení pražské katedrály svatému Vítu, jehož ostatky obdržel prapředek Karla IV. z matčiny strany svatý Václav od krále Jindřicha zvaného Ptáčník. Tento dar je zmíněn i v legendě o svatém Václavovi sestavené samotným Karlem IV.[173]

Na sochařských a malířských dílech doby Karlovy je pak svatý Vít zobrazován s atributy panovnické moci, v oděvu s hermelínovým límcem a s vladařským jablkem. Tím dostal svatovítský kult královský akcent. Navíc pak se o něj Karel IV. zasloužil tím, že získal ostatky svatého Víta v Pavii a dal je přenést do Prahy.[174]

Výrazem sepětí Prahy jako císařské rezidence s arelatským královstvím se staly relikvie svatého Zikmunda, přenesené Karlem IV. do Prahy z kláštera v St. Maurice ď Agaune. Sepětí s říší reprezentoval na Karlštejně i kult sv. Palmácia.

Na druhé straně se kult českého zemského světce svatého Václava šířil pod patronátem Karla IV. za hranicemi Čech a Moravy. Zasvěcení svatému Václavovi bylo součástí patrocinia již zmíněného klášteříka v Nieder-Ingel-

heimu na Rýně. Svatý Václav patřil k patronům tzv. Českého oltáře v Cáchách. Jeho zasvěcení přichází ve Vratislavi stejně tak jako v braniborské marce. Tam je sv. Václav vyobrazen na tzv. Českém oltáři v dómu v Brandenburgu. Ostatky sv. Václava byly věnovány i do Mariánského kostela v Norimberku.

Tyto světecké kulty nalezly své vyjádření i v dílech uměleckých. Žádný panovník před Karlem IV. ani po něm nepostavil světecké kulty a jejich prezentaci prostřednictvím umění do služeb politické ideje tak výrazným způsobem.

Monumentální výpovědí o společné vládě v říši a v České koruně je Mariánský kostel v Norimberku, kde byl erb s českým dvouocasým lvem umístěn v řadě erbů říšských kurfiřtů na vrcholovém parapetu západní předsíně a kde je kult českého světce svatého Václava přítomný nejen v jeho relikviích, ale byl vyjádřen i monumentální kamennou sochou uvnitř presbytáře.

Nad jiné je pak manifestačním monumentem lucemburské vlády ve Svaté říši římské a v České koruně Staroměstská mostecká věž. V ústřední části její ke Starému Městu obrácené fasády je tu kontinuita lucemburského panování do dalších dob vyjádřena sochami císaře a jeho syna a nástupce Václava IV. Ochráncem mostu i obou Lucemburků je tu svatý Vít, jehož socha je umístěna v ose fasády.

Architektura a díla jiných uměleckých druhů tu svou ikonografií vyjadřovala sakralizovaný ráz, legitimitu, kontinuitu a další trvání lucemburské vlády s takovou intenzitou, jak se s tím v období vrcholného středověku setkáme snad jen ve Francii. V České koruně a ani v říši nemá v tomto ohledu umění spjaté s osobou císaře Karla IV. sobě rovného a to jak co do ideové výpovědi, tak i svými výtvarnými kvalitami.

Idea Svaté říše římské, jejíž součástí bylo i České království, která je přítomna v mnohých monumentech a uměleckých dílech doby Karlovy, stala se předmětem dobově zabarvené interpretace v pracích některých historiků a historiků umění poplatných agresivní ideologii tzv. „Třetí říše". Ve dvojčísle reprezentativního časopisu „*Böhmen und Mähren*" z listopadu a prosince roku 1943 publikoval Erich Bachmann, působící tehdy na ústavu dějin umění německé Karlovy univerzity v Praze, studii nazvanou „*Karolinische Reichsarchitektur*".[175] Znalec středověké architektury Erich Bachmann tu takto označil stavební dílo doby Karlovy a podobně tak učinil i ve studii publikované v roce 1978 v Mnichově.[176]

Jestliže v nedávné době byl pro umění doby Karla IV. použit souhrnný termín „císařský styl“, pak je zjevné, že takové pojmenování má starší historii. V této podobě má i výhodu, že není ideologicky zatížené a že je svou jednoduchou zřetelností dobře přijatelné pro média, jejichž prostřednictvím tak lze výsledky práce v oboru historie umění úspěšně prezentovat. To lze konec konců pokládat za pozitivní hodnotu.

Pokud bychom ale chtěli podstatu tzv. „císařského stylu“ definovat, nebylo by to bez potíží. Soubor staveb a dalších uměleckých děl spjatých s osobností Karla IV. nese dobře definovatelný ideový kód – již zde zmíněné vyjádření lucemburské vlády ve Svaté říši římské a v její významné součásti – v České koruně. Jsou ale tyto architektonické monumenty a další umělecká díla natolik formálně homogenní a kompaktní, aby ve svém součtu vytvářela svébytný styl? A právě na takovou otázku není odpověď jednoduchá a jednoznačná.

Karel IV. sám byl velikým zakladatelem, stavebníkem a objednavatelem uměleckých děl. Praha jako Karlovo rezidenční město se stala ohromným staveništěm. Nové stavby vyrůstaly a umělecká díla vznikala i díky dalším osobnostem císařského dvora, velmožům a církevním hodnostářům a institucím a městským komunitám. Tento nebývalý a ve velké části střední Evropy jedinečný rozsah úkolů a objednávek sem zdaleka přitahoval kvalifikované síly. Tak sem byl z dalekého Avignonu povolán první stavitel katedrály Matyáš z Arrasu. Jeho nástupcem se stal Petr Parléř ze Švábského Gmündu, který měl vazby ke Kolínu nad Rýnem. Na stavbě katedrály se podílela řada kamenických mistrů – přišel sem bratr Petra Parléře Michael a z Kolína nad Rýnem Petrův zeť stejného jména. Pro Karla IV. pracoval italský malíř Tomaso da Modena a malíři Mikuláš Wurmser ze Štrasburku a Sebald Weinschrötter z Norimberka. Všichni přinášeli do Prahy podněty z nejrůznějších stran. A vedle toho tu působili mistři domácího českého původu. Není divu, že stavby pražských kostelů z doby Karlovy mají rozmanitý charakter, že jejich výrazový rejstřík nemá charakter slohové jednolitosti. Už vidění a mluva Petra Parléře se výrazně lišily od toho, co tu zanechal Petrův předchůdce Matyáš z Arrasu.

I přes tyto výhrady je však zjevné, že tón v mnohém udávala stavba pražské katedrály, v menší míře v době kdy jí vedl Matyáš z Arrasu, v podstatně větším rozměru pak za Petra Parléře. Šířící se odezva pražského katedrálního díla nebyla úmrtím Karla IV. nikterak omezena, naopak sílila i v násle-

dujících desetiletích. S Parléřovou stavební huti souvisí svým charakterem i některé práce zlatnického umění, jmenovitě relikviářové schrány chované dodnes v pokladnici pražské katedrály. Konečně existoval i vztah mezi dílem katedrální huti a obrazy v kapli ve velké věži hradu Karlštejna, jejichž hlavním tvůrcem byl mistr Theodorik, malíř působící ve službách Karla IV.

Pokud by byl tedy přijat termín "císařský styl" jako jakási pomocná kategorie, pak pod tímto pojmem lze v první řadě rozumět stavební a sochařské dílo pražské katedrální huti a malířské dílo mistra Theodorika. Nicméně o jednolitosti slohového výrazu pražského umění doby Karlovy lze stěží hovořit – v Praze se tehdy slévaly podněty z nejrůznějších stran a pro uměleckou tvorbu v Praze byla příznačná značná rozmanitost. Spíše než stylová uniformita tu vládla slohová různorodost a pluralita. A dokonce ani stavby spjaté svým založením bezprostředně s osobností Karla IV. nemají jednotný charakter a to ani v Praze, ani v zemích České koruny a v říši – jako příklad tu lze uvést kostel sv. Doroty ve Vratislavi při klášteře augustiniánů-eremitů založeném samotným Karlem IV. – jeho architektura souvisí s místní vratislavskou tradicí, nikoliv s jinými stavbami spjatými s Karlem IV.

Právě v této různorodé rozmanitosti, spíše než ve fiktivní slohové jednolitosti, spočívala velikost umění doby Karlovy. Co ale řadu staveb a uměleckých děl vzniklých pod patronací Karla IV. spojuje, to je jejich ideový kód, v němž je vepsáno politická snaha Karlova o vytvoření trvalé vlády lucemburské dynastie v říši a současně v zemích České koruny, jak jí vyjadřuje společnost říšského orla a českého lva.

SYMBOLY REPREZENTACE – ŘÍŠSKÝ OREL A ČESKÝ LEV

Praha. Staroměstská mostecká věž. Průčelí s heraldickou galerií.

Norimberk. Kostel P. Marie (Frauenkirche). Řada erbů ze západní předsíně, dnes Germanisches Nationalmuseum.

Vratislav. Kostel sv. Alžběty. Erby říše a Českého království.

Vratislav. Kostel sv. Doroty, sv. Stanislava a sv. Václava. Erby na vnější straně presbytáře.

Praha. Nové Město. Klášter benediktinů v Emauzích. Sedile v presbytáři klášterního kostela se znaky říše a Českého království.

Norimberk. Frauenkirche. Socha sv. Václava.

Praha. Staroměstská mostecká věž. Detail průčelí.

IV.
PÍSEMNICTVÍ
A PÍSEMNÉ POŘÍZENÍ

Ústí nad Labem

Listina a její osudy

České země, u nichž nepředpokládáme, že by před příchodem křesťanství zakusily pramenně doložitelnou zkušenost s písemnou kulturou, patří bezpochyby k těm teritoriím, jejichž písemné prameny úzce souvisí s christianizací a budováním duchovních struktur. Předně se jedná o diecéze, první církevní ústavy – významnější kostely, kláštery a posléze i kapituly na tomto území.[177] Na sklonku 10. a výrazněji pak v průběhu 11. století se krystalizační jádro českého státu (tehdy již jednoznačně umístěné do centra české kotliny a soustředěné kolem potomků Přemyslova rozrodu a politicky jednající jednotné obce svobodných Čechů) rozhodlo upřednostňovat christianizační impulzy, které do Čech přicházely z latinského západu, především ze sousedních bavorských území, a tím vytvořilo základní souřadnice, v nichž se v následujících desetiletích a staletích zdejší písemná kultura pohybovala, ať již máme na mysli prameny literární nebo úřední povahy.

Tento předpoklad je více patrný na nejstarších fázích zejména těch forem, které stály u zrodu diplomatického materiálu a s nimiž se v rámci písemných pramenů souvisejících s českými zeměmi v raném středověku můžeme setkat. Poněkud odlišná je situace u (fragmentů) dochovaných liturgických knih, kde vedle bavorských (tzn. především řezenských) textů důvodně očekáváme i výskyt rituálně pestřejších forem souvisejících s církevně slovanskou formou liturgie. Nicméně na tomto místě bude věnována hlavní pozornost pramenům diplomatickým.

Abychom správně pochopili všechny aspekty, které s vývojem diplomatických písemností (v užším slova smyslu „listin“) na našem území souvisejí, musíme mít na zřeteli, že tento typ písemností se vždy, a to pravděpodobně již od svých prvopočátků, pohyboval mezi dvěma základními požadavky. Na jedné straně být spolehlivým „paměťovým mediem“, tedy uchovat důležitou informaci o dané skutečnosti v zájmu zachování institucionální či (širší) společenské paměti, a na druhé stát se věrohodným důkazním prostředkem (tzn. dokumentem s nezpochybnitelnou právní validitou) v případě sporu o danou věc na straně druhé.

Uvidíme, že vývoj listiny v českých zemích je (poněkud zjednodušeně řečeno) pohybem od akcentu na prvně jmenovaný – „paměťový" požadavek ke konstituci plně funkční a veřejně respektované listiny jakožto autentického právního dokumentu. Uvidíme rovněž, že ani převaha druhého aspektu (a to je pro středověk typické) nikdy zcela nevytěsní memoriální funkci diplomatických pramenů, tak jako zpečetěná listina sama o sobě nevytěsní přítomnost svědečných formulí, které (zdánlivě duplicitně) pojišťují právní váhu listiny před zemským právem, jakoby listina zpečetěná autentickou pečetí sama o sobě nemusela ještě právní počin v sobě obsažený vždy dostatečně pojistit. Takto formulované premisy jsou v dnešní diplomatické literatuře v zásadě již bez větších pochybností a všeobecně přijímány, ale nebylo tomu tak od prvopočátku. Zejména existence ryzích memoriálních zápisů v raně středověkých Čechách byla někdy vehementně popírána.[178]

Jakékoliv pochybnosti však zcela rozptyluje dnešní stav poznání všech relevantních pramenů (mám zde na mysli nálezy textů s nezpochybnitelným charakterem memoriálního zápisu[179]) a dále důkladná nová analýza písemností hlásících se svou datací do dob prvopočátků našich církevních institucí (do konce 10. či do 11. století). Ty byly při jejich kritickém vydávání G. Friedrichem v rámci Českého diplomatáře z čistě formálního hlediska interpretovány jako falza mladších dob, nejčastěji pocházející ze 13. století. U těchto formálních falz ovšem současné diplomatické i historické bádání po právu předpokládá mnohdy věcnou spolehlivost jejich dispozitivních jader.[180] Tento zdánlivý rozpor pomohly objasnit studie prokazující, že zejména v průběhu 12. století byly dílčí memoriální zápisy vedené zřejmě u všech duchovních institucí slučovány do jedné souvislé tradice a postupně transformovány do „standardních" fundačních či donačních listin.[181] V průběhu 12. či 13. století tedy v žádném případě nešlo o nějaké „zlovolné" obstarávání podvodných falz, spíše o transformaci dosavadní písemné tradice opírající se o memoriální zápisy do „modernější" formy zpečetěné listiny opřené o autoritu nejvyšší právní instance v zemi, o autoritu panovníka.

Zůstaňme však ještě u prvopočátků memoriálních zápisů doložených v českém prostředí. K nejstarším textům tohoto typu, navíc dochovaným v původní, autentické podobě, náleží tzv. Edikt knížete Boleslava II.[182] Jeho obsah má zcela mimořádný význam pro ranou českou církev. Nejde totiž o nic jiného, nežli o jakýsi konkordát mezi knížetem Boleslavem II. a tehdejším pražským biskupem Vojtěchem z roku 992.

Příkladu Boleslavova ediktu (zejména jeho prohlášení týkajícího se respektování biskupského desátku v zatím ještě „mladé" pražské diecézi) lze použít k poukázání na fakt, jak tyto zdánlivě prosté a jednoduché memoriální zápisy (citovaný edikt byl do kodexu zapsán bezpochyby v prostředí pražského kostela) mohou citlivě reflektovat právní stav v dané záležitosti. Z dalších písemností totiž plyne, že Boleslavovo prohlášení (uskutečněné patrně na kolokviu uspořádaném za účasti české nobility: *presentibus omnibus primatibus suis*) vskutku vstoupilo do českého právního povědomí – z privilegia papeže Jana XV. pro břevnovské benediktiny totiž jednoznačně plyne, že biskup Vojtěch skutečně biskupskými desátky disponoval: tento papež totiž 31. května 993 potvrzuje Vojtěchovu donaci vybíraných desátků z litoměřické, bílinské a děčínské provincie ve prospěch zmiňovaného kláštera.[183]

Asi nejznámějším pamětním zápisem vzniklým na území Čech a dodnes rovněž dochovaným v autentické podobě je pamětní zápis o založení litoměřické kapituly. Jeho současná podoba je dobrým příkladem výše zmiňované transformace původních memorií do zpečetěných listin v průběhu 12., popřípadě 13. století. V případě litoměřického aktu znějícího na jméno českého knížete Spytihněva II. k tomu došlo prostým přivěšením fiktivní pečeti „vydavatele".[184]

Nelze si ovšem představovat vývoj směřující k dispozitivní listině nějak zjednodušeně, tedy jako prosté nahrazení takovýchto memoriálních zápisů listinami, tedy tak, že pokud dotyčná instituce poznala již institut listiny, nevrátí se již ke starším, „překonaným" formám záznamů o právních skutečnostech. V přemyslovské diplomatice máme totiž zastoupeny případy, kdy plně vyvinutou listinu následují u jedné a téže instituce ještě archaické memoriální zápisy.

Dokladem takové symbiózy obou forem (tzn. již formálně vyvinuté listiny a paralelně pěstované prosté memoriální tradice) je případ fundační listiny českého knížete Konráda Oty a jeho matky Marie ve prospěch premonstrátského kláštera v Louce u Znojma z 25. října 1190.[185] Vlastní listina byla vyhotovena v Praze, a to rukou člena plaského skriptoria, který pracoval v diplomatickém prostředí pražského biskupa i českého knížete. Využití tohoto diplomatického „zázemí" pro vyhotovení listiny je logické, neboť právní akt fundace loucké kanonie Konrád Ota se svou matkou uskutečnili na pražském knížecím dvoře (*in curia nostra Prage*). Obdarovávání nové louc-

ké kanonie ovšem pokračovalo i po založení, a tak k vnitřní straně pliky citované fundační listiny byl dodatečně přišit drobný pergamenový lístek (o rozměrech 11,5 x 5,3 cm), který nese prostou informaci o donacích majetků, které Louka dostala v době moravského markraběte Vladislava Jindřicha. Od samotného markraběte zdejší premonstráti obdrželi bitevní pole u Loděnic (*campus iuxta Lodinic, in quo bellum habitum est inter Bohemos et Morauos*).[186] Na tomto místě nás pochopitelně zaujme především konstatování o bitvě u Loděnic, která má vysloveně analistický ráz a svým způsobem do dikce „úředního materiálu" nezapadá. Je zřejmé, že ještě počátkem 13. století, kam se inkriminovaný loucký memoriální zápis i graficky hlásí, byla u této instituce pěstována tato archaická forma písemné tradice, aniž by loučtí premonstráti onu skutečnost pociťovali jako jakoukoliv újmu a aniž by to ohrožovalo jejich nároky na dané majetky. Ostatně i sama memorie na konci konstatuje, že vše bylo „v Čechách" (*Boemie*, tzn. opět nejspíš na veřejném fóru knížecího dvora či kolokvia) potvrzeno pražským biskupem a českým vévodou v jedné osobě Jindřichem Břetislavem.

Ovšem kam položit počátek plně vyvinutých listin, tedy takových písemností, které svou vnější formou implikují existenci patřičného zázemí („kanceláře") u svého tvůrce? I na tuto otázku dnešní diplomatické bádání odpovídá vcelku jednoznačně. K zavedení plnohodnotné listiny do českého státu došlo za (knížecí) vlády Vratislava II. a daný instrument bezpochyby doprovázel jeho ambice vrcholící ziskem osobního odznaku královské hodnosti. Počátky listiny v českých zemích souvisí s dvojicí dokumentů doprovázejících založení benediktinského opatství v Hradisku u Olomouce. Nejprve Otou Olomouckým 3. února 1078 a následně potvrzené o dva dny později 5. února 1078 knížetem Vratislavem II. Obě klíčové listiny se bohužel nedochovaly v autentické podobě, nelze tedy analyzovat jejich nejdůležitější vnější znaky (písmo a pověřovací prostředky), nicméně v případě Vratislava II. můžeme na základě sfragistické analýzy jeho tzv. zakládacích listin vydaných pro vyšehradskou kapitulu předpokládat existenci pečetního typáře. Ostatně i zmiňovaná Vratislavova hradiská listina byla zpečetěna (ještě v 16. století, když byl k dispozici její originál, byla ve vidimaci olomouckou kapitulou ohlášena Vratislavova knížecí pečeť přitištěná u levého spodního okraje pergamenové blány).[187]

Vratislavova listina pro hradiský klášter přináší však ještě jedno důležité právní svědectví – totiž svědectví o tom, že knížetem vydaná listina se stala

subjektem archetypálního donačního úzu, kdy darující strana přináší zástupný symbol darované věci a klade ji na oltář obdarovávaného. V našem případě vydavatel tvrdí „*Huius quoque propositi nostri modum supra sanctum dicte ecclesie altare manuscriptum posuimus spondentes, quod ipsius fraternitate poscente promisimus cuncta inibi pertinentia sue coniugi et soboli inviolabiliter perpetuo possidenda servare*". Pod oním „*manuscriptem*" kladeným na oltář musíme rozumět originální Vratislavovu listinu, která již měla schopnost reprezentovat vydavatelovu vůli. Terminologická vágnost nás s vědomím počátku tohoto institutu nemůže překvapit, přestože v eschatokolu se tatáž písemnost označuje obvyklejším termínem *charta*.

Teprve nárůst sebevědomí duchovních institucí v českém státě v průběhu 12. století vytvořil předpoklady pro hlubší zakořenění listiny do zdejšího diplomatického prostředí, což v této době musíme chápat tak, že se písemnosti tohoto druhu stávají pravidelnějším doprovodným prvkem ústních a symbolických právních jednání. Vedle prostých donací a dispozicí majetky se ruku v ruce s rostoucí emancipací církve rozšiřuje i spektrum právních pořízení, která jsou na pergamenu církvi pojišťována. Rozhodující roli zde bezpochyby hrají imunitní privilegia.

Za jistý mezník v tomto ohledu můžeme považovat episkopát olomouckého (moravského) biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150) a písemnosti, které tento diecézan inicioval. Do této skupiny náleží i nejstarší, dodnes v originálu dochovaný exemplář listiny českého panovníka, listina knížete Vladislava II. z let 1146–1148 pro Zdíkův olomoucký kostel. Ačkoliv jde o bezpečný produkt písaře dómského olomouckého skriptoria, o tzv. příjemecké vyhotovení, byl pověřen bezpečně pravou a dodnes dochovanou voskovou pečetí vydavatele.[188]

Až Vladislavovo královské panování (1158–1172) je dobou, kdy máme již pevnější záchytné body pro existenci kancelářské struktury v okolí českého panovníka: k roku 1159 je doložen ve svědečné řadě listiny krále Vladislava pro cisterciáky ve Waldsassen vyšehradský probošt Gervasius s titulem králova kancléře (*cancellarius regis et prepositus Wissigradensis*) a k roku 1160 je v listině téhož vydavatele pro míšeňský kostel tentýž vyšehradský hodnostář zmiňován ve formuli „*datum per manum*".[189]

Nicméně ve vnějších znacích panovníkem vydávaných písemností se projevy kancelářské struktury zrcadlí výrazněji až od období vlády knížete Soběslava II. (1173–1178), od nějž můžeme pozorovat již více méně konti-

nuální a pravidelné emise listin českými panovníky, začínají se projevovat i další symptomy stability panovnické kanceláře (opakování písařské práce – doklady více exemplářů panovnických listin vyhotovených jednou písařskou rukou, s tím související stabilizace vnějších znaků panovnických písemností apod.). Na sklonku 12. století můžeme navíc prokázat spojení panovnické kanceláře s tehdy zřejmě nejvýraznějším střediskem diplomatické aktivity v českém státě – s prostředím cisterciáckého kláštera v západočeských Plasích a zdejším skriptoriem, které zanechalo prostřednictvím svých mnichů – notářů a písařů své stopy nejen ve vlastních Plasích, ale i v listinách českých panovníků a pražských biskupů.

Titul českého královského kancléře spojený (od dob zápasu mezi českým králem Přemyslem Otakarem I. a pražským biskupem Ondřejem již natrvalo) s dignitou vyšehradského probošta byl logickým předpokladem pro konstituování kolegiátní kapituly u sv. Petra a Pavla na Vyšehradě jako speciální kaple českého krále, jejíž hlavní funkcí bylo poskytování kancelářského servisu. V průběhu vlády Přemysla Otakara II. se zde (prokazatelně počátkem 70. let 13. století) konstituuje notářská škola, zaměřená na teoretické otázky spojené s rétorikou, ale i na praktické nácviky vedoucí ke správnému stylizování písemností listinného i epistolárního charakteru (*ars dictaminis*). Vedoucí úlohu v tomto procesu a roli zakladatele této školy plnil Ital Jindřich z Isernie.[190] Vyšehradskou školu můžeme doložit jak metodami čistě historickými – zde jde pochopitelně o interpretaci přímých zpráv v rukopisné formulářové produkci zdejšího střediska, která se dochovala (vyjma několika vzácných fragmentů z přelomu 13./14. století) zpravidla v pozdně středověkých redakcích 14. a 15. století, tak i metodami pomocně vědnými. Rozhodující důkaz o reálné existenci této nejvýznamnější české notářské školy podala paleografie a její analýza zaměřená na rozbor písma nejvýraznějších (proto)notářských sil v kanceláři posledních Přemyslovců – na písmo mistra Jindřicha, plebána v dolnorakouském Gars am Kamp, a mistra Petra Angeli, bezkonkurenčně nejplodnějšího písaře přemyslovského diplomatického materiálu.[191]

Vznik notářské školy a působení zde vyučených kancelářských sil staví současnou přemyslovskou diplomatiku a paleografii před nové úkoly. Vedle základního podchycení vyšehradského duktu, tedy vedle zjištění eventuální grafické vyšehradské provenience dotyčného pramene, je to odhalení stylistických okruhů v notářské práci na přelomu 13.–14. století. Je třeba pracovat

spíše s „okruhy“, neboť působení celé skupiny osob s prokazatelně stejným školením, tedy osob, mezi nimiž fungují vztahy jasné příbuznosti (afinity), zamlžuje jasné distinkce jednotlivých individuí mezi sebou. Zejména doba obou posledních přemyslovských králů Václava II. a Václava III. (tzn. celkově léta 1283–1306) je tak érou, kdy se jako důsledek výše popsaného prosazuje zřetelná uniformita vnějších znaků české královské listiny, což fakticky znemožňuje mechanické přenášení interpretačních metod používaných zejména Jindřichem Šebánkem a jeho žáky na diplomatickém materiálu staršího 13. století, kteří s individuálním notářským stylem pracovali jakožto s výchozí interpretační metodou.[192]

Tato situace má však ještě jednu příčinu. Již bylo konstatováno, že jedním z cílů vyšehradského školení se stala praktická příprava na stylizaci materiálů epistolárního a listinného charakteru, a k tomu byly vedoucími notáři sestavovány formulářové sbírky. Jejich formulace se pak logicky stávaly zdrojem inspirace a vzorem k napodobování pro své uživatele, čímž je přirozeně potlačován pro starší středověk tolik typický individuální charakter diktátu dotyčného tvůrce. Z tohoto hlediska nazíráno je to doba konstituce diplomatického pramene jako již zcela jasně „odosobněného“ úředního produktu. Všechny tyto jevy musíme ovšem zasazovat do kontextu středověkých hodnot, tedy nepromítat naše současné představy o byrokracii, úředních formulářích, současné uniformitě apod. do reálií pozdního 13. či raného 14. století.

Proces právě popsané „unifikace“ stylu a způsobu vyjadřování právní skutečnosti v diktátu (setkáváme se též se zřetelnou snahou po terminologické precizaci zejména v dispozitivních jádrech listin) jde ruku v ruce s prosazováním učených práv (zejména práva kanonického) do jejich textů. Víme, že většina notářů královské kanceláře českého státu disponovala univerzitními grady; magisterským (jmenujme např. M. Jindřicha, M. Velislava, M. Jana ze Sadské), ba i doktorským (Jan Wulfingův z Ostrova). Diplomatika tak stojí před úkolem zjistit, jaký je vztah listinných formulací v reálně dochovaném úředním materiálu k normativním zásadám platným v kanonickém (popř. římském) právu.[193]

Konkrétní projevy této právní precizace můžeme dokumentovat na následujících dvou příkladech dispozitivních jader listin. První ukázka pochází z listiny hlásící se do roku cca 1220, v níž znojemský kastelán Jimram daruje (typicky opisným, narativním způsobem) patronátní právo kostela

v Příměticích louckým premonstrátům. Ve druhé ukázce, pocházející ze 7. dubna 1292, prodává Budislava z Louček spolu se svým synem Vítkem templářům v Čejkovicích svou vesnici Senstráž za 155 hřiven stříbra, přičemž nezapomíná zdůraznit římskoprávní zásadu, že k prodeji přistupují svobodně, ze své vlastní vůle a dále že prodávající strana bude nabyvatele v jejich nabytých právech chránit dle zemského práva v případě, že by je chtěl někdo jakkoliv napadnout a tuto transakci zpochybnit:[194]

CDB II, č. 205
[…] *ego Emrammus, miles et castellanus in Znoem,* […], *pro remedio anime mee, patris et matris parentumque meorum dono, concedo et renuncio tibi, domino F., abbati Lucensi, vice et nomine eiusdem ecclesie ius patronatus, quod adeptus sum ex fundacione ecclesie Primetitz; quam ecclesiam fundavi de licencia et mandato tuo fratrum tuorum in supradicta villa, que ad ecclesiam beati Nicholai in Znoem, que proprie est Lucensis, noscitur pertinere. Dono insuper et concedo atque renuncio omne ius et potestatem, quam habeo vel habere possem sive ex fundatione supradicte ecclesie sive etiam in possessionibus, quas concessi supradicte ecclesie* […].

RBM II, č. 1570
Noscat igitur tam presens etas quam in Christo successura posteritas, quod sponte propria et libera voluntate viris honorabilibus fratri Ecchoni, commendatori, et cruciferis de Cheycouicz villam nostram Schonstraze vendidimus pro centum quinquaginta et quinque marcis puri argenti cum iuribus et adtinenciis universis perpetuo sine impeticione omnium hereditario possidendam promittentes eidem […] *Ecchoni et cruciferis prenotatis ipsam villam iuxta terre consuetudinem ante amicos nostros seu impetitores quoslibet libertare.*

V této podobě již opouští listina éru panování přemyslovských králů a vstupuje do nové etapy, kdy český královský trůn obsadí Lucemburkové, a to po formální stránce jako plně vyvinutý prostředek k prokazování právních pořízení, a zároveň jako běžná součást společenské komunikace. Nezapomínejme ale, že vedle listin se zejména na sklonku 13. století konstituují další možné formy úředních písemností, které vytvářejí kontext listinné komunikace. Bez těchto souvisejících písemností (zemské desky, registra spojená zejména s komorní agendou, městské knihy, rejstříky psanců apod.)

bychom život a funkci listiny na konci přemyslovské éry těžko pochopili. Zasazení listiny do celkové písemné kultury dané doby je dnes pro diplomatika úkolem snad nejaktuálnějším.

Dnešní diplomatické studium pak stojí před několika výzvami: Předně je nezbytné sladit interpretační nástroje vytvořené na listinném materiálu starších epoch (dělo se tak v jednotlivých svazcích Českého diplomatáře) tak, aby odpovídaly charakteru materiálu, který má být aktuálně předmětem kritické analýzy. Konkrétně jde o jistou úpravu výchozích Friedrichových a Šebánkových postulátů budujících rozbor na analýze písma a stylu pro prostředí, které již individuální rysy z vnějších, ale ještě více z vnitřních znaků pozvolna vytlačuje. Dále je třeba pochopit funkci listiny v prostředí, které již disponuje celým spektrem písemných pořízení, v němž listina může tvořit jen jednu z alternativ promulgace právní skutečnosti, stále větší roli bude hrát rovněž stanovení poměru mezi formulací právní skutečnosti v daném individuálním případu k normativním zásadám popsaným v učených právech. Konečně na závěr nelze nezmínit ani možnosti zapojit do pramenné báze daleko větší počet srovnávacího materiálu, než s jakým mohli pracovat naši předchůdci – což je jeden z pozitivních výdobytků současné digitální éry, jejíž možnosti zatím spíše jen tušíme.

Pečeť ve středověku

Na začátku úvah se nejprve musíme vyrovnat s vymezením pojmu *pečeť* v rámci literatury. Zjišťujeme však, že univerzální definice pečeti ve sfragistice neexistuje, což ale není jev v rámci pomocných věd historických ojedinělý.[195] Ať již projdeme standardní sfragistické příručky nebo i tituly encyklopedického charakteru, setkáme se s několika poměrně stručnými definicemi a doplňujícími komentáři, jež obvykle rozsahem převyšují definice samotné, neboť podat výstižnou charakteristiku pečeti v jejich různorodých funkcích uplatnění není snadné.

Literaturu lze v podstatě rozdělit na tři skupiny. První definici vůbec nenabízí, druhá vychází z deskriptivního hlediska zejména technického popisu vzniku pečeti a mimo tuto definici v doplňkových komentářích přináší množství dalších informací a konečně ve třetí – jedná se především o encyklopedické a slovníkové práce – nalezneme stručnou charakteristiku pojmu, obvykle přizpůsobenou příslušnému oboru té které encyklopedie. Poměrně zajímavé i celkem obšírné postižení pojmu pečeť můžeme najít v mezinárodním sfragistickém slovníku, který ji definuje coby otisk získaný prostřednictvím matrice fyzické či právnické osoby, dosvědčující vůli pečetitele. Je zde možno najít i poučení, že latinský termín pro pečeť (*sigillum*) někdy zahrnuje – poněkud přeneseně – rovněž typář nebo dokonce zpečetěnou listinu.[196] Musíme ovšem doplnit, že s pojmem pečeť se někdy v pramenech zaměňuje dokonce i znamení či erb. Tato definice je ve francouzské odborné literatuře uplatňována v podstatě – s malými změnami – dodnes.[197] V jazykově německých titulech, pokud se postižením pojmu vůbec zaobírají, se v podstatě vychází z Ilgenovy definice z počátku 20. století, jak dokládá i kniha Ericha Kittela *Siegel*. Plyne z ní, že pečeť určuje osobu a zejména slouží jako uzavírací prostředek, k potvrzení práv a písemností, ochraně vlastnictví, má ovšem i jiné funkce. Vzniká otiskem tvrdého razidla se znamením či textem v kovu, vosku, hlíně nebo jiné látce, jež snadno dokáže otisk přijmout a po ztuhnutí zachovat.[198] Obdobně pečeť definuje například polská a ruská literatura.

Ani v českém prostředí nemůže sfragistika nabídnout definici univerzální a tudíž jedinou. Tak třeba Václav Vojtíšek zdůrazňuje u definice zejména určení osob a jejich reprezentaci.[199] Jiné stránky a role pečeti akcentují encyklopedické tituly, včetně těch do českého jazyka přeložených.[200] Nejzávažnější postižení pojmu přinášejí Ivan Hlaváček[201] a manželé Krejčíkovi; u kterých je znát inspirace německou literaturou, když uvádějí, že: *Pečeť je otiskem tvrdého razidla opatřeného vyrytým či vyraženým obrazem, znakem či nápisem, jednoznačně charakterizujícím svého majitele, ať již osobu fyzickou nebo právnickou, ve hmotě, která je schopna tento obraz, znak či nápis přijmout a uchovat*.[202] Mimo definici tak stojí minoritně dochované zlaté buly přímo ryté do roztepaného zlata.

Definice je poměrně výstižná, nicméně evidentně se orientuje na primárně technickou deskripci. Nezahrnuje ani nenaznačuje obrovské množství dalších poznatků a funkcí, které pečeť ve společnosti přináší a plní. Shledáme ji tedy jako vhodnou pro posluchače archivnictví či pomocných věd historických a archiváře v běžné praxi,[203] kde sledujeme zejména potřebu systematické racionální deskripce pečeti za pomoci jejích vnějších znaků. Pro vytěžení veškerých informačních možností, které přináší pečeť, nevystačí. Ta totiž představuje specifický historický pramen a fenomén, na který musíme nahlížet pod úhly interdisciplinarity i multidisciplinarity.[204]

Je potřeba si uvědomit, že pečeť není specifickou kategorií pramene, omezenou toliko na středověk. Počátky tohoto jedinečného a pozoruhodného fenoménu sahají mnohem hlouběji a jsou dnes staré šest tisíc let.[205] Středověk tedy z časového hlediska představuje vlastně pouhý zlomek, zahrnující přibližně šestinu, doby její existence, byť právě středověk je zlatým věkem v existenci pečeti.

Než se pokusíme o pokud možno co nejvýstižnější a univerzální definici (nikoli tedy platnou toliko pro středověk) termínu pečeť, musíme začít hledáním funkčního a obsahového vyjádření termínu i hledání výstižné charakteristiky pojmu. Již jsme seznali, že obvykle primárním východiskem bývá právní hledisko. Pečeť vznikla původně jako právní prostředek, uplatnění našla ve funkci ověřovací, kdy ověřovala souhlas se zněním písemnosti, její právní platnost, ochranu vlastnictví majetku, dále v pověřovací (citační), kdy pověřovala svého předkladatele k vykonání určitého právního úkonu a požívala tím zde i jisté role komunikačního prostředku *sui generis* a konečně uzavírací, kdy uzavírala objekt, předmět či písemnost. Její právní va-

lidita ovšem také stvrzovala identifikaci osoby, ověřovala a potvrzovala autenticitu ostatků svatých, stala se garantem kvality výrobku, např. u látek či vína. A právě pro svou právní platnost se – hned po padělcích ostatků svatých – stala společně s listinami nejčastějším předmětem padělání ve středověku. Je to vše, co pečeť středověké společnosti nabízí a jsou to veškeré funkce, jež v jejím životě plní? Nikoli, vedle pojistky práva a majetku sloužila i k dalším funkcím.

Pečeť byla středověkou společností také vnímána jako prostředek zakotvení pečetitele v sociálním uspořádání, autority, stability, pevnosti, neporušenosti slibu či morálního apelu, boží ochrany či tajemství nebo obraznosti (zejména v kontextu biblických textů). Stala se nástrojem reprezentace, společenské emancipace, prestiže majitele, propagací vlády, její ideologie (vzpomeňme namátkou na pečeti Přemysla Otakara II. a Jana Lucemburského) či zdůvodněním idejí a propagací náplně příslušného úřadu, který majitel pečeti zastával. Pečeť však také představovala prostředek rituálního předání úřadu, symboliky úřadu, jeho důstojnosti. Po většinu doby trvání středověku plnily figurální pečeti panovníků rovněž roli personifikace svého vládce, podléhaly na jedné straně kategorickému imperativu ideální stylizace, na druhé straně nejpozději od 14. století se na nich projevují i realistické portrétními motivy majitele. Obecně schémata pečetního obrazu vykazují sice určitou formální svázanost, ale nabízejí také prostor pro určitý individuální výběr námětů objednavatelem, jeho intimní svět, hodnoty a vzory, společenské ambice či naopak skromnost (často spíše předstíranou než reálnou), hodnotový systém, „soukromý svět," osobní založení a záliby. Zejména prostřednictvím pečetního obrazu reflektovala a přijímala různé podněty a vlivy a stala se sama zdrojem inspirace pro mnohé další obory. Tím vším naplňovala také roli určitého komunikačního prostředku, srozumitelného alespoň špičce středověké společnosti.

U nejpřednějších právnických a fyzických osob ale pečeť bývá i uměleckým dílem. Zatímco erbovní a menší pečeti představovaly spíše ryteckou záležitost, u velkých a figurálních máme co do činění s modelací a plastickým reliéfem. Pečeť se zde dostává do těsného kontaktu se sochařstvím, zlatnictvím či malbou; ostatně na mnohé figurální pečeti správně nahlížíme jako na figurální plastiku. Odborník zde může sledovat nejen práci s hmotou, ale i její pojetí a ztvárnění, realismus, schematické zobrazení, abstrakci, odhmotněnost stylizovaného obrazu a práci umělce – rytce či autora kresby

pečetního obrazu - s hmotou a jejím pojednáním v kontextu modelace, rytby i harmonie a elegance propojení pečetního obrazu a legendy. Jistě mezi nejzajímavější postupy a problémy náleží určování jednotlivých ryteckých autorských podílů při výrobě typářů. Neobejdeme se zde bez stylového a formálního rozboru. Vzrušující srovnávání a nacházení autorství jednotlivých zlatnických dílen nebo dokonce konkrétních rytců je však málokdy korunováno poznáním autorova jména.

Již několikrát byl zmíněn pečetní obraz. Převážné množství popsaných rolí a funkcí se dělo právě skrze něj. Prohlédneme-li si jakékoli středověké korpusy a soubory pečetí, objevíme barvitý svět plný imaginace, poněkud tajemných až prapodivných a dnes ne vždy plně srozumitelných symbolů. Tu nalézáme v pečetním poli důstojnost panovníkova majestátu, bojovnost rytíře Kristova, tam na nás vzhlíží lovec či biskup nebo jiný duchovní hodnostář, onde jsou použity barvité církevní scény, vidíme světce i anděly. Nacházíme osobu fundátora v ruce s maketou kostela, jinde vystupuje do popředí typická pracovní činnost se středověkými pracovními postupy a nástroji. Před očima ožívá bájný svět divého muže, draka, saně, gryfa či jiných bytostí a zvířat. Téměř všude jsou přítomné erby a jejich součásti.[206] Proto lze právem zvolat – jak mnohotvárný a podivuhodně rozmanitý zůstává svět středověké pečetní ikonografie!

Porozumět řeči symbolů, uchopit a pokusit se pochopit tento svět není vůbec jednoduché a bez multidisciplinárního přístupu ani možné. Nevystačíme se znalostí sfragistiky, heraldiky a křesťanské ikonografie, potřebujeme znát řeč sémiotiky, antické symboliky a reálií, mytologie, ale rovněž se jako nezbytné jeví pokusit se dešifrovat oblibu a vkus jednotlivých majitelů pečetí, objednavatelů pečetního typáře. Naše snaha rozklíčovat výpovědní hodnotu pečetního obrazu je tak obtížnější než pro středověkého člověka, pohybující se ve světě symbolů běžně. Symboly jsou zde vskutku jazykem *sui generis*, který nám pomáhá poznat minulost. Přestože svět pečetního obrazu náleží k nejbarvitějším a výborně poslouží rovněž např. pro dějiny módy, zbroje, studium patrocinií, náhrobků,[207] rituálů či gest, nelze podceňovat ani pečetní legendu, která nabízí jména, úřady, tituly, rodinné vztahy nebo dokonce verše.[208]

Nesporně porozumět, ocenit i docenit náplň pečetní symboliky dokázal i ve středověku poměrně úzký okruh společenské a vzdělanostní elity. Na druhé straně, jedinec žijící na nižších stupních – či dokonce na okraji – spo-

lečnosti se bez pečeti nejen obešel, nýbrž se s ní běžně ani nesetkával. Tak např. v porovnání s mincemi působila na mnohem omezenější okruh osob. Představuje tedy ve středověku pečeť prostředek elit? Při nezbytném přihlédnutí ke kontextu prostředí, v němž se majitel pečeti pohybuje, lze předmětnou otázku, na rozdíl od situace ve starověké společnosti, zodpovědět kladně.[209]

Jsou dosud uvedené souvislosti vyčerpávající, nebo nám pečeť může ještě něčím posloužit? Pečeť ukazuje svou hodnotu i pro studium mentalit. Vedle individuálních pohnutek u volby pečetního obrazu je to zejména oblast falz, kde postižení mentality padělatele, tedy způsobu uvažování a myšlení, kterými se falzifikátor ubíral při tvorbě svých padělků, je cenné pro naše poznání. Pečeť tak představuje kulturně-historický fenomén a ve formě padělku – v nezbytném spojení s padělanou listinou, tedy písemným právním pořízením – mnohdy tvoří i mocenskopolitický instrument doby, jak se např. stalo u listinných a pečetních falzifikátů Oldřicha II. z Rožmberka.[210]

V posledních desetiletích se pečeti a pečetidla stávají dokonce objektem výzkumu mnoha přírodních věd, obvykle ovšem ve službách sfragistiky, vedeného převážně nedestruktivními metodami, jaké představuje např. tomografie, radionuklidová rentgenofluorescenční analýza, biologické a biochemické výzkumy cizopasníků na pečetích i jejich miskách u voskových otisků, čistění kovových bul, stanovování ryzosti kovu u zlatých a stříbrných bul; nelze pominout ani mineralogický rozbor.[211] Zapomenout nesmíme na dnes všudypřítomnou digitalizaci a za sebou máme i první pokusy s 3D technologiemi a RTI.[212]

Ani tím jistě neřekla pečeť své poslední slovo.[213] I když se dnes má sfragistika za disciplínu uzavřenou, je evidentní, že limity bádání zde nebyly ještě naplněny a zcela určitě se staneme v budoucnu svědky dalších možností výzkumu, vedených z jiných úhlů pohledu. Pečeť je skutečným fenoménem, jenž si zasluhuje naší mnohostrannou pozornost v rámci mezioborové spolupráce. Vymezení pečeti pouze jako právního prostředku – zejména ve středověku – nevystačí. Ukazuje totiž mj. na společenské postavení majitele pečeti, plní četné funkce společensko-reprezentativní, propagační, symbolické, komunikační aj.; děje se tak především v rovině gest, symbolů, rituálů a ikonografie.

Z výše uvedeného tedy plyne, že pečeť je předmětem, obvykle otiskem razidla, který je opatřen vyrytým či vyraženým obrazem, znakem, textem

nebo jejich kombinací, jednoznačně charakterizujícím a identifikujícím svého majitele, ať již osobu fyzickou nebo právnickou, ve hmotě, jež je schopna tento otisk přijmout a uchovat. Jde o specifický fenomén, historický pramen i objekt výzkumu řady disciplín s primárně právním významem s funkcemi ověřovací, uzavírací nebo pověřovací, plnící často – zejména u předních právnických a fyzických osob – rovněž roli multifukčního prostředku, především reprezentačního, ideologického, propagačního a symbolického.

Kniha ve dvorském prostředí

Vztah ke knize, a platí to ve zvýšené míře o knize rukopisné, se nikde, tedy ani ve dvorském prostředí obecně, nevytvářel ve vzduchoprázdnu. Naopak. Odrážel nejen kulturní situaci doby, ale současně byl bezprostředním odrazem úzké návaznosti na konkrétní osobní vazby jejího nejvyššího představitele. Tím má být řečeno, že – zejména ve starší době – hrály svou významnou, ne-li leckdy stimulující roli, vedle duchovních osob, hlavně dvorských kaplanů, manželky našich panovníků. Už na první pohled je to patrné zejména v přemyslovské knížecí době. Příchod těchto žen ze stabilnějších a pokročilejších prostředí západních měl často určující význam pro celý dvůr a jeho etiketu, jelikož kněžnu doprovázela zpravidla suita osob, často s výraznými intelektuálními sklony. Že se to týkalo především osob duchovního stavu, je nasnadě, protože tam šlo o jedince, kteří zejména byli schopni vymoženost, jíž znalost čtení a psaní – ano v tomto pořadí – vyžadovala, uplatnit. A někdy ji průběžně uplatňovali i aktivní činností. Pokud ale jde o klíčové osoby, tedy o samotné vládce, kteří těmito schopnostmi zpravidla neoplývali, není třeba předpokládat jejich vysloveně negativní vztah k psanému slovu, který mohl být – a také nepochybně byl – překlenut formou, jež byla srozumitelnou i osobám negramotným, totiž zejména rituály spojenými s církevními obřady. Kniha – ve starší době takřka výlučně liturgická – byla čímsi, co se vymykalo z vládní každodennosti ať už rolí náboženskou, či působilo vlastní výzdobou jako vnější projev něčeho zcela mimořádného. Něčeho, co se vymykalo běžnému životu a co už svou formou jistě mohutně působilo i na ty, které středověk označoval za *illiteratos*. A proto docházelo k tomu, že se stávaly iluminované liturgické knihy v různé míře a s různým akcentem nejen více než vítanou reprezentací a prezentací i *pro foro externo,* ale i předmětem téměř posvátné úcty. A tak skoro překvapí, že Kosmas při popisování návratu knížete Břetislava z loupežné pouti do Hnězdna pro ostatky sv. Vojtěcha (1039), vedle ukořistěných zvonů nezmiňuje liturgické knihy, které nepochybně musely už jen náboženskou obřadní funkcí, aspoň nepřímo spojenou se sv. Vojtěchem, vzbuzovat zájem.[214]

Je ale třeba se na přemyslovském dvoře 11. století pozdržet, neboť víme o dvou skutečnostech, jež mohou upoutat pozornost. První zmínka o knize – pomineme-li izolované legendistické zmínky o sv. Václavu – mající souvislost s dvorským prostředím, je spojena s kněžnou Emmou, manželkou Boleslava II. Šlo o kultivovanou ženu ze západního královského rodu, která na samém počátku 11. století nechala opsat a skvostně iluminovat *Gumpoldovu legendu* o sv. Václavu. Jedná se o tzv. wolfenbüttelský rukopis této legendy.[215] To byl ale zřejmě impulz, který nebyl zcela naplněn. Není totiž jisté, zda se kdy vůbec do českého prostředí dostal. Stejně tak není asi argument, pokud bychom chtěli přidat dedikační scénu *Svatovítské Apokalypsy*, v níž dva řeholníci podávají neidentifikovatelnému knížeti knihu. Pražský dvůr tehdy, a ještě hluboko do 13. století, jako instituce nebyl na přímou recepci knižní kultury ještě připraven. Ostatně podobně tomu bylo i v sousedních zemích, zejména v říši, kde se kontakt panovníkův s knihou omezoval v nejlepším případě na pouhý mecenát či na impulzy, které ale byly tematicky omezené, neboť nevybočovaly z liturgicky daného obsahu. Doba Karla Velikého a jejího bezprostředního vyznívání zde nenacházela ohlas. Snad s jedinou výjimkou – občasné dvorské historiografie, byť představa jejího uchovávání bezprostředně u krále/císaře se zdá iluzorní. Postava Friedricha II., muže jiného světa, se však těmto měřítkům natolik vymyká, že ji vlastně ani nemusíme zmiňovat.

Nastíněný obraz ale není statický. Co mohlo platit pro 11. století, nemuselo už platit pro dobu o jedno, a už vůbec ne pro dobu o dvě či tři století mladší. Samozřejmě, že tu narážím na zdokumentované situace na pražském přemyslovském dvoře končícího 11. a pak zejména na 13. století. V prvním případě jde o proslulé evangelijní kodexy skupiny kolem tzv. Korunovačního evangelistáře krále Vratislava. Šlo o jejich vstup do bezprostředně s dvorem souvisejících církevních institucí domácích a pak také do tehdejšího Polska zřejmě jako svatební výbava přemyslovské princezny.[216] Druhý případ se týká knižního daru tvořícího několik astronomicko-astrologických kodexů věnovaných kastilsko-leonským králem Alfonsem X. Moudrým českému Přemyslu II.[217] K tomu došlo za specifické situace politické, kdy v důsledku vyhasnutí štaufského rodu a faktickým uvolněním se jinak volebního říšského trůnu, dochází k hlubším kontaktům v nejvyšších vrstvách celoevropské společnosti. V tom kontextu přichází zášleh opravdu zdaleka, kdy se do středoevropských záležitostí krátkodobě zapojuje i tento

představitel vzdáleného pyrenejského poloostrova, který ale věren svému pozdějšímu označení, se z tohoto turbulentního prostředí moudře stáhl.

Nadto se jedná také o dvě stále připomínané zmínky v dílech kronikářů: Vincencia a Petra Žitavského. Sice nešlo o knihy pro panovníka, leč jeho úloha jako spolusponzora je zcela nepochybná. O knihy ostatně ani jít nemohlo, protože se to týkalo knih specifického odborného určení pro církevní instituce, ovšem v „zájmu státu". Ty byly totiž stále ještě jediné schopny s jejich obsahem konkrétně pracovat. Nicméně opět je možno konstatovat, že z těchto nákupů není v našem rukopisném bohatství doloženo nic. Opravdu nic nového pod sluncem.

Vztah k duchovní kultuře a jejím prostřednictvím ke knize (či původně k psanému textu) jako její nositelce se ale zřejmě začal měnit už za doby králů Přemysla I. (1198 –1230) a jeho syna Václava I. (1230 –1253), kdy se zřejmě konsoliduje a na vyšší úroveň přechází i celý pražský dvůr. Zatím co o předchozí době není o psané kultuře zpráv, i když nějaké náznaky nejsou zejména za knížete-biskupa Jindřicha Břetislava vyloučeny, zřetelné stopy pozorujeme právě až v druhé polovině vlády zmíněného Přemysla I. Ty byly ovšem limitovány. Stále musíme počítat s tím, že on i jeho syn byli illiterati. Šlo o tehdy módní, z ciziny přicházející dvorskou kulturu německého minnesangu (do jaké míry tu zanechal stopy i hmotné povahy – možná v pro něj běžných rotulech – není známo). Nicméně na druhé straně se v tomto směru projevuje Přemyslova osobní otevřenost vůči ženskému elementu v přemyslovském rodu. Mám na mysli Anežku Přemyslovnu, královu dceru, která v jistém kontrastu k prosazující se dvorské poezii, přispívá iluminovanou liturgickou knihou vysokého standardu ke knižní kultuře. Nejde sice přímo o dvorské prostředí, leč o místo blízké, které by bez ní a zejména bez osobního nasazení a materiálového krytí králova, sotva kdy vzniklo.[218]

Až za Přemysla II. dochází nepochybně k jisté změně v panovníkově vzdělání a paralelně s tím k jeho protnutí se s kulturou západu, která byla do značné míry umocněna, ne-li přímo iniciována, z vnějšího popudu. Jde o již zmíněný dar Alfonse X. a rovněž o Přemyslova syna Václava II., který, ač byl výslovně jemu nakloněným současníkem označen za neznalého umění písařského, byl chválen za takovou znalost jazyka latinského, jež dostačovala k tomu, aby v něm vedl i abstraktní diskuse. Svým intelektem tak překonal základní bariéry a jako dědice Přemyslových sbírek, astronomické knihy v to počítaje, můžeme jej považovat za otevřeného duchovním hodnotám

a tím i knize jako takové. Ostatně o tom svědčí i poměrně vysoká kancelářská kultura a jeho kulturní aktivity, které jsou zakódovány zejména ve *Zbraslavské kronice*. Stojíme ale před takřka neřešitelnou záhadou, která zní: Jak je možné, že odkaz otcův, sestávající (zejména?) z daru Alfonse X., přežil nejdříve více než nevlídnou samovládu jeho braniborského příbuzného Oty V.? Vždyť léta byl Pražský hrad bez svého pána a hrabivost jeho příbuzného byla příslovečná. Ale nejen to. Tuto otázku je třeba stejně naléhavě položit i pro dobu bezprostředně po Václavově smrti. Pražský hrad se stal neobyvatelný, král žije a umírá v měšťanském domu na Starém Městě pražském. Možno předpokládat, že oba krátkodeší králové faktického interregna neměli na vyšší kulturní snahy dostatek času a tak že tyto skryté hodnoty zůstaly uchráněny jejich zájmu? Snad. Jak ale vysvětlit skutečnost, že při nepochybné celkové destrukci Pražského hradu už od posledních Václavových let unikly tyto hodnoty – alespoň ve své substanci – naprosté zkáze?

Bylo by možno vznášet další otázky a odpovídat na ně hypotézami, nicméně by to nemělo nejmenší vliv na tu skutečnost, že tomu tak bylo a že se rukopisy – poprvé světského obsahu – dostaly v blíže neurčitelném rozsahu do držby regulérního krále – Jana Lucemburského. A že on – doslova *incredibile dictū* – je nezcizil. Neboť dostatečně poučen západní kulturou byl si zcela jistě vědom jejich důležitosti – a ovšem (a to zejména) i hmotné ceny. Je proto doslova nepochopitelné, že při svém naturelu a stálých finančních problémech nevyužil situace a tyto hodnoty nesměnil za tvrdý a žádoucí kov, když tak byl schopen činit s věcmi majícími daleko větší symbolickou cenu. Leda, že by o nich nevěděl. Ale to už bych opět zacházel do sfér, které historikovi nepříslušejí. Lze tak k Janově epoše konstatovat, že ve vztahu ke knize dochází právě v jeho době k zřetelnému přelomu v tom smyslu, že se setkáváme doslova skokově s prohlubujícím se vztahem k psanému slovu v králově okolí i mimo jeho duchovní složku. To mělo pochopitelně svůj odraz zejména také ve změně postavení panovnického dvora.

Ta změna se ovšem připravuje už od sklonku 13 století. V souvislosti se sociálním vývojem a postupnou alfabetizací dochází nutně k nárůstu počtu knih i mimo úzce duchovní sféru. Těch pochopitelně pozvolna přibývá obecně, aby se vznikem univerzity došlo takřka k exponenciálnímu vzepjetí. S tím bezprostředně souvisí skutečnost, že se minorizuje jednak podíl knih liturgických (přesto, že absolutně také narůstá) a stejně tak se mění i počet knih iluminovaných či jenom knih, pro jejichž písmo se užívá náročnějšího

písma minuskulního, které je většinově nahrazováno písmy zběžnějšími, byť zdánlivě paradoxně většina špičkově iluminovaných kodexů pochází právě z lucemburské doby. Souvisí to, i když ne zcela jednoznačně, s tlumočeným obsahem. Kniha u nás začíná překračovat rámec knih vázaných na církevní instituce, i když ty zůstávají celou předhusitskou dobu stále závažnými zásobárnami písemné fixace tehdejšího vědění. Mění se i jejich vnější vzhled, začínají se objevovat také jména písařů a informace o vzniku té které konkrétní knihy, i když zdaleka ne v takovém množství, jež bychom si přáli. Roli dvorského prostředí je třeba docenit.

Ale to byl teprve začátek. Hlavní průlom přichází pochopitelně za Janova syna Karla IV. Tato počínající přeměna neměla zřejmě na dvůr Jana Lucemburského bezprostřední vliv a kdesi v ústraní schovaných pár zděděných knih nenalezlo adekvátní, ba vlastně vůbec žádné pokračování, a to navzdory bibliofilským snahám pražského biskupa Jana, který po svém návratu z Avignonu byl blízký královskému dvoru, a navzdory impozantní iluminátorské produkci na brněnském dvoře české exkrálovny Elišky Rejčky, o jejichž aktivitách na pražském dvoře jistě byla povědomost.[219] Musíme si počkat na následující epochu, tedy na dobu vlády Karla IV. (1346 –1378), která nejdřív vytvořila předpoklady pro kontinuální a rozvětvenou činnost královského (císařského) dvora a návazně pak uvedla v život nejen jeho základní funkce, ale i ty, které tvořily jeho „nadstavbovou" část. A byly to zejména domácí osobnosti stejného duchovního založení jako Karel IV., které tu hrají důležitou, ba zásadní roli a které byly zasaženy zejména italskými vlivy, ať jim říkáme protohumanistické, ranně humanistické či jinak, které zprostředkovávaly knižní kulturu na panovnický dvůr. Sám Karel IV. s těmito tendencím významně souzněl a výrazně je stimuloval.[220]

Jeho vztah ke knize byl mnohovrstevný a pokrýval v podstatě všechny její funkce. Aby v té či oné souvislosti Karel dosáhl svých cílů, dovedl leckdy dost dramatickým způsobem svou vůli prosazovat. Zřetelně je to zdokumentováno u té funkce primární, kdy šlo o to získat text v podobě relikvie, tedy v onom konkrétním případě se jednalo o dva kvaterny evangelia sv. Marka psané unciálou a tehdy považované za světcův autograf, kdy si jejich „věnování" – vydání vynutil doslova násilím.[221] O tom, že tak vlastně alespoň část tohoto vzácného rukopisu zachránil, neboť jeho hlavní část, tehdy uložená v Aquileji a pak v Benátkách, podlehla během staletí fyzické degradaci, nemohl mít ovšem ani tušení. Ale Karel si byl vědom i světských

aspektů působení knihy jak se o tom přesvědčil v mladých létech ve Francii. V úzké kooperaci se svými dvěma nejbližšími preláty, pražským arcibiskupem Arnoštem z Pardubic a kancléřem a biskupem litomyšlským, a posléze olomouckým Janem ze Středy, dbal, aby se textům, a nejen liturgickým, ale zejména „těm ostatním", dostalo patřičného místa jak v metropolitní kapitule pražské, tak na nově konstituované univerzitě; tam zejména. Nejblíže mu však stála první z nich, o níž víme, že si z ní panovník knihy půjčoval, ale k pomoci mu mohla být třeba i univerzitní kolej nesoucí jeho jméno, jíž do vínku dal několik desítek svazků knih a posléze ji obdařil knihovnou o více než stu svazcích. Pro tento účel ji koupil z pozůstalosti jednoho z čelných českých prelátů, děkana vyšehradské kapituly Viléma z Lestkova. Zajímavý je především pak onen prvotní dar univerzitě, o jehož provenienci nevíme nic bližšího, takže není patrné, zda šlo o knihy, které Karel IV. pro kolej koupil, nebo je dal k dispozici z vlastních zdrojů. Jelikož ale nejsou v nejstarším lokačním katalogu koleje identifikovatelné, jsou další úvahy zbytečné a platí jen údaj o jejich poměrně impozantním počtu. A jako by při těchto aktivitách zapomněl na sebe, resp. na svou – dvorskou knihovnu. Nově bylo Marií Bláhovou upozorněno na epizodu Karlovy návštěvy v opatství St. Maurice (Vallais), kde se zastavil při návratu z Avignonu a poučil tamní mnichy z knihy, kterou nechal vyjmout ze svého příručního „knižního" kufru.[222] Kronikářova zpráva má sice odstup zhruba celá dvě století, není ale třeba ji zamítnout, nicméně na důkladnější současné pramenné informace ještě čekáme, aniž bychom mohli říci, že se musíme dočkat. Ale Karlovy vlastní literární aktivity, impulzy dávané jiným a on sám jako osoba, jíž byly různé texty dedikovány a knihy osob v jeho okolí; to vše je v každém případě v dějinách knihy na českém panovnickém dvoře věcí doslova přelomovou. A připomeňme i iluminovaného latinského „Dalimila", nález přinejmenším desetiletí, jejž lze se značnou pravděpodobností spojit s mladým Karlem, abychom si uvědomili význam dvorského prostředí pro dějiny knihy a její rozšíření.

Otázka osobní knihovny Karlovy zůstává sice pro nedostatek přímých informací do značné míry otevřena, nicméně panovník byl jako pozorný čtenář – a ostatně i jako autor – knihám stále nablízku, maje nadto možnost kdykoliv se obrátit na instituce knihami obdařené. Ostatně tak prokazatelně činil i při dohledávání podkladů pro své dvorské kronikáře a dělo se tak při jeho různých zákonodárných činech. Stejně jsou důležitým svědectvím

o knižní kultuře na dvoře též zmínky v korespondencích dvorských hodnostářů, naznačující, že na dvoře i při jeho značné mobilitě, byl zřetelný kulturní ruch, který se neomezoval jen na Prahu, ale který vstupoval do interakce s různými partnery. Pochodeň, kterou Karel předal svému synovi – Václavu IV., svítila pak za jeho vlády jasným světlem během jeho celé, jinak problematické vlády.

Přestože neznáme osoby, které se na dvoře o knihy soustavněji staraly – byť je musíme předpokládat (snad je lze vidět v některém z panovníkových kaplanů), jisté je, že Karel převzal s plnou zodpovědností péči i o ně, neboť jakoby zázrakem přestály soumrak předchozího půlstoletí a předal je synovi. Václav IV. se role zhostil důstojně, protože lze s jistou nadsázkou říci, že lásce ke knihám propadl. Rozhodně si počínal důstojněji, než v řadě jiných těžkých povinností, před nimiž stál. Už jen dochované torzo ukazuje překročení dosavadní hegemonie knih liturgického rázu. Co vše v mnoha desítkách svazků Václavovy knihovny přicházelo, nelze s určitostí říci. Paralely s obdobnými knihovnami na Západě mohou být zavádějící, i když se jim nelze zcela vyhnout.

Otevřených otázek zůstává mnoho, většinu z nich asi nikdy nezodpovíme, nicméně jedno je nepochybné. Vztah ke knize, hlavně liturgické, prokazovaly v prvních sledovatelných staletích především ženy. Nejdříve to byly cizinky po boku svých přemyslovských manželů, vystřídány byly Přemyslovnami. Intermezzo za Jana nemá dominantní osobu, a pak už těmi hybateli byli panovníci, a to nejen jako podporovatelé bibliofilie či jako její plnohodnotní vyznavači, ale i jako podporovatelé písemnictví soudobé každodennosti, byť o tom všem víme tak málo. Husitství pak je natolik velkým předělem, že obnovená královská moc v 15. století dlouhou dobu není schopna nabídnout něco srovnatelného. Byť se setkáváme u některých panovníků s jejich subjektivními předpoklady, těžiště knižní kultury se přesouvá do jiných sfér.[223]

Městské knihy a jejich význam

Co jsou to vlastně městské knihy? Ten, kdo prošel základním kurzem pomocných věd historických, patrně slyšel v české diplomatice běžně užívanou definici „*městské knihy jsou knihy vedené městem pro potřeby města a jeho obyvatel*". Při pohledu na soupis dochovaných městských knih do roku 1526, obsahující více než 1000 jednotek, je vidět značná různorodost materiálů, který je tam evidován.[224] S touto různorodostí počítají i klasifikační systémy, které byly pro městské knihy českými badateli vytvořeny. V české diplomatice se objevilo několik návrhů na klasifikaci městských knih. Poměrně nejvžitější je následující schéma. K rozšíření tohoto schématu přispělo patrně jeho uvedení ve skriptech české diplomatiky, používaných několika generacemi studentů archivnictví a pomocných věd historických.[225] Knihy jsou členěny do čtyř skupin podle jednotlivých oborů městské správy:

1. Knihy pamětní – nejprve knihy, do nichž byly bez rozdílu druhu vkládány zápisy nejrůznějšího obsahu.
2. Knihy městské správy, ty se dají dále členit na podskupiny – knihy privilegií, knihy finanční, různé typy kancelářských knih.
3. Knihy městského soudnictví, ty jsou pro soudnictví civilní sporné i nesporné, pro trestní záležitosti. Mohou to být knihy soudní, radní, knihy delegovaných soudů.
4. Knihy z přenesené veřejnoprávní působnosti města – sirotčí knihy, knihy různých městských zařízení.

Ad 1. Jde především o knihy menších měst, které objevují nejrůznější typy zápisů.

Ad 2. Podskupiny:

a) finanční knihy: berní knihy – obsahují berní základy, katastr poplatníků; berní rejstříky – evidují skutečně vybrané částky. Knihy počtů, purkmistrovské počty evidují příjmy a výdaje purkmistra a rady.

b) kancelářské knihy. Pomůcky městské administrativy. Formuláře, kopiáře, knihy právních naučení, knihy privilegií. Knihy privilegií jsou v podstatě kopiáře privilegií.

Ad. 3 Knihy městského soudnictví byly z hlediska kompetence vedeny jak rychtářem a městským soudem, tak městskou radou. Nejprve byly do radních knih zaznamenávány civilně právní záležitosti. Nedlouho poté vznikly knihy městského soudu, v podstatě protokolární záznamy o jeho jednání. Po přechodu soudních kompetencí na radu vznikly manuály radní - v 15. století.

Ad 4. Knihy z přenesené veřejnoprávní působnosti města. Knihy sirotčí, někde však tato agenda zůstala v soudních knihách. Knihy kostelních záduší. Knihy špitálů.

Poněkud jednodušší systém byl použit počátkem šedesátých let 20. století v souvislosti s pracemi na soupisu středověkých městských knih v českých zemích. Na základě podrobné znalosti pražských pramenů rozčlenil městské knihy roku 1956 Jiří Čarek. Již počátkem 30. let Václav Hrubý ve své praktické příručce pro archiváře rozčlenil městské knihy na také základě pražských městských knih, které svou rozrůzněností poskytly dostatek materiálu. Další schéma publikoval Václav Vojtíšek v Archivní příručce na sklonku šedesátých let 20. století. Ve slovníčku archivní terminologie o několik let později bylo použito podobné členění, poněkud podrobnější. Ludmila Sulitková naposledy v zásadě zachovala schéma V. Vojtíška, mírně modifikované A. Haasem.[226]

Smyslem tohoto připomenutí není opakovat známé, ale demonstrovat, jak široký okruh agendy se v českých městských knihách objevuje – od opisů privilegií a městských statut po prodeje mezi měšťany, až k zádušním účtům městských kostelů. Ve středověku se však na věc nahlíželo zřejmě poněkud jinak: Z let 1368–1412 známe osm privilegií pro poddanská města, která regulují nějakým způsobem vedení městských knih (z více než dvou set privilegií). Pro pohusitské období je situace podobná, vedení městských knih se týká šest privilegií, přičemž částečně jde o návaznost na předhusitský stav – opětovné potvrzení práva vést městské knihy.[227] To byla poddanská města, kde lze obecně předpokládat větší regulaci ze strany vrchnosti a menší možnost města jednat samostatně. Je jasně patrné, že pro poddanská města byl zásah do vedení městských knih spíše výjimečný, byly vnímány jako něco co ve městě samozřejmě existuje, byly tak patrně respektovány – neboť existují i nahodilé zmínky v privilegiích o existujících městských knihách, kterých se však privilegium jinak netýká (např. 1406 Příbram, Pel-

hřimov nebo 1512 Pardubice, zajímavé ustanovení pro Německý Brod 1396).[228] Specifická byla situace v Chomutově roku 1466. Zde šlo o obnovu městských knih po požáru, kdy na žádost města král potvrdil platnost zápisů v obnovených městských knihách, přičemž v Chomutově evidentně došlo k výměně části obyvatel. Zápisy v knihách jsou charakterizovány jako zápisy o prodejích domů. Nepřekvapí proto příliš, že zmínky o městských knihách v privilegiích pro královská města jsou ještě vzácnější. Z předhusitské doby jde o následující případy: 1371 Karel IV. pro Kadaň – má být nově odhadnut majetek obyvatel, tento odhad má být zapsán „*in irer statbuch*", a má nadále neměnně sloužit k vyměřování berně obyvatel.

V pohusitském období jde o Tábor – roku 1437, mj. povýšení na královské město císařem Zikmundem. Tam je výslovné ustanovení o knihách: „*kteréž jsú sobě za městské kniehy udělali*" – mají mít plnou moc ve všech záležitostech města, měšťanů a obyvatel města proti komukoli. Plzeň – 1462 – zde zmínka o tom, že plzeňští Židé zapisují zástavy do register u rychtáře. Znovu roku 1487 jsou zmiňovány městské knihy z Kadaně, jde však o rozsudek ohledně uprchlých měšťanů, zapsaný do městských knih, tedy „*in ir statbuch.*" Podobně roku 1491 povoluje Vladislav Jagellonský Českým Budějovicím, aby vložili do městských knih dvůr, odkázaný farářům. – „*v knihy jich městské.*" 1497 – v „registra memorialnie" v Kutné hoře mělo být pro trvalou paměť zapsáno zřízení o soudní kompetenci v dlužních věcech mezi purkrabstvím Pražského hradu a městem Kutnou Horou. Obdobně mělo být zapsáno i v registra purkrabství Hradu pražského (tam skutečně je, Registra zápisů židovských 1497–1503).

Samotné vedení městských knih je tu upravováno vlastně jen ve dvou případech – u nedávno nově vzniklého města Tábora, a v Chomutově, kde jednak byly zničeny starší městské knihy, jednak – a to asi bylo pro panovnický zásah podstatné – tam došlo k velkým změnám v držbě majetku a složení obyvatelstva, bylo tedy nutno vytvořit opět určitou právní jistotu.

Pohlédneme-li na názvy knih a agendu, kterou měly obsahovat, je situace následující: běžným označením je městská kniha, tedy „*stadtbuch*" nebo „*knihy městské*," ev. „*libri civiles*" (Jesenice 1409), „*knihy obecnie* (Unhošť 1489)". Opakovaně se objeví termín „desky": *buch – stadttafel* (Jablonné v Podještědí 1368), *Stadtbuch oder rechentefel* (Teplá 1385); *Knihy městské aneb dcsky registrované* (Dobřany 1378); *Kněha městská neb dsky zpravné* (Úterý 1439); *Liber civitatis seu tabulae registrales* (Hroznětín 1386). Pokud

jsou zápisy v knihách charakterizovány, mají mít trvalý charakter – obsahově jsou blíže uváděny „řády a potřeby městské, trhy, kšafty, vzdání a pře." Poněkud se zde vymyká úprava z roku 1371 pro Kadaň, kde měl být do knihy v podstatě zapsán základ pro vyměření daní. Evidentně šlo však o to, že tento daňový základ měl mít trvalou platnost, proto byl zanesen do městské knihy.

S právní platností zápisů v těchto knihách souvisí také ustanovení o jejich vedení a uchovávání, známá z několika lokalit. Tak v Jablonném se zapisovalo v přítomnosti rychtáře, purkmistra a přísežných, v Teplé muselo být přítomno aspoň 7 přísežných a knihy měly být uchovávány pod třemi zámky, obdobně i v Dobřanech a v Úterý. V Novém Strašecí (1503) měly být knihy pod dvěma zámky a zapisovalo se v přítomnosti čtyř či pěti konšelů.

Je tedy zřejmé, že městské knihy byly chápány poněkud úžeji, totiž jako knihy obsahující zápisy trvalé platnosti, především právní pořízení.[229] Vedle těchto městských knih ve vlastním slova smyslu ovšem existovala ještě široká škála knih, sloužících především správním potřebám města a městskému hospodářství. Namnoze se skrývala pod téměř všezahrnujícím výrazem „registra," mohla však podle okolnosti být označena i jako knihy. A zde se objevuje další problém – nejen, že byly vnímány jako něco odlišného, vzhledem k jejich odlišným funkcím a právní závažnosti zápisů, ale také odlišně vypadaly. Nešlo jen o úzký podlouhlý formát a jednoduchou pergamenovou vazbu (takto vypadají sice často, ale ne vždy), ale i o to, že kolem agendy zaznamenávané v těchto knihách – především hospodářské – vznikala řada pomocných písemností, dílčích seznamů a poznámek. Jejich dochování je namnoze velmi zlomkovité, a přechod mezi nimi a knihami někdy velmi nezřetelný: má-li např. berní rejstřík podobu složky či sešitu, je bez diskuse podle moderního náhledu označen jako kniha: co však v případě, že je pouze o přeložený list papíru – protože pro záznam např. o berni z jedné šosovní vsi nebylo více listů potřeba?

Přechod mezi aktovým materiálem a knihou je zde velmi plynulý. Zatímco u první skupiny knih lze předpokládat vedení pomocných poznámek a existenci podkladového písemného materiálu, neboť zápis do knihy se někdy nepořizoval přímo při jednání, u této druhé skupiny knih se obojí prolíná a vnějším dělítkem, vyznačujícím knihu, je někdy čistě technický aspekt – je to svázané. Velmi sporadické dochování materiálu komplikuje jeho hodnocení. Zdá se však, že jeho fungování, spojované spíše s novověkem,

mělo ve středověku podstatně větší význam a rozsah, než je z dochovaných zlomků zřejmé nyní.[230] Při dalším studiu městské diplomatiky bude třeba jeho sledování a vymezení vůči ostatním, namnoze podstatně lépe dochovaným typům písemností věnovat pozornost.

A v jakém stavu se vlastně nachází ediční zpracování městských knih? Edice městských knih jsou spojeny s řadou problémů stejně jako vymezení městských knih samotných. Souvislost mezi obojím však není bezprostřední, ediční zpracování tohoto druhu dokumentu naráží na specifické problémy. Městské knihy nebyly od počátku a vždy vnímány jako svébytný typ písemnosti, který by měl být také jako takový vydáván. Mnoho z nich bylo vydáno v rámci jinak zaměřených prací, kde jejich zápisy posloužily jako specifický zdroj informací. V české historiografii tak lze jmenovat například Emila Franze Rösslera a jeho edici městského práva Starého Města pražského, v níž vydal velkou část tzv. *Liber vetustissimus* – nejstarší dochované knihy Starého Města pražského, vedené od roku 1310 (AHMP, rkp. 986), a řadu zápisů z mladší městské knihy, tzv. *Liber vetustissimus statutorum* (AHMP, rkp. 993). E. F. Rössler nechtěl vydávat městské knihy, ale právní prameny, a vybral proto z pramenů odpovídající texty – především městská statuta. Podobně byly městské knihy zdrojem pro další edice, pokud obsahovaly – jak tomu často je – opisy listin. Pak se zápisy objevily například v českomoravských regestech. Další možností byly historicko-topografické práce. Václav Vladivoj Tomek tak ve své topografii středověké Prahy využil a zkrácené publikoval řadu zápisů různých typů knih. Pro základní informaci o zástavbě a rozmístění domů na Starém Městě pražském využil knihy městské berně z konce 20. a počátku 30. let 15. století, velkou část dalších zpráv získal z trhových knih. Vědomí svébytnosti městských knih se postupně prosazovalo od 60. let 19. století, důležitými mezníky se staly práce Gustava Homeyera, Konrada Beyerleho a Paula Rehmeho, známé i českým badatelům.[231]

Pokud jsou městské knihy vydávány jako svébytný pramen s respektováním jejich struktury a vývoje, naráží editor na specifické problémy. Především řeší situaci, kdy těchto knih existuje mnoho různorodých typů s velmi odlišnými zápisy. Nedaří se tudíž stanovit nějaká jednotná pravidla, materiál je příliš různorodý. Určité shody by bylo možné dosáhnout uvnitř jednotlivých typů, kde je přece jen větší podobnost. Problémem je, že některé městské knihy byly užívány dlouhou dobu a během ní se charakter zápisů

podstatně proměnil. Budiž tu opět připomenut tzv. *Liber vetustissimus*, který se z počáteční pamětní knihy, obsahující mj. řadu městských statut, přeměnil v knihu, do níž bylo zaznamenáváno přijetí městského práva novými měšťany. Různé typy zápisů však zpravidla vyžadují různé ediční zpracování, a tak někdy nelze postupovat jednotně ani při vydání jedné městské knihy. Uvedou-li se příklady mladších edic městských knih, pak soudní kniha Nového Bydžova, vedená od roku 1311, byla Janem Kaprasem vydána počátkem 20. století již jako svébytný celek, i když právně historický zájem editora se patrně promítl do poměrně malé pozornosti, kterou věnoval diplomatickému rozboru a sledování vnějších a vnitřních znaků pramene. Dále, pokud šlo o respekt ke struktuře vydávané knihy a jejímu zprostředkování uživateli edice, postoupili na sklonku 20. let a ve 30. letech 20. století Karel Polesný a Bedřich Mendl. Oba se věnovali specifickému typu knih – knihám městské berně. Zde je výrazným problémem rozlišení jednotlivých časových vrstev zápisů. Tyto knihy často sloužily pro více výběrčích termínů, zápisy v nich - např. údaje o daňových poplatnících - byly s větší nebo menší důslednosti aktualizovány. Oba editoři – Karel Polesný na materiálu ze Znojma, Bedřich Mendl na knihách z Brna ze 14. století – tento problém rozeznali a řešili. Pro různé časové vrstvy zápisů použili odlišná písma. V meziválečném období se značně rozvinulo české bádání o městských knihách, především pracemi Václava Vojtíška. Promítlo se to do samozřejmého vnímání městských knih jako svébytného typu písemnosti z hlediska diplomatiky, a s tím spojenými nároky na diplomatické zpracování, i do vědomí důležitosti tohoto typu pramene. To vyústilo mj. do řady disertačních a diplomových prací, věnovaných na katedře pomocných věd historických na pražské Karlově univerzitě středověkým městským knihám řady českých měst, i do vytvoření katalogu středověkých městských knih dochovaných na území ČR.[232]

Edice městských knih však stále vycházely a vycházejí spíše jako jednotliviny, ať jde o finanční knihy (kniha počtů města Loun, vydaná J. Vanišem, plzeňské berní knihy, editované M. Bělohlávkem, drobná edice zlomku berního rejstříku z Domažlic od J. Pelikána nebo berní rejstříky Českého Krumlova, vydané J. Hejnicem a A. Fialovou, ad.) nebo tzv. knihy smolné, atraktivní svým obsahem i pro širší okruh čtenářů (Rakovník, Rokycany, z novějších edic např. Divišov, Kutná Hora ad.), i další typy knih (Olomouc, Brno, Chrudim, Kolín ad.). To ovšem není českou zvláštností. Podobně vy-

cházejí jednotlivé městské knihy i v sousedících německých, rakouských a polských oblastech. Zatímco české bádání má k dispozici soupis středověkých městských knih již několik desetiletí, v Německu dochází k oživení prací na již v 80. letech 20. století plánovaném soupisu; množství dochovaných knih na území Německa je však mnohonásobkem českého fondu. V ČR probíhají aktuální soupisové práce v rámci časově navazujících projektů „Libri civitatis", kdy by kromě revize staršího katalogu středověkých městských knih měl být evidován i raně novověký materiál. Pod hlavičkou těchto projektů vyšlo i několik středověkých a raně novověkých knih, jiné však stále vycházejí samostatně.[233] Heterogenní povaha tohoto typu písemnosti a značný rozsah dochovaného materiálu brání jednotnému a rychlému zpracování v rámci jednotného projektu.

Literatura německého jazyka a dějepisectví

V Bohu jsem vše započal, 1
v Bohu, jenž nás vede dál,
v dobro promění, obrátí.
Učí mne teď i vzápětí
dává smysl, poznání, 5
abych dostál umění
a přinesl vyprávění,
jež přejde dál beze změny.
Ač mistr nejsem pražádný,
chci býti prost vší pohany 10
těch četných mistříčků,
jež v záři veršíčků
hledají, cítí se být mistři.
Verši svá hledáníčka jitří,
neváží však nic, ni co vlas. 15
Konají hříšně, zdá se, as,
[…].[234]

Literární prameny 13. století oslovují historiky spíše zřídka a mezi laickými zájemci jsou (zjevně i díky tomu) téměř neznámé. Naznačená netečnost stojí v rozporu s jinak dlouhodobým zájmem medievistů o dějiny 13. století, jež se vyznačují rozkvětem českých zemí jak po stránce aglomerační, tak hospodářské, populační či správní. Pokud se jednalo o sledování uměleckých projevů doby, věnovali se badatelé uměleckým a stavebním památkám ať už církevní, nebo světské povahy. Na umění krásné literatury stejné doby onen zájem ale nedosáhl.[235]

Můžeme se ptát, zda příčina tkví již ve školení, kterým historici procházejí od úvodních seminářů, kde se vštěpuje základní teze – že písemné prameny sestávají ze dvou skupin, a to diplomatických (listin, městských knih apod.), nebo narativních. Ve druhém případě rozuměj toliko kronik, análů,

letopisů a legend. Nejsou ale i beletristické literární památky také písemné prameny? Neměly by nás zajímat právě jako celek textů vypovídající o minulosti, jež je zároveň odrazem mentality doby? Tedy konktrétně epika a lyrika – moderně řečeno krásná literatura, která v českých zemích 13. století nalezla živnou půdu podpory?

Důvod nízkého zájmu o práci s literárními texty ale neleží pouze v tom, že se jedná o smyšlené fabulace a fiktivní příběhy, kde scházejí „tvrdá fakta" listin či městských knih, nýbrž také v tom, že vznikly v německém jazyce. Přestože obecně přijímáme, že české země byly od 13. věku v běžné mluvě dvojjazyčné, zůstávají tyto písemné prameny až na výjimky přehlížené. Stav nezájmu lze v mnohém přičíst na vrub běhu dějin – tedy průběhu historie samé, která se odvíjela směrem k naší současnosti v česko-německém konfrontačním duchu. Začátek takto vnímaného dějepisectví můžeme vložit do 19. století, kdy se rodily konstrukty tzv. českých dějin v pracích Františka Palackého, Václava Vladivoje Tomka a následně první půli 20. století, kam patří práce mladších historiků tzv. Gollovy školy. Díla vznikala v kontrapunktu s názory německých historiků na pražské univerzitě a na umění německého slova 13. století dost možná nezbýval čas, natož metodický prostor.[236]

Za výraznější zásah ve prospěch literárních pramenů německého jazyka, jenž na část z nich upozornil, můžeme označit spor o autorství básní krále Václava, jenž se vedl v druhé dekádě 20. století, a nakonec byl obhájen ve prospěch předposledního Přemyslovce Václava II.[237] Po druhé světové válce pak nálada ve společnosti ke všemu německému a potažmo i německému jazyku, společnost ani vědu dost dobře oslovit nemohla. Převzetí vlády nad zemí komunisty, které následovalo během krátkého času poté, nadto vedlo myšlení o dějinách jinými směry, s nimiž se konec konců vyrovnáváme dodnes. Pomyslné nůžky mezi německými a českými literárními prameny se ovšem rozevíraly během 20. století i v rámci oborů českého jazyka a germanistiky. Kupříkladu staročeská díla 14. věku byla soustavně studována a vydávána v hranicích oboru. Dějiny literatury českých zemí bohemisté popisovali jako fázi, která navazuje na linii starších latinských písemných památek v chronologickém rozsahu od raného středověku do doby Husovy.[238] Německá díla z tohoto konvolutu buď vypadla, nebo byla zmiňována coby epizoda, která předcházela rozkvětu staročeské literatury 14. století.[239]

V rámci oboru germanistiky působí pak německá tvorba 13. věku z českých zemí namnoze jako „popelka". Ve srovnání s díly středověkých velikánů, kterými se stali autoři Walter von der Vogelweide, Gottfried von Strassbourg nebo Wolfram von Eschenbach, nejsou skladby z našich zemí hodnoceny nijak výjimečně. Výjimečnost germanistika naopak spatřuje spíše v tom, že ve slovanském prostředí ona díla vůbec vznikla a německý jazyk dosáhl „tak dalece na východ". Máme zde ale skutečně vidět zvláštnost, když Čechy během středověku stále více zněly jak češtinou, tak němčinou a konečně od raného středověku tvořily součást Svaté říše římské? Odpovědí na nastíněné otázky se zdá být fakt, že bychom na skladbu obyvatel a užívané – zdejší jazyky, neměli zapomínat. Německá lyrika a epika 13. věku vznikla totiž z podpory mecenášů ve dvorském prostředí jednak jako módní vlna rytířské a dvorské kultury, a za druhé jako součást projevů užívaných jazyků v našich zemích. Dvojjazyčnost běžného života v českém středověkém království narůstala výrazně od 13. století a na přelomu 13. a 14. věku je doložena, a nadále produkována plynule již písemná tvorba ve třech jazycích; latině, němčině a staročeštině.

Zájem o domácí díla německého jazyka, který umocnil staročeskou produkci 14. století, lze spatřovat mezi domácími jazykovědci až s koncem 20. století. Výrazný vliv na tuto skutečnost měla práce Václava Černého *Staročeská milostná lyrika* z roku 1948, která německou tvorbu 13. věku zcela pominula a hledala genezi staročeské lyriky v kolébce středověké poezie, tedy rovnou v prostředí frankofonních zemí.[240] Reakcí na Černého výklady o původu staročeské lyriky se stala práce bohemisty Jana Lehára, který jako jeden z prvních poukázal na klíčový vliv německé lyriky 13. století na staročeské básně následujícího věku a Černého závěry vyvrátil.[241] Ve stejném smyslu přistoupila k problematice germanistka Sylvie Stanovská, které nadto v umělecké formě překladu zpřístupnila řadu německé středověké lyriky, včetně toho, že nově například přeložila i tři milostné písně/básně, které přisuzujeme králi Václavovi II.[242] Jazykovou analýzou doložila řadu syžetů, motivů a inspirací, jež převzala staročeská lyrika z německých písní. V souhrnných pracích rozborem německé a staročeské lyriky prokázala (v návaznosti na Lehára), že nelze pomíjet německé texty. V případě domácí německé epiky zůstává však situace zatím spíše nezměněna. Do dnešních dnů existují domácí eposy až na dvě výjimky v edicích z 19. století, a zatím jen dvě díla byla přeložena do českého jazyka.[243]

K celkovému stavu německé lyriky a epiky disponujeme do dnešní doby také pouze jedinou antologií z domácího prostředí, která vznikla až v závěru devadesátých let 20. století. Publikaci s názvem *Moravo, Čechy radujte se!*, připravil kolektiv germanistů a překladatelů německého jazyka.[244] Záslužná práce autorů přináší cenné překladatelské ukázky řady překladatelů a představuje tak tvorbu z prostoru dvorského světa přemyslovských králů 13. věku. Jak už bylo naznačeno, nelze ale německou produkci redukovat nebo popisovat pouze coby „dvorskou záležitost", jež konvenovala jen zájmu úzkého kruhu lidí a neměla vnější přesah a vliv.[245] V době vrcholného středověku 13. století totiž u nás neexistovala jiná centra pro rozvoj beletrie – krásné literatury, než primárně přemyslovský dvůr a následně šlechtické dvory (od devadesátých let 13. století). Bylo jen zcela přirozené, že podporu jakéhokoli typu umění poskytovalo nejprve bohaté zázemí kolem panovníků, neboť právě zde mohli jednotlivé umělce či konkrétně literáty živit. Jazyková odlišnost – že díla vznikla v němčině, není v tomto smyslu „východní" anomálie, neboť jak jsme uvedli, Čechy se staly od 13. století v běžném jazyce na dlouhá staletí bilingvní.

Konečně dvůr byl pro rozkvět písemného umění klíčový i proto, že se na něm střetávala dobově vzdělaná elita, kterou představovali jak duchovní, tak urození. Ve smyslu čtení, psaní a počítání – dosahovali ve sledované době gramotnosti v zásadě jen klerici, číst se měly učit urozené ženy, a konečně alespoň čtení ovládali skladatelé básní a eposů – literáti. Nicméně nebývalo výjimkou, že někteří z nich psát neuměli a verše diktovali písařům. Roli v tomto ohledu mohlo hrát rovněž to, že se čtení a psaní nevyučovalo souběžně jako dnes, ale obě disciplíny se studovaly zvlášť, anebo zůstávalo pouze u čtení. Doplňme, že k dalším centrům písemné tvorby patřily ve středověké střední a východní Evropě (před založením univerzit) rovněž kláštery či kapituly, kde ale podporu zábavné literatury nenacházíme.

Domácí veršované lyrické písně/básně a eposy 13. věku vznikaly v tzv. střední horní němčině, tedy dobové formě užívaného jazyka. Předpokládáme, že většina básní se zpívala, ač nápěvy máme dochované spíše výjimečně. Veršovaná forma, jež skýtala rytmický projev, pak byla vlastní i rozsáhlým eposům. Zajímavé je, že stavba verše ve shodné metrické mřížce, jíž užívaly (i naše) německé jazykové eposy 13. století, ovlivnila rovněž styl některých tzv. národních kronik, neboť pro české země známe několik německých ver-

šovaných kronik, které popisují i Čechy. Na počátku 14. věku vznikla u nás ostatně i staročeská veršovaná *Dalimilova kronika*.

Shrnout můžeme, že vliv německého tvorby na rozkvět staročeské lyriky a epiky 14. století, a především na „explozi" staročeských děl z druhé poloviny tohoto věku zůstává nesporný. Týká se nicméně jednotlivých literárních syžetů, které byly recipovány a rozpracovávány ve staročeském jazyce.[246] Na druhou stranu by však bylo příliš zjednodušené až v tomto jevu a době hledat vznik tzv. vernakulární tvorby v konfrontaci s latinou, dobovým komunikačním jazykem.

Doložené různé jazykové mutace textů na našem území nejsou totiž výdobytkem až mladší tvorby 14. věku, tedy až po tzv. fázi latinských děl staršího středověku, jež jsou vnímána coby díla předchozí. Platí to i přesto, že latina je považována v našich zemích za nejstarší jazyk psané komunikace a až do 19. století za nesporný jazyk vzdělanců, neboť přirozeně a souběžně s latinskou produkcí vznikala i díla v jazycích místních obyvatel. Nárůst či množství produkce nelatinských děl ale vždy závisely na zájmu společnosti, možnostech sociální vrstvy nebo umělecké poptávky, a proto i německá díla 13. století tak výrazně vystupují do popředí ve své četnosti z dvorského světa. Nelze ale v tomto kontextu přehlížet starší produkci. Vždyť na našem území se již za Velkomoravské říše rodilo staroslověnské písemnictví. Stejně tak do výčtu nelze nezařadit staroslověnské legendy psané od raného středověku vedle latinské hagiografické či kronikářské tvorby. Chronologicky se k tomu následně přidala zmiňovaná domácí německy psaná veršovaná lyrika a epika 13. století, jež drží prvenství naší beletrie – krásné literatury. Ze stejné doby (13. věku) pocházejí ale také staročeské glosy, které se zachovaly jako přípisy v talmudu.[247] Na přelomu 13. a 14. století se dále objevila staročeská beletrie a historiografie; vznikla staročeská veršovaná *Alexandrejda* a veršovaná *Dalimilova kronika*. Ve druhé polovině 14. století pak nastala širší produkce staročeské beletrie (lyriky i epiky). Od počátku 14. věku známe rovněž latinská i staročeská exempla a s polovinou století i staročeská naučení nebo teoretická pojednání apod. Vedle toho nadále vznikala latinská historiografická díla a německá (zvláště prozaická) tvorba. Vernakulární trend se proto jeví více než trvale přítomný v celém „českém" středověku. Odlišnosti se skrývají mnohem více v možnostech prostředí, kde texty vznikaly, dále v žánrech a uměleckém výrazu, či v zaměření se na konkrétní recipienty, pro něž byla díla určena. V tomto smyslu je více než alarmující, že

na všechny trendy domácí literatury či literární historiografie se bádání v minulosti opakovaně zaměřilo, ale německá díla 13. století a zvláště epika – zůstávala stranou.

Na základě uvedených cest historiografie i jednotlivých jazykových oborů je nesporné, že písemné prameny středověku prostupují hned čtyři současné vědní obory – historii, klasickou filologii, germanistiku a bohemistiku – s orientací na starší české dějiny. Aby však byla středověká díla vnímána jako projevy mentality doby ve světle zdejších (od raného a vrcholného středověku různých) jazykových mutací, je nutné, aby dané obory úzce spolupracovaly. To znamená, aby jazyk a život obyvatel, s jejich potřebami i reflexí módních vln, nebyly od sebe uměle vydělovány, jak bylo naznačeno v úvodu při charakteristice počátků výuky mladých historiků.

Ke zmíněným oborům nakonec musíme doplnit ještě jeden. Jedná se o překladatelství, a to ideálně v takovém pojetí, kdy překladatel nerezignuje na umělecký styl originálu a převádí texty do shodné, nejčastěji veršované podoby, čímž přináší lepší obraz o době, v níž dílo vzniklo. Překladatelství pak nutně tyto písemné prameny může lépe a snadněji zpřístupnit vedle odborné rovněž širší čtenářské obci a obecně zvýšit zájem o práci s nimi. Jen tak se totiž může ona škála tří jazyků z našich zemí stát znovu imanentní součástí toho, čemu říkáme interdisciplinární přístup, nebo z jiného úhlu – nepředpojaté myšlení o tzv. národních dějinách a konečně i samotné výuky příštích medievistů.

Edice a editoři v minulosti i dnes

Ve věku internetu se povrchnímu pozorovateli může zdát, že klasická ediční práce je reliktem minulosti a může být suplována webovými stránkami, digitalizáty, veřejně přístupnými soupisy diplomatického materiálu apod. Jaká je v moderní době potřeba editace pramenů, jestliže vše může být přístupné on-line? *Cui bono*? Profesor Josef Žemlička byl vedoucím oddělení českého středověku v Historickém ústavu v době, kdy jsem byla přijata jako editor s úkolem dokončit poslední díly edice *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae* pro období vlády Karla IV.[248] Je to poslední část edice, zahájené před neuvěřitelnými 161 lety Karlem Jaromírem Erbenem. Soubor dodnes chybějících listin, vydaných v letech 1364 – 1378, je velmi rozsáhlý nejen proto, že v Karlově době významně vzrostla produkce panovnických a městských kanceláří, ale také proto, že Karel byl římským císařem a jeho vladařské povinnosti daleko přesahovaly území Čech a Moravy. Na první pohled se zdálo, že dokumentace je shromážděna pílí předchozích generací a heuristika provedena. Navíc jsou mnohé listiny k disposici na internetu. Zdálo se tedy, že hladkému zahájení poslední fáze Regest nic nestojí v cestě.

První problémy vyvstaly nikoliv proto, že by materiál nebyl shromážděn, ale proto, že ho shromažďovalo příliš mnoho lidí, kteří pak od tohoto úkolu z různých důvodů upouštěli. Práce na edicích si vyžaduje dlouhou přípravu a velkou výdrž. Především je svou povahou pomalá a první výsledky se dostavují až po několika letech. Každý vědec však chce a potřebuje mít výsledky rychleji, aby mohl prokázat svou způsobilost a užitečnost instituci, pro kterou pracuje. Mnozí vědci touží po uznání a špatně se smiřují se skutečností, že se jim ho dostane až po desetiletích klopotné práce. Výsledek jejich práce je často lehce podceňován, protože nevytvářejí nové syntézy, které posouvají obor kupředu. Editoři se tak často dostávají do začarovaného kruhu, kdy jsou pod tlakem moderních trendů nuceni pouštět se do dílčích mimoeditorských činností, kde jsou výsledky rychlé a viditelné. Tyto vedlejší činnosti jim ubírají čas a dodatečně zpomalují ediční práce. To je a bylo vždy

důvodem toho, proč mnozí editoři odcházejí, někdy dokonce i od rozdělaných edic. Editory, kteří celý svůj profesní život zasvětili pouze edicím, by bylo možné spočítat na prstech jedné ruky. Nelze se jim divit. Neustále řeší dilema: jestliže se věnují jen ediční práci, jsou podceňováni a podezíráni, že nejsou schopni tvůrčí práce; pakliže dokážou psát, je to na úkor edic; nezvolí-li správnou míru, jedna ze zmíněných složek převáží. A často je to ta, za kterou se dostane více uznání – což rozhodně nejsou edice.

Na druhé straně, je skutečně žádoucí, aby editor pracoval pouze na edicích? Jistě, pak by práce postupovaly o něco rychleji. V případě vztahu edic a vědeckého psaní se ale věci mají stejně jako v případě vztahu literatury a žurnalistiky. Je známo, že žurnalistika ubíjí literární nadání, protože neponechává dost prostoru na tvůrčí práci. Odčerpává mnoho tvůrčí energie a moře času. Stejně tak je tomu u edic. Editor je také vědec, má nemalé znalosti, v nichž se spojuje filolog, archivář i historik. Sedí-li editor pouze nad listinami, cítí se vyčerpán způsobem, že se mu zdánlivě nedostává nápadů a myšlenek.

Proč a kde se tedy berou důvody, které vedou u editorů k pocitu nedocenění? V obecné rovině si nelze stěžovat na nedostatečnou podporu instituce pro jednotlivce. Je pravda, že v případě RBM bylo nutno upustit od vydávání listin, které se nacházejí mimo české archivy. Práce na diplomatickém materiálu, uloženém v zahraničí, by vydávání edic příliš prodražila a ještě více zpomalila. Aby bylo docíleno ne snad rychlého, ale alespoň plynulého publikování materiálu, omezují se edice listin karlovského období převážně na listiny nacházející se na území České republiky. Tento nedostatek je částečně vyrovnán značně nesystematickým souborem přepisů listin ze zahraničních archivů, který se nachází v diplomatáři Národního muzea.

Dalším důvodem je nastavení samotné edice. Moderní doba má jiné priority než doba Erbenova a *Regesta* se tradičně vydávají v latině, tedy jazyku, který je dnes už zcela na ústupu. Editor se ovšem musí přizpůsobit pravidlům, vzniklým v dobách, kdy latinu suverénně ovládal každý historik. Změnit jazyk edice se zdá být údajně nemožné, ačkoliv je zřejmé, že latinské regesty jsou dnes spíše balastem než pomůckou. *Bohemica non leguntur*, tak zní námitka tradičně smýšlejících odborníků. *Regesta* představují tedy edici, jejíž cíloví uživatelé jsou také zahraniční historikové, kteří většinou neovládají češtinu, ačkoliv se zabývají českými dějinami. Tradiční uvažování má opodstatnění; konzervativní povaha samotného materiálu předem znemož-

ňuje necitlivý, příliš modernistický přístup. Smutným faktem ale zůstává, že znalost latiny v naší době velmi upadla. Také proto připravuji v mnoha případech listiny *in extenso*, protože pro porozumění obsahu je pro uživatele přínosnější pracovat s plným zněním a ne jen se stručným, hutnou latinou psaným regestem. Tímto zřetelem se řídím u listin nejen nevydaných, ale i vydaných dnes již nevyhovujícím způsobem, nepřístupných a především zásadních pro české prostředí. Dalším důvodem, proč latinské edice dnes představují těžký úkol, je neexistence týmu. Pracovat na jakémkoli velkém projektu v roli jednotlivce může být frustrující. Editor nemá spolupracovníky, se kterými by mohl konzultovat pochybnosti a rozdělit si práci. Je doslova zavalen horami materiálu k editaci a nese nemalou zodpovědnost za správné znění textů.

Příkladem edicí moderní doby tedy se neukazují ani tak *Regesta*, jakkoli důležitá a zásadní, ale například nejnovější edice *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku*. Tato edice překonává zastaralé a dnes právem kritizované postupy prvních editorů. První edici pramenů k dějinám Židů u nás vydali Gottlieb Bondy a František Dvorský.[249] *Spiritus movens* byl ovšem Gottlieb Lazar Bondy, narozený roku 1832, který pocházel z pražské židovské rodiny. Povahou byl idealista a mecenáš, profesí i schopný průmyslník, obchodník a zároveň upřímný sekulární Žid s dobrým rodinným zázemím.[250]

Protože se Bondy celý život zasazoval o dobré soužití českého a židovského živlu, chtěl dokázat, že Židé v české společnosti nejsou přivandrovalci a cizí živel, ale její přirozená součást. Začal sbírat, zřejmě s pomocí archivářů a dalších historiků, zmínky o Židech od počátků až do roku 1620. Už sám časový záběr vypovídá leccos o tom, že Bondy byl nadšený amatér, který si nebyl vědom úskalí, která sebou edice nesou. Jeho cílem bylo shromáždit všechny prameny, ve kterých se mihl nějaký Žid, ale heuristika nebyla systematická a především byla zprostředkovaná. Bondy s největší pravděpodobností nepracoval s originály, protože se mu na návštěvy archivů nemohlo dostávat času; nerozlišoval druhy pramenů, jejich věrohodnost či naopak nespolehlivost; neudával, protože to jako neodborník zřejmě považoval za zbytné a příliš spěchal, přesné znění, uložení, dataci, ověření vydávaného materiálu. Nepracoval s materiálem kriticky, nezabýval se otázkou pravosti, úroveň jeho jazykových znalostí patrně nezahrnovala středověkou němčinu, citoval nepřesně. Původní rukopis asi vykazoval ještě větší nedostatky,

z nichž některé zřejmě odstranil František Serafin Dvorský (1839–1907) zemský archivář a ředitel Archivu země české, zkušený editor.

František Dvorský nebyla Bondyho první volba. Původně měl shromážděný materiál uspořádat a připravit k vydání Jaromír Čelakovský (1846–1914). Čelakovský roku 1898 vydal útlou knihu *Příspěvky k dějinám Židů v době jagellonské*. Prokázal tedy svůj zájem o téma. Avšak z korespondence historika Josefa Kalouska, kterou studoval životopisec Františka Dvorského Karol Bílek, vyplývá, že se Bondy s Čelakovským neshodli na výši odměny. František Dvorský žádal přijatelnější honorář, a tak se Bondy rozhodl angažovat jeho. Dvorského téma Židů, alespoň soudě podle jeho bibliografie, příliš nezajímalo. Jediné, co můžeme s jistotou tvrdit, je, že Dvorský netrpěl žádnými předsudky vůči Židům, jak je patrno i z jeho korespondence s Bretholzem. To tehdy nebyla žádná samozřejmost. Ujal se ale úkolu zřejmě z důvodu naléhavé potřeby peněz: rodina byla zadlužená a jedna vážná nemoc v ní střídala druhou.[251]

Bondyho edice nebyla jedinou edicí, na kterou bylo možné navázat. Regestovou edici k dějinám Židů v Říši vytvořil také předčasně zemřelý německý historik Julius Aronius (1861 – 1893). Aronius v souladu s tradičním pojetím německé historiografie chápal území Čech a Moravy jako součást říše, jeho edici tudíž bylo třeba zohlednit. Další edici, týkající se problematiky dějin Židovstva, vydal Salamon Bertold Bretholz (1862–1936). V kontextu výše přiblížené židovské mentality je příznačné, že jeho zájem, zřejmě celoživotní, o dějiny moravského Židovstva, došel výrazu až na sklonku vědcova života, kdy již měl za sebou monumentální práci na *Codex diplomaticus Moraviae*, edici *Kosmovy kroniky* a další pro českou a moravskou historiografii zcela zásadní díla. Ačkoliv konvertoval z kariérních důvodů na evangelickou víru, cítil závazek vůči svým předkům. Roku 1934 vydal Bretholz studii *Dějiny Židů na Moravě ve středověku*. O rok později vyšla edice *Prameny k dějinám Židů na Moravě od 11. až do 15. století*, která se však, jak název napovídá, omezila jen na území Moravy.[252]

Moderní doba přinesla změny v přístupu k edicím jako takovým a vytyčila požadavky kritického přístupu a pečlivého vědeckého zkoumání. Edice pramenů k dějinám Židů se také změnily. Židé již dnes nejsou vnímáni jako menšina, kterou je potřeba hájit; dnešní editoři se řídí výlučně vědeckými hledisky, nevnášejí do své práce sentimenty a obranné reflexy, jak tomu bývalo kdysi. Cílem sběru materiálu k dějinám evropského Židovstva

už dávno není apologie, ale sběr a analýza. Velkým krokem v tomto směru byla řada *Germania Judaica*, která vznikala od šedesátých let XX. století.[253] Protože autorům před rokem 1989 nebyl mnohdy umožněn přístup do našich archivů, postupovali často podle metody *relata refero*. Mnohé jejich informace jsou dnes již neověřitelné a ne všechny odpovídají současnému stavu.

Konečně je třeba zmínit nejmodernější edice k dějinám Židů: částečně se našeho prostředí týká především edice pramenů z území Rakouska Eveliny Brugger a Birgit Weidl.[254] Také objemná několikasvazková edice Shloma Simonsohna, shromažďující vatikánské dokumenty týkající se Židů, skýtá na několika místech cenné informace o Židech českých a moravských.[255]

Edice *Prameny k dějinám Židů*, jejíž první díl (od počátku do roku 1347) vyšel roku 2015 v řadě *Archivu českého*, číslo XLI, tedy měla na co navázat. Tým, který vedla Eva Doležalová, byl ve stejné situaci, jako kdysi dávno K. J. Erben a jeho spolupracovníci. Mám-li zpětně vyhodnotit náročnost jednotlivých úseků práce, domnívám se, že nejvíce času zabralo nastavení pravidel. Pakliže první vydaný díl zahrnuje prameny do roku 1347, další díly, které *Deo adiuvante* vzniknou, budou po formální stránce dodržovat pravidla dílu prvního, jak je tomu u všech edičních řad. Jako metodické východisko posloužil trevírský projekt *Corpus der Quellen zur Geschichte der Juden im spätmittelalterlichen Reich*, v jehož rámci je připravována úplná elektronická databáze pramenů k dějinám Židů od roku 1273 do roku 1519. Vedoucím projektu je Alfred Haverkamp, domovskou institucí universita v Trevíru, respektive Ústav Arye Maymona pro dějiny Židů tamtéž (Das Arye Maimon-Institut für Geschichte der Juden). Databáze obsáhne všechny relevantní prameny na říšském území a naše edice bude její významnou součástí.

Vymezit se vůči již existujícím edicím bylo nutné nejen z důvodu jejich zastaralosti (Bondy, Dvorský), nedokončenosti (Aronius) či teritoriální ohraničenosti (Bretholz), ale také pro to, že v každé říšské zemi mohla být odlišná situace Židů a také může být odlišné složení dochovaných pramenů. Na rozdíl od trevírského *Corpusu*, jsme do edice pojali na příklad formuláře, které v našem prostředí mají výpovědní hodnotu o to větší, že pro období do roku 1347 se nedochovalo stejně rozsáhlé množství pramenů jako v německých oblastech. Změnili jsme i časový rámec: zatímco *Corpus* jako startovní čáru stanovil rok 1278, kterým končí Aroniova edice, naše edice

obsáhla i dochované prameny před tímto obdobím. Aroniova edice totiž pro naše území nepostačuje. Naopak jako hraniční rok jsme stanovili rok 1347, kdy Karel nastoupil na český trůn. Další díl bude vymezen roky Karlovy korunovace českým králem a jeho úmrtím v roce 1378. Fundamentem edice jsou ovšem listiny a městské knihy. Dalšími prameny jsou vyprávěcí prameny, právní prameny, formulářové sbírky, cestopisná literatura, inkviziční protokoly. To jsou prameny z druhého břehu – křesťanské. Skutečnost zkreslují, ale také poskytují základní fakta, se kterými je možno opatrně pracovat. Práce s těmito prameny si vyžaduje přístup *sine ira et studio*, pozorný, citlivý a zároveň chladný. Křesťanské prameny se zabývají jen Židy v kritických životních situacích – pogromy, soudy, žaloby. Je to neveselé čtení. Pramenů, které mluví o radostných událostech, jako je svatba Žida Lazara anebo vítání Jana Lucemburského v Brně, je nepatrně.[256] Naopak hebrejských pramenů se pro dané období dochovalo žalostně málo. Responsní literaturu, tak významnou pro studium pozdější historie Židů, zastupují pouze dva dokumenty. Vůbec nejsou k disposici dopisy. Ani náhrobků z tak dávné doby se nedochovalo mnoho. Oproti německému prostředí se v ČR nedochovaly pečeti židovských majitelů a další originální hebrejské prameny.

Atypicky jsme do edice zařadili také *Kroniku českou Václava Hájka z Libočan*.[257] Nejedná se o středověký pramen. *Kronika česká* vznikla ve druhé čtvrtině 16. století a tiskem vyšla roku 1541. Hájek zacházel s fakty voluntaristicky, byl to spíše sběratel příběhů a různých historek, někdy bizarních. U dějin Židů se k této nespolehlivosti přidala ještě obzvláště silná nenávistná nota, která korespondovala s dobou vzniku kroniky a podle které si Židé za všechny těžkosti mohli sami: v Hájkových očích to byla skupina lotrů, všeho schopných a nenávidějících své křesťanské okolí. Přes všechny tyto výhrady jsme se rozhodli výtahy z Hájkovy kroniky do naší edice zařadit. Používali ji již Bondy a Dvorský, ale to nebyl hlavní důvod. Rozhodnutí zařadit Hájka do našich pramenů ovlivnila vysoká pravděpodobnost, že podklady pro některé své příběhy čerpal z dnes již neznámých a ztracených pramenů. Týká se to na příklad údajného sporu Přemysla Otakara I. s církví a pražským biskupem Ondřejem (1221).[258] Chtěli jsme také na Hájkově rétorice ukázat, jak se změnil pohled na Židy začátkem novověku. Vyprávění o Židech je přikrášleno mytologickými prvky, zrnka pravdy se však dají rozkrýt poměrně snadno. Tak na příklad Hájkovy zprávy o kontaktech v českých zemích žijících Židů s jejich souvěrci v zahraničí se naprosto zakládají

na pravdě; i na základě respons, a samozřejmě na základě rozkrývání středověkých obchodních tras, víme, jak běžné a samozřejmé tyto kontakty byly.[259] Doufejme, že se v následujících letech podaří úspěšně navázat v započatém a že tato dynamická, praktická a týmová edice poslouží jako zdroj faktů a inspirace generacím historiků.

České země z pohledu zahraničí

Globalizovaný svět 21. století staví před jednotlivé národy nejen řadu nových výzev, ale i otázku, jakou roli v něm po staletí svých dějin sehrávaly a jakým způsobem se podílely na jeho utváření. Hledání odpovědi vyžaduje analýzu nejrůznějších faktorů, které v proběhu času ovlivňovaly jednání lidské společnosti. Britský žurnalista a politolog Tim Marshall ve své nedávno publikované knize s výstižným názvem *Prisoners of Geography* uvedl, že nejvýraznější vliv na mnoho aspektů naší civilizace, tj. od politicko-vojenské strategie až po sociální vývoj lidského společenství včetně jeho jazyka, obchodu nebo náboženství, ovlivňují nejvíce geografické faktory v podobě hraničních hor, říčních sítí, ale také klima, demografie či přístup ke strategickým surovinám. Vliv individuálních vůdců, dopady ideového mainstreamu nebo rozvoj technologií označil autor za dočasné a z dlouhodobého hlediska méně významné, protože každá nová generace bude stále čelit psychickým bariérám vytvořených ve stínu neprostupných hor a divokých řek.[260]

K Marshallově výkladu lze doplnit, že jím popsané geografické faktory ovlivňují mimo jiné i způsob, jakým dotyčný národ přemýšlí o své vlastní politické či duchovní roli v rámci kontinentálního nebo světového celku. Z pohledu České kotliny proto není překvapující jakési nejisté přešlapování mezi východem a západem. Představa české země jako svébytného politicko-ideového mostu mezi dvěma kulturními celky není pouze záležitostí dnešních doby. Československý ministr zahraničí Jan Masaryk hovořil v roce 1946 o *„křižovatce nebo pojítku mezi rozdílnými ideologiemi"*. Zahraniční politika poválečného Československa měla být podle něj vedena v duchu T. G. Masaryka a Edvarda Beneše, aby se obnovená republika stala skutečným *„spojovníkem mezi Východem a Západem, ale zároveň zůstala sama sebou"*.[261]

Ačkoliv představy každého národa o svém vlastním dějinném postavení často balancují mezi realitou a toužebným přáním, je zapotřebí podívat se na tuto otázku také očima zahraničních pozorovatelů. Pochopit pohled dru-

ých totiž často přináší mimo jiné i nové poznatky o nás samotných. Jakou roli nám tedy přisuzuje zahraničí v současném i minulém světě? Položíme-li si takovou otázku, vyvstane nám jednak potřeba analyzovat zahraniční pohled na české země během více než tisícileté historie, jednak úvaha, zda je studiem dostupných pramenů vůbec možné vytvořit nějakou ucelenou interpretaci. Zamysleme se nyní krátce nad pohledem zahraničních autorů na český prostor v raném a vrcholném středověku.[262]

Už při povrchním studiu dobových písemných pramenů narážíme na první problém, protože zájem středověkých autorů o vzdálené země pramenil ze zcela jiných pohnutek, než je tomu dnes – z obdivu a stranickosti konkrétní osobě, příslušnosti k určité instituci, společenskému postavení autora, jeho vzdělání či původ ve smyslu středověkého národa. V podstatě větší či menší míra tendenčnosti se stala neoddělitelnou součástí středověkých spisů, historiografických a cestopisných nevyjímaje. Zároveň však neusilování o vědeckou objektivitu snižuje výpovědní hodnotu středověkých pramenů. Dotýkáme se zde samotné podstaty historikovy práce, pro něhož mají tyto prameny podle Marie Bláhové mnohem větší význam z hlediska dobové mentality projevující se zde v odrazu individuálních i skupinových nálad a názorů. Různé pojetí zvoleného tématu a individuální přístup autorů není záležitostí typu pramene, nýbrž osoby samotného autora, zamýšlené funkce díla či dobových poměrů.[263]

Tato nastíněná skutečnost ovšem vylučuje sestavit univerzálně platný obraz českých zemí ve středověkých zahraničních spisech. Francouzský kronikář Jean Froissart kupříkladu zmínil Čechy a jejich obyvatelstvo jako součást svého propracovaného konceptu prostoru a popisu „národů", které ho obývají. Jedinou zemí, jejíž obyvatelé splňovali Froissartova kritéria civilizovanosti byla především Francie a na druhém místě Anglie. Ostatní země ležící mimo tento kulturní perimetr neměly žádnou šanci se Francii přiblížit. Čechy proto v kronice Jeana Froissarta tvoří periferii civilizovaného světa. Krajina se zde stávala nehostinnou a drsnou, přičemž charakter krajiny se ve Froissartově textu odrážel od vlastností místních obyvatel. Jeho pohled na Evropu není tedy geografický, nýbrž nacionálně-etnický. Z tohoto důvodu Froissart jednotlivé země od sebe odděloval nikoliv geograficky nýbrž podle „civilizovanosti". Autor proto často zaměňoval Čechy za Němce. Froissartův opovržlivý pohled na „periferní oblasti civilizovaného světa" pramenil z autorovy národní příslušnosti a přesvědčení o vyspělosti svého do-

mácího kulturního prostředí. Froissart se tedy o Čechy a jiné oblasti zajímal pouze za účelem vyzdvihnout kulturní vyspělost Francie a francouzského lidu, nikoliv z důvodu nějaké zášti nebo apatie vůči Čechám a Čechům.[264]

Oproti tomu kronikář a kartograf Giraldus z Walesu se jal podobnými slovy, nikoliv však způsobem popisovat drsnou a zaostalou krajinu rodného Walesu, přestože mu podle jeho slov někteří lidé vytýkali mrhání jeho talentem na věci, které si nezasluhují pozornost. Poněvadž Wales v době raného středověku byl stejně jako Skotsko z hlediska svého postavení v rámci křesťanské Evropy srovnatelný s Čechami, nebude od věci zde Giraldův spis a podstatu jeho zájmu o rodnou zemi ve stručnosti zmínit. Slavné dějiny jiných zemí dle Giralda popsali v minulosti jiní skvělí spisovatelé, a proto není od věci věnovat se událostem v jeho době opomíjené. Waleský rodák označující se za člověka bez potřebných jazykových znalostí tímto dílem toužil přispět *ob patriae favorem et posteritatis*. Oproti Froissartově nacionálně-etnickému pojetí popisu cizích krajin představuje Giraldovo dílo zcela jiný přístup spojující v sobě geografické a cestopisné prvky. Ačkoliv se Girald snažil vystupovat nestranně a nezamlčoval slabiny Velšanů (věnoval jim celou druhou knihu), nelze přesto z jeho popisu extrahovat obecný ucelený pohled na Giraldův rodný Wales, v němž sám autor po většinu svého života nepobýval, a který se postupem času podobně jako Čechy za neustálého tlaku od svých sousedů etabloval do křesťanské Evropy.[265]

Pokud se v dílech středověkých kronikářů objevil vysloveně negativní obraz určitého národa nebo země samotné, nestávalo se tak ve většině případů nutně z důvodu autorovy averze. Popis špatných vlastností, krutosti, nečestnosti dotyčného lidu obývající nehostinnou krajinu sloužil kronikářům častěji k naplnění vyššího poslání díla. Jako příklad uveďme *Gesta principum Polonorum* Kosmova polského současníka Galla Anonyma, jehož spis býval dříve označován zjednodušeně za protičeský a dáván do kontrastu s Kosmovými protipolskými postoji. Ani zde ovšem není Gallův postoj k Čechům jednoznačný. Gallovy výroky a literární emoce v některých případech kolidují se zprávami, ale i tendencemi kronikáře Kosmy. Vratislav Vaníček k této problematice poznamenal, že řada skutečností v díle Galla Anonyma poukazuje nejen na obvyklou česko-polskou sousedskou rivalitu, nýbrž na konstruktivní vícegenerační „vzájemnost". Čechy byly geopoliticky jinak orientovány než Polsko, což se projevilo v odlišných prioritách Piastovců a Přemyslovců, jejichž zájmy a prospěch oba kroniká-

ři pečlivě hájily. Gallus například rozlišuje „dobré" Čechy tj. věrné křesťany včetně kněžny Doubravky a „zlé" Čechy, kteří způsobili svatému Vojtěchovi tolik příkoří. Gallovy Čechy coby *infestissimi Polonorum inimici* lze proto chápat především jako nepřátelé rodu Piastovců, stejně jako Kosmovi Poláky jako nepřátelé rodu Přemyslovců. Stejným způsobem uvažoval Kosmas i o Vršovcích, které kníže Svatopluk uvítal slovy: „*O gens invisa propagoque diis odiosa o nequam filii Wrisowici*". Kosmas tedy stejně jako Gallus nehodnotil své sousedy jako národ, nýbrž z hlediska domácího vládnoucího rodu. Gallův pohled na Čechy ať už pozitivní či negativní tedy účelově zapadal do koncepce jeho díla, nikoliv do celoevropského povědomí o českých zemích. Gallovy zprávy o zbabělých Češích kupříkladu vůbec nekorespondují se zmínkami německých kronikářů o českých bojovnících ke konci 11. století.[266]

Pokud jsme na začátku konstatovali, že pro individuální přístup autorů nelze vytvořit ucelený obraz českých zemí v myšlenkovém horizontu středověkých autorů, zaměřme se proto na jejich geografickou polohu. Středověká geografie zůstala do určité míry pokračovatelem antické tradice, která geografii považovala za praktický vědní obor vzešlý původně z filosofie. Geografie měla napomáhat vojevůdcům a státníkům při dobývání a posléze spravování nových území. Římský geograf Strabón, věrný římské praktičnosti, ve svém rozsáhlém díle *Geographica* uvedl, že geograf by se měl zabývat obydlenými regiony, protože ostatní jsou buďto vzdálené nebo málo osídlené, a tudíž nemohly být nebezpečné. Stejně jako stavitel i vojevůdce se musí nejprve seznámit s terénem a prozkoumat jej. Tyto rady přišly vhod podle Strabóna i Heraklovi, který díky svým zkušenostem z dlouhých cest vykonal slavné činy. Takto nastíněná funkce geografie přečkala i pád antického impéria a středověcí kronikáři a geografové se zajímali o obydlené oblasti spadající do sféry vlivu křesťanského světa, jednotlivých panovníků nebo církevních institucí. Již zmíněný Giraldus z Walesu ve druhé knize svého *Descriptio Cambriae* uvedl, jak snadno dobýt Wales, jak by měli angličtí králové spravovat toto území pomocí Velšanů znalých místních poměrů, a na konec pro vyváženost dokonce radil Velšanům, jak by se měli proti anglické nadvládě vzbouřit.[267]

České země zůstaly v očích středověkých geografů i přes posunutí pomyslné hranice „civilizovaného" tj. křesťanského světa k řece Labi stále regionem *extra limes*. Středověk v podstatě uvedl nové národy a státy na „jeviště

dějin", které dříve zahrnovalo jen klasická teritoria. Těmi je myšleno především kulturně-politické centrum ve Středomoří a přilehlé „divoké" oblasti Galie, Británie, Germánie, Ilýrie, k nimž nově přibyla i Slavinie. Tuto rozlehlou zemi zmínilo několik autorů, přičemž zde panovala do jisté míry shoda o její značné rozloze, počtu obyvatel i geografickém vymezení. Podle Adama Brémského, jehož čtvrtou kapitolu o evropském severu lze považovat za jedno z nejucelenějších děl středověké geografie, byla Slavanie největší provincií Germánie a nejméně desetkrát větší než Sasko, zvláště připočtou-li se Čechy, Polsko a Bulharsko. Shodně si počínal i jeho pokračovatel Helmold z Bosau, jenž jako Slavanii označoval buďto všechny země obývané Slovany, nebo jenom prostor mezi Labem a Odrou. Zatímco Adam Brémský ohraničil Slavinii řekami, oddělil Kosmas Čechy od Germánie pásem hraničních hor. Naproti tomu Ibráhím ibn Jákúb vymezil zemi Slovanů Středozemním a Severním mořem. I pro jiného židovského cestovatele Benjamina z Tuledy představovaly Čechy počátek Slavanie, kterou Židé podle jeho slov nazývají Kanaán.[268]

České země tvořily v představách středověkých autorů součást rozsáhlé země Slovanů (*terra Sclavorum, Sclavania*). Při popisu této země užívali autoři poznatky antické geografie o barbarských oblastech za hranicemi římské říše, v tomto případě Germánie. Po pádu západořímské říše se hranice pomyslného světa barbarů přesunuly na sever, čímž do psané historie vstoupily nové národy, jejichž kontakt s antickou tradicí byl před přijetím křesťanství buďto omezený či žádný. Studujeme-li více spisů ze stejné skupiny pramenů, nutně narazíme na osobitý přístup každého autora zejména při popisu cizích zemí. Negativní či pozitivní charakteristika často účelně zapadala do konceptu a poslání dotyčného díla. Z tohoto důvodu nelze sumarizovat poznatky nebo převládající názor zahraničních autorů na české země a Čechy. Naproti tomu panovala shoda v geografické lokaci Čech a jejich příslušnosti k většímu územnímu celku, který se udržel po celý středověk a raný novověk. V úvodu jsme konstatovali tvrzení Tima Marshalla, že politické hranice, schopnosti jednotlivých vládců, důsledky rozvoje nových technologií nebo dopady ideového prostředí určité doby jsou na rozdíl od geografických faktorů pouze dočasné vlivy. Jinými slovy, dějiny stále pokračují na stejném jevišti, mění se pouze herci a jejich jména.

LISTINA A JEJÍ OSUDY

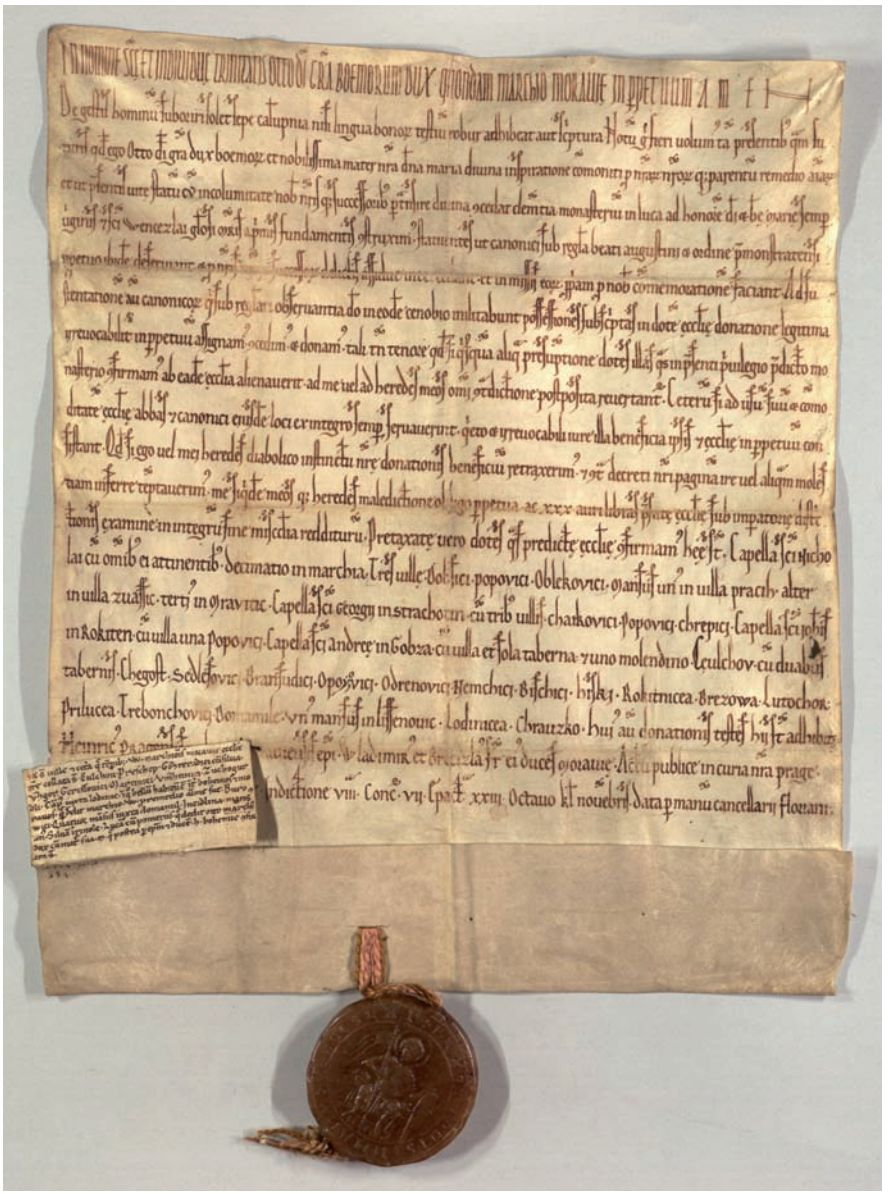

Zakládací listina kláštera louckých premonstrátů vydaná 25. 10. 1190 v Praze českým knížetem Otou a jeho matkou Marií; k plice listiny byl dodatečně přišit pamětní záznam o dalším majetkovém vybavení kláštera z počátku 13. století.

Závěr

Historická věda od devadesátých let 20. století zaznamenala četné metodické inovace a vstřebala řadu zahraničních podnětů. Medievisté v tomto víru polistopadové badatelské svobody nezůstali stranou. Rozvětvení vědeckých témat, jež se rychle a poutavě nabízela, ukázaly i jednotlivé kapitoly této kolektivní monografie. Struktura členění byla vedena právě ve snaze poukázat na bohatost nejen pramenné matérie, ale i na klíčové paradigma mezioborovosti historické vědy, bez níž se dnes již nelze obejít. Jak bylo však řečeno na úvod, není možné se přitom nevyrovnávat se staršími názory a výsledky předchůdců.

Kupříkladu v prvním oddíle ukázala právě témata osídlení, středověkých cest, hranic, slavníkovské domény či vyobrazení hradu středověk doslova v pohybu. Navíc tento pohyb krajinou i otázkou její interpretace nastínil, že vše se stává jakýmsi konsensem zúčastněných, v tomto případě – krajiny – pramene – historika. Na mapách, vytyčených sídelních aglomeracích, hranicích i cestách se tak jakoby stále nabízel nový a neklidný prostor zkoumání. Pohyb mezi mýty a obrazy se však projevil i v druhém oddílu.

Církevní otázky hledaly odpovědi například v řeči jediného pramene (*Opatovického homiliáře*), který plasticky vykreslil liturgickou praxi, roli kněží i povinnosti laiků. Nicméně ani bez teorií a modelů se není možné v historické vědě obejít. Komplexní přístup od analytických kauz po syntézy celku proto představily kapitoly k tematice kaplí i společenství kapitul, nebo roli řádových duchovních či obecně klerik̊, a konfesijní tématiky ve středověku. Obdobně otevřené zůstává také široké téma hospodářského a mocenského zázemí elit a vztahu „běžných" obyvatel a „státní" moci, neboť historikové se stále složitě vyrovnávají s popisy středověkého „státu", státních celků nebo s otázkou středověkého vlastnictví. Jak dokázaly všechny kapitoly oddílu *Stát, symboly a majetková držba*, žádné z témat není ani zdaleka vyčerpané či uzavřené. Moc, stát, symboly i postavení jednotlivce (nejen ve středověku) neodmyslitelně také dnes představují jednu z cest historické vědy, která započala již v 19. století.

Poslední fenomén, na který se autoři zaměřili, představil škálu témat prizmatem psaného slova. Na jedné straně pomyslného spektra těchto písemných pramenů stála snaha po odkrytí počátků písemného pořízení, definovaní pečeti, na druhé pak vyrovnávání se s žánry a jazyky, neboť české země středověku historikům nabídly paletu hned několika jazykových mutací. Konečně klíčovým motivem pro každého badatele byl i vlastní vztah k těmto památkám, jejich zpracovávání, editování či překládání, a konečně též otázka zpřístupňování vědeckých výsledků veřejnosti. Není totiž cílem psát dějiny samy pro sebe a vršit knihy bez čtenářů. To by totiž byly dějiny sice o lidech, ale zůstávaly by vlastně bez lidí. Minulost, kterou oživují historické práce a rovněž také tato kniha, se právě všemi naznačenými cestami snaží oslovit přítomné a přítomnost v minulosti jednoho každého z nás.

Summary

Since the beginning of the 1990s, historical science has recorded numerous methodological innovations and digested a number of foreign stimuli. Medievalists did not remain aloof from this faith of post-revolution research freedom. The branching of scientific themes, which were offered quickly and engagingly, was also shown in the individual chapters of this collective monograph. The structure of the division was guided precisely in the spirit of showing the wealth not only of the source material but also the crucial paradigm of the interdisciplinary nature of historical science, without which historical research can no longer be done.

At the same time, deepening historical knowledge in many ways depends on awareness and comprehension of the previous studies. It is not possible to raise new questions without critical comparison with the existing methods. Along with one's own source research, a pivotal role is played by considerations of the selection of the topics and the methodologies of their processing. The submitted publication does not, however, set its aim at providing only new knowledge, filling empty or complementing inadequately treated places. Besides the specific events and problems, the individual texts are devoted mainly to the paths, which researchers undertook and still undertake towards the selected themes. The chosen form of the papers corresponds to that. The authors have not prepared only studies in the classical sense of the work with an extensive footnote apparatus, but to a predominant extent essayistic considerations on some questions of Czech medieval history.

In the first section, the theme of settlement, medieval paths, borders, the Slavník family domains or the depictions of a castle showed the Middle Ages literally on the move. Map reconstructions, research of residences, settlement agglomerations, borders and paths presented a dynamic and changeable space for the research and broaching of new questions, because the landscape as a whole represents unexploited source material in many regards. Movement is also revealed in the second section, this time between

myths and images. The possibility of deepening the knowledge of the ecclesiastical administration was indicated by the analysis of literally only one source (the Opatovice Homiliary), which plastically depicted ecclesiastical practice, the role of priests and the obligations of the laypeople. However, historical science cannot function even without theories and models. The chapters on the themes of chapels and the societies of the chapters or the role of monastic clergy or generally clergy and the confessional topics in the Middle Ages presented the complex approach from the analytical cases through syntheses as a whole. Similarly, also the broad topic of the economic and power backgrounds of the elites and the relationship of the "common" population and "state" power remains open, because historians with ever increasing complexity deal with the descriptions of the medieval "state", state wholes or with the question of medieval ownership. As all of the chapters of the section Secular Power and Property Holding showed, none of the themes is by far exhausted and closed. Power, state, symbols and the position of the individual (not only in the Middle Ages) form inherently also today one of the paths of historical science, which began already in the 19th century.

The last phenomenon, which the authors treated, introduced a variety of topics through the prism of the written word. On the one hand of the notional considerations of these written sources, there was an effort to reveal the beginnings of the written purchases, definition of the seals, then on the other hand a comparison of the genres and languages, because the Czech lands of the Middle Ages offered historians a palette of immediately several language mutations. Finally, a crucial motive for every research was also one's own relation to these monuments, their elaboration, editing or translation, and, in the end, also the question of the access of the public to scientific results.

Poznámky

1 Text vznikl v rámci projektu *Zikmundova strana v husitských Čechách*, GA ČR GA15–14758S. Děkuji Michalu B. Soukupovi (Muzeum Most) za cenné připomínky.

2 Srov. např. Jiří SÁDLO et al., *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí*, Praha 2005.

3 Walter CHRISTALLER, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.

4 Viz např. Eike GRINGMUTH-DALLMER, *Methodische Überlegungen zur Erforschung zentraler Orte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, in: Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej, Slawomir Możdzioch (ed.), Wrocław 1999, S. 9–20, případně Rudolf PROCHÁZKA, *K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11.–12. stol. na Moravě*, in: Lokalne ośrodki władzy państwowej w 11.–12. wieku w Europie Środkowo–Wschodniej, Slawomir Możdzioch (ed.), Wrocław 1993 s. 109–141.

5 Niklas LUHMANN, *Sociální systémy. Nárys obecné teorie*, Praha 2006.

6 Srov. např. průkopnická kniha Josef ŽEMLIČKA, *Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století*, Praha 1980.

7 Vladimír ŠMILAUER, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960.

8 Martin KUNA a kol., *Nedestruktivní archeologie: teorie, metody a cíle*, Praha 2004.

9 Srov. výrazné a inspirativní shrnutí archeologického a historického bádání posledních desetiletí v knize Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005. Kniha byla vydána znovu o několik let později a dočkala se i reprezentativního anglického překladu.

10 Ucelený obraz o dobovém pojetí výzkumu starých cest skýtá 11. ročník sborníku Historická geografie pod redakcí Zdeňka Boháče z r. 1973, který byl tematicky věnován problematice středověkého osídlení a cest.

11 První českou prací, v níž byly zdokumentovány a interpretovány systémy úvozů, byla studie: Tomáš VELÍMSKÝ – Eva ČERNÁ, *Výsledky rekognoskace středověké cesty z Mostu do Freiburgu*, AH 15, 1990, s. 477–487; po celá devadesátá léta jsou stěžejní výzkumné práce spojené se jmény Františka Kubů a Petra Zavřela na jihočeské Zlaté stezce, souhrnně se starší literaturou viz František KUBŮ – Petr ZAVŘEL, *Zlatá stezka. Historický a archeologický výzkum významné středověké obchodní cesty*, 1–3, České Budějovice 2007–2009.

12 Dobrou představu o vývoji trendů podávají sborníky *Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu*, Jan Martínek – Jiří Šmeral (edd.), Brno 2012; *Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu* II, Jan Martínek (ed.), Brno 2014.

13 K tématu viz Vladimír SALAČ, *O obchodu v pravěku a v době laténské především*, AR 58, 2006, s. 33–58.

14 Jan PROSTŘEDNÍK – Petr ŠÍDA – Vladimír ŠREIN – Blanka ŠREINOVÁ – Martin ŠŤASTNÝ, *Neolithic quarrying in the foothills of the Jizera Mountains and the dating thereof – Neolitická těžba v podhůří Jizerských hor a její datování*, AR 57, 2005, s. 477–492; Blanka ŠREINOVÁ – Petr ŠÍDA – Vladimír ŠREIN – Martin ŠŤASTNÝ, *Neolitičtí kameníci v podhůří Jizerských hor*, Kámen 13, č. 1, 2007, s. 21–27; pro Moravu srov. Martin OLIVA, *O nezanedbatelnosti neočekávatelného: štípané industrie starší doby bronzové na Moravě*, AR 55, 2003, 10–46.

15 Z bohaté literatury např. Jose Maria de NAVARRO, *Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy defined by the Amber trade*, Geographical Journal 66, 1925, s. 481–507; Jan BOUZEK, *The Amber Route, Apollo and the Hyperboreans*, in: Aegaeum, Annales d'archéologier égéenne de l'Université de Liege et UT-PASP 27, 2007, s. 357–362; pro české země je zásadní práce Michal ERNÉE, *Jantar v české únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky*, PA 103, 2012, s. 71–172.

16 Váhové standardy u tzv. hřiven a žeber svědčí o jejich použití jako všeobecně známé směnné jednotky, což dovoluje předpokládat, že právě v době bronzové se zásadní měrou dotvářela základní síť cest pravěké Evropy. Srov. Paul REINECKE, *Die Bedeutung der Kupferbergwerke der Ostalpen für die Bronzezeit Mitteleuropa*, in: Schumacher Festschrift, Mainz 1930, s. 99–115; novější přehled viz Villiam O'BRIAN, *Prehistoric Copper Mining in Europe 5500–500 BC*, Oxford 2014, s. 164–175; Bohumila BATH-BÍLKOVÁ, *K problému původu hřiven*, PA 64, 1973, s. 24–41; z novějších prací viz Jaroslav FRÁNA – Ondřej CHVOJKA – Marek FIKRLE, *Analýza obsahu chemických prvků nových depotů surové mědi z jižních Čech. Příspěvek k metalurgii starší doby bronzové*, PA 100, 2009, s. 91–118.

17 Viz Jiří SLÁMA, *K počátkům hradské organizace v Čechách*, in: Typologie raně feudálních slovanských států ve střední a jihovýchodní Evropě, Josef Žemlička (ed.), Praha 1987, s. 175–190; Jiří SLÁMA, *Střední Čechy v raném středověku*. III. Archeologie o počátcích přemyslovského státu, Praehistorica 14, Praha 1988, s. 30–35. Dále srov. Ladislav VARADZIN, *K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuse)*, AR 62, 2010, s. 541; Kateřina TOMKOVÁ, *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů*. I. Pohřebiště, Praha 2012, s tam uvedenou literaturou.

18 Srov. František GRAUS, *Český obchod se suknem ve 14. a počátkem 15. století: K otázce významu středověkého obchodu*, Praha 1950, s. 85, Franz BASTIAN, *Das Runtingerbuch 1383–1407 und verwandtes Material zum Regensburger-südostdeutschen Handel und Münzwesen* I., Regensburg 1935, s. 480 a 602.

19 Zajímavým příkladem je Bezdězsko, kde účelem snah Přemysla Otakara II. nebylo zakládání vesnic na málo úrodných půdách, ale velmi pravděpodobně ovládnutí spojnic Prahy s Lužicí a především Žitavou – viz Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK, *Bělá pod Bezdězem ve světle výzkumu starých cest*, in: Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu II.: sborník referátů z mezinárodní vědecké konference uspořádané Centrem dopravního výzkumu v Brně 11.–12. 9. 2014, Jan Martínek (ed.), Brno 2014, s. 40–51.

20 Robert LUFT, *„Alter Grenzen" und Kulturgeographie. Zur historischen Konstanz der Grenzen Böhmens und der böhmischen Länder*, in: Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme, Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 10, Hans Lemberg (ed.), Marburg 2000, s. 101; k diskusi v Německu 19. století Hans-Dietrich SCHULTZ, *Deutschlands „natürliche" Grenzen*, in: Deutschlands Grenzen in der Geschichte, Alexander Demandt (ed.), 3. Aufl., München 1993, s. 32–93. Konstrukce „přirozených" hranic byla převzata od francouzských vojenských stratégů 18. a 19. století za podnětů Herderova geopolitického nacionalismu. Vrcholem těchto tezí se stalo dílo Friedrich RATZEL, *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München – Berlin 1903, s. 537–620. Často bývá badateli využíváno dílo o vytváření hranic při osidlování Ameriky Frederick Jackson TURNER, *The Frontier in American History*, New York – Chicago – San Francisco – Toronto – London 1962, proti vztahování novověké americké reality na raně středověkou evropskou skutečnost se staví Winfried SCHICH, *Die „Grenze" im östlichen Mitteleuropa im hohen Mittelalter*, Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 9, 1991, s. 135–146.

21 Karel KADLEC – Kristian PETRLÍK, *Hranice*, in: Ottův slovník naučný 11, Praha 1897, s. 754–756; Karl Siegfried BADER, *Die Gemarkungsgrenze*, in: Grenzrecht und Grenzzeichen, Rechtswahrzeichen. Beiträge zur Rechtsgeschichte und rechtlicher Volkskunde 2, Karl Siegfried Bader (ed.), Freiburg im Breisgau 1940, s. 56–67; Reinhard BAUER, *Die ältesten Grenzbeschreibungen in Bayern und ihre Aussagen für Namenkunde und Geschichte,* Die Flurnamen Bayerns 8, München 1988, s. 245.

22 R. BAUER, *Die ältesten Grenzbeschreibungen*, s. 251–252 s další literaturou.

23 Lucien TESNIÈRE, *Les noms slaves et russes de la frontière*, Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 30, 1930, s. 174–195; Hans-Jürgen KARP, *Gren-*

zen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum, Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 9, Köln – Wien 1972, s. 137–154; Winfried SCHICH, *Die „Grenze"*, s. 135–146.

24 Josef DOBIÁŠ, *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze?* Historica 6, 1963, s. 5–44; Josef ŽEMLIČKA, *Sídelní geografie přemyslovských Čech*, in: České země v raném středověku, Petr Sommer (ed.), Praha 2006, s. 74–84; Markéta MARKOVÁ, *Hranice přemyslovského státu*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2009, s. 479–496; Vladislav RAZÍM, *K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století*, AH 29, 2004, s. 141. Komplexní pohled na vývoj mapového zobrazování historických českých zemí předložila Eva SEMOTANOVÁ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001; o typech krajin *Cosmae Pragensis chronica Boemorum*, MGH SS Nova Series II., Bertold Bretholz (ed.), Berlin 1923, III/52, s. 225, k popisům Čech *Cosmae Pragensis chronica Boemorum* I/2, s. 5–6: „*In Europa sita est Germania, cuius in partibus versus aquilonalem plagam est locus late nimis diffusus, cunctus undique montibus per gyrum, qui mirum in modum extenduntur totius terrae per circuitum, ut in aspectu oculorum quasi unus et continuus mons totam illam terram circueat et muniat.* […]. *Mira res, et unde perpendere potes quam in alto aere haec pendeat regio, cum nulla peregrina hanc influat aqua, set quotquot amnes, parvi et immanes ex diversis montibus orti, a maiori aqua, quae dicitur Labe, recepti usque aquilonale fluunt in mare.*" Ke Kosmovu pohledu na Čechy a soudobý svět Eva SEMOTANOVÁ, *Svět podle Kosmy*, in: Akademický atlas českých dějin, Praha 2014, s. 49–50. AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI, *Historia Bohemica. Band 1. Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes* (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. B. Editionen 20/1), Joseph Hejnic – Hans Rothe (edd.), Köln – Weimar – Wien 2005, I/1, s. 20: „*Regionis longitudo latitudoque poene par. Nam formam rotundam tradunt, cuius diametrum trium dierum itinere expedito pateat. Silva universam claudit, quam veteres Herciniam vocavere, cuius et Greci scriptores et Latini meminerunt. Flumina, que terram irrigant, universa in Albim exonerantur.*"

25 Milan KAVALÍR, *Několik poznámek o tzv. Klaudyánově mapě Čech z r. 1518 a významu starých map jako historického pramene*, HG 24, 1985, s. 7–30; Ludvík MUCHA, *Mikuláš Klaudyán a jeho mapa Čech z r. 1518*, Geografické rozhledy 2–3, Praha 1992, s. 33–34.

26 K dějinám osídlení Jan KLÁPŠTĚ – Josef ŽEMLIČKA, *Studium dějin osídlení a jeho další perspektivy*, ČsČH 27, 1979, s. 884–906; Josef ŽEMLIČKA: *Vývoj*

osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století, Praha 1980; z pohledu studia hranic M. MARKOVÁ, *Hranice*, s. 479–496; Tomáš VELÍMSKÝ: *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002, s. 88–102, 152–164; IDEM: *Česko-saská hranice a její vývoj do chebské mírové smlouvy v roce 1459*, in: Region na hranici, Acta Universitatis Purkynianae Facultatis philosophicae Studia historica 16, Kristina Kaiserová – Tomáš Velímský (edd.), Ústí nad Labem 2015, s. 13–32; Josef ŽEMLIČKA: *Česká krajina ve středověké transformaci*, MHB 15, 2012, č. 1, s. 20–25.

27 Josef ŽEMLIČKA: *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014, s. 409–424; IDEM: *Česká krajina*, s. 20–25.

28 K Chodům a jejich spojitosti s raně středověkými strážemi Jan LEŠNY, *Umocniecnia połowe zachodniego pogranicza Polski w X-XIII wieku na tle analogicznych urządzeń Słowańszczyzny*, in: Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów, Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu, Prace Komisji Archeologicznej 1, Lech Leciejewicz (ed.), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1984, s. 121; proti tomuto názoru Eduard MAUR, *Chodové. Historie a historická tradice*, Praha 1984, s. 7–15.

29 Práce byla uskutečněna za finanční podpory projektu NAKI II, č. DG-16P02H010.

30 Srov. Michal LUTOVSKÝ – Zdeněk PETRÁŇ, *Slavníkovci, mýtus českého dějepisectví*, Praha 2005, s. 28–32, 62.

31 *Kosmova kronika česká*, Marie Bláhová – Zdeněk Fiala (edd.), Praha 1972, s. 48.

32 Rudolf TUREK, *Slavníkovci a jejich panství*, Hradec Králové 1982, s. 11.

33 Rostislav NOVÝ – Jiří SLÁMA – Jana ZACHOVÁ, *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, Praha 1987.

34 Jiří SLÁMA, *Slavníkovci, významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?*, AR 47, 1995, s. 182–224; M. LUTOVSKÝ – Z. PETRÁŇ, *Slavníkovci, mýtus českého dějepisectví*, s. 62–65.

35 Václav Vladivoj TOMEK, *O panství rodu Slavníkova v Čechách*, *ČČM 26, 1852, 41–61;* Eva SEMOTANOVÁ, *Dějiny, současnost a perspektivy rekonstrukčních map*, HG 34, 2007, s. 197–215.

36 Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*, Praha 1965; R. TUREK, *Slavníkovci a jejich panství*, s. 11; Eva SEMOTANOVÁ – Jiří CAJTHAML a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2014.

37 Jan MUSÍLEK, *Školní atlas československých dějin*, Praha 1959.

38 Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*, Praha 1965.

39 Josef KALOUSEK – Josef BROŽ, *Tři historické mapy k dějinám českým*, Praha 1885.

40 Luboš BALCAR – Jiří V. HORÁK, *Dějepisný atlas pro 5., 6., 7., 8. ročník*, Praha 1980–1984.

41 Luboš BALCAR – Jiří V. HORÁK, *Dějepisný atlas pro 5. ročník*, Praha 1980, 6. vyd. Praha 1989.

42 *Atlas českých dějin, 1. díl – do r. 1618*, Praha 1998, *2. díl – od r. 1618*, Praha 2003, 2015; Eva KLÍMOVÁ a kol., *Školní atlas českých dějin. Atlas pro základní školy a víceletá gymnázia*, Praha 2006; Eva SEMOTANOVÁ a kol., *Česko – Ottův historický atlas*, Praha 2007.

43 E. SEMOTANOVÁ – J. CAJTHAML a kol., *Akademický atlas českých dějin*, s. 42.

44 Dvě rozdílná kartografická znázornění slavníkovské domény se nacházejí např. v následujících pracích: František HONZÁK – Marek PEČENKA – František STELLNER – Jitka VLČKOVÁ, *Evropa v proměnách staletí*, Praha 2001; zde je na s. 159 na mapce č. 107 v znázorněna doména v rozsahu Kosmovy kroniky. V učebnici dějepisu pro střední školy Zdeněk BENEŠ – Josef PETRÁŇ, *České dějiny* I, Praha 1997, je na s. 59 na mapce zmenšený rozsah domény na prostor v okolí Libice nad Cidlinou a Kouřimi.

45 Aktuální stav a směry studia o hradech jakožto fenoménu středověku i pozdějších staletí reflektovaly výstavy probíhající v letech 2009 a 2010 pod názvy „*Burg und Herrschaft im Mittelalter*“ a „*Mythos Burg*“, z nichž vzešla trojsvazková, bohatě obrazově vybavená publikace *Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen „Burg und Herrschaft“ und „Mythos Burg“*, Ulrich H. Grossmann (ed.), Dresden 2010; *Burg und Herrschaft*, Rainer Atzbach (ed.), Dresden 2010; *Mythos Burg*, Ulrich H. Grossmann (ed.), Dresden 2010.

46 Především pro německou oblast představuje slibný počin kniha Susann KRETSCHMAR, *Die Burgen in der Kunst. Mit Einführungen von G. Ulrich Großmann*, Nürnberg 2012 (s bibliografií), v mnohém inspirativní i při bohemikálních studiích.

47 http://cokdyvpraze.cz/nimages/2156c7dfc08f5a465b072928d6f-26c9612612169.jpeg; Alena JEŽKOVÁ – Zdeněk UHLÍŘ, *Příběhy z Dalimila. Pařížský zlomek latinského překladu*, Praha 2006. – K otázce symboliky barevnosti vyobrazení architektury ve středověku Barbara SCHOCK-WERNER, *Die Farbigkeit von Burgen auf mittelalterlichen Abbildungen*, in: Putz und Farbigkeit an mittelalterlichen Bauten, Hartmut Hofrichter (ed.), Stuttgart 1993, s. 9–14; na některé momenty navazuje Joachim ZEUNE, *Burgenkundliche Marginalien zu zeitgenössischen Darstellungen*, in: ibidem, s. 15–22, zde s. 17.

48 J. ZEUNE, *Burgenkundliche Marginalien*, s. 18–19 (s řadou příkladů).

49 Klaus Graf svého času zpochybnil věrohodnost zpráv písemných pramenů o existenci historických scén a cyklů na stěnách reprezentativních interiérů –

roku 1998 odkrytý cyklus na hradě Hohensalzburgu z doby po 1220, tedy z doby pontifikátu arcibiskupa Eberharda II. (1200–1246), se navíc podařilo interpretovat v historickém kontextu; na tomto místě je podstatné připomenout roli architektury jakožto kulisy i „rámce" zobrazených událostí (Elga LANC, *Kaiser Friedrich II. auf der Festung Hohensalzburg. Zu historiographischen Bilderzyklen in mittelalterlichen Residenzen*, in: Schodištní cykly Velké věže hradu Karlštejna (= Průzkumy památek 13, 2006, příloha), s. 178–185).

50 Pro starší období nepřekonanou (a v jistém smyslu nepřekonatelnou) je práce Jaroslava PEŠINY, *Obraz krajiny v české knižní malbě kolem r. 1400*, Umění 13, 1965, s. 233–289.

51 Jaroslav PEŠINA – Dobroslava MENCLOVÁ, *Obraz hradní kaple švihovské a začátky české krajinomalby*, Umění 1, 1953, s. 93–114; v rámci rozsáhlé skupiny prací k otázce krajinomalby a jejích počátků pokládám pro prvotní představu za jednu z nejlepších knihu Nils BÜTTNER, *Geschichte der Landschaftsmalerei*, München 2006, zvl. s. 41–70.

52 Uvedené rané, do značné míry solitérní, a v literatuře stále znovu opakované případy souborně pojednal např. Matthias MÜLLER, *Die Landschaft als metaphorischer Ort. Landschaftsmalerei im Kontext spätmittelalterlich–frühneuzeitlicher Herrschaftsallegorese*, in: Landschaften im Mittelalter, Karl-Heinz Spieß (ed.), Stuttgart 2006, s. 207–235.

53 J. PEŠINA – D. MENCLOVÁ, *Obraz hradní kaple švihovské*; Josef KRÁSA, *Nástěnné malby žírovnické Zelené světnice. Příspěvek ke studiu pozdně gotické profánní malby*, Umění 12, 1964, s. 282–300; Robert ŠIMŮNEK, *Reprezentace české středověké šlechty*, Praha 2013, s. 25–28.

54 Zmínka např. Matthias MÜLLER, *Der historische Ort und das mythologische Bild. Historienmalerei und Schlossbaukunst als visulelle Medien reichsfürstlicher Erinnerungskultur um 1500*, in: Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen, Carola Fey et al. (edd.), Göttingen 2007, s. 221–248, zde s. 221–222.

55 Spektrum symbolických významů se pokusil postihnout Robert ŠIMŮNEK, *Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty*, ČČH 108, 2010, s. 185–219; IDEM, *Reprezentace české středověké šlechty*, s. 18–42.

56 Digitalizáty iluminací ke všem dvanácti měsícům: https://en.wikipedia.org/wiki/Tr%C3%A8s_Riches_Heures_du_Duc_de_Berry.

57 Nejznámější případy z německého prostředí let cca 1580–1630 (Mnichov, Stuttgart, Drážďany) eviduje Thomas BESING, *Produktion und Publikum – Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen*, in: Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800, Wolfgang Behringer – Bernd Roeck et al. (edd.), München 1999, s. 94–100, zde s. 98; z prostředí cír-

kevního patří k nejznámějším série olejomaleb-vedut biskupských zboží s někdejšími panskými sídly, spolu s biskupskými portréty zhotovená okolo roku 1700 pro freisingského biskupa Johanna Franze Eckhera von Kapfing und Liechteneck (1695/1696–1727) a umístěná v tzv. Fürstengang biskupské rezidence ve Freisingu.

58 Karl DINKLAGE, *Kärnten um 1620. Die Bilder der Khevenhüller-Chronik*, Wien 1980.

59 M. MÜLLER, *Die Landschaft als metaphorischer Ort*, s. 225–232; o barokních obrazových mapách panství nejnověji Robert ŠIMŮNEK, *Kulturní krajina Černínů z Chudenic. Obrazová mapa panství Lnáře (1698) a Dietzlerův prospekt Lnář (1725)*, JSH 84, 2015, s. 410–450, zde zvl. s. 412–414; o grafických prezentacích souborně IDEM, *Kulturní krajina na starých vyobrazeních*, Studia historica Nitriensia 19, 2015, č. 1, s. 3–19 (stylizovaná vyobrazení a jejich symbolika).

60 Debatu pěkně sumarizuje Thomas BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993, s. 25–31, 185–194.

61 Barevné foto František ŠMAHEL, *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012, s. 133.

62 Symboliku v architektonickém dekoru genealogií spatřuje např. Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Stammbäume. Eine illustrierte Geschichte der Ahnenkunde*, München 2004, s. 86–87.

63 Jan RÜTTINGER, *Die Burg im Bild*, in: Burg und Herrschaft, Rainer Atzbach (ed.), Dresden 2010, s. 268–274, zde s. 269–270, s celostránkovou reprodukcí.

64 Není bez zajímavosti jednotlivá vyobrazení konfrontovat sama o sobě – i tato prostá komparace nás dostatečně poučí o míře individuality a subjektivity projektované na papír či plátno. Příklad lokality s vhodně dochovanou pramennou základnou pojednali Marcela KALAŠOVÁ – Aleš POSPÍŠIL, *Ikonografie hradu Valečova v 19. století. Valečov jako námět výtvarných děl poutníků a malířů*, Z Českého ráje a Podkrkonoší 27, 2014, s. 97–132.

65 https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/eb/Fleckenstein_Meyers_tom_3_p_650.jpg

66 Ferdinand HECHT, *Das Homiliar des Bischofs von Prag, Beiträge zur Geschichte Böhmens*, Abt. I, Quellensammlung, Prag 1863.

67 Uložení in: Národní knihovna České republiky, sg. III.F.6; dále srov. Zdeněk UHLÍŘ, *Bischof Hermann von Prag (?): Homiliarium quod dicitur Opatovicense*, in: Europas Mitte um 1000, Katalog, Alfried Wieczorek (ed.), Hans-Martin Hinz, Stuttgart 2000, s. 277; IDEM, *Středověké kazatelství v českých zemích: nástin problematiky*, http://digit.nkp.cz/mns/uhlir_kazatelstvi.htm.

68 Zdeněk Uhlíř vypracoval také moderní elektronickou edici Homiliáře s tím, že vydal i části, které F. Hecht nepovažoval za důležité. Součástí edice jsou cenné odkazy na texty, z nichž Homiliář vychází: Zdeněk UHLÍŘ, *Homiliarium quod dicitur Opatovicense*, http://digit.nkp.cz/projekty/VZ-2004_2010/2007/Prilohy/StructuredText/III.F.6.xml. Samotný Homiliář opatovický byl digitalizován: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIP-DIG-NKCR__III_F_6_____1Q5MC83–cs#search. Na rozdíl od *Homiliáře opatovického* je druhá naše soudobá kazatelská sbírka, tzv. Homiliář Jindřicha Zdíka, sbírkou cizího původu, srov. Jan BISTŘICKÝ, *K takzvanému Zdíkovu homiliáři: prof. Jindřichu Šebánkovi k šedesátinám*, LF 83, 1960, s. 106–115.

69 *De sacerdotibus*: v Hechtově edici s. 21–22, v Uhlířově digitální edici: [1.31.] [31.]; *Canon Poenitentialis*: Hechtova edice s. 81–86, v naší souvislosti jde zejména o oddíl V. *De baptismo* na s. 85–86; srov. také Constantin HÖFLER, *Concilia Pragensia 1353–1413*, Aus den Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften, V. Folge, XII. Band, Praha 1862, s. VII-XIV; v Uhlířově edici: [1.135.1–1. 135.7].

70 Text je znovu zpřístupněn v digitální edici curyšské univerzity *Corpus corporum, repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem*: http://mlat.uzh.ch/MLS/xanfang.php?tabelle=Udalricus_Augustanus_Incertus_cps2&corpus=2&allow_download=0&lang=0, jinak je publikován v klasické edici Patrologia latina 135, Jacques Paul Migne (ed.), Parisiis 1853, s. 1071A-1074C; *Reginonis abbatis Prumiensis libri duo de ecclesiasticis disciplinis*, Stephanus Baluzio (ed.), Viennae 1765, *Admonitio synodalis antiqua, a Diacono post evangelium legenda, Episcopo et ceteris in ordine sedentibus*, s. 502–505.

71 *Eutychiani papae exhortatio ad persbyteros*, Patrologiae cursus completus 5, Parisiis 1844, s. 163–168; *Walafridi Strabi Fuldensis monachi Opera omnia*, PL 114, Jacques Paul Migne, (ed.), Parisii 1852, s. 961, c. XXVII. De decimis dandis: Decimas Deo et sacerdotibus Dei dandas Abraham factis (Gen. XIV), Jacob promissis insinuat (Gen XXVIII), deinde lex statuit et omnes doctores sancti commemorant. Pro srovnání *Homiliář opatovický* v Uhlířově edici říká: Decimas deo et sacerdotibus dei dandas Abraham factis Iacob insinuat. Deinde lex constituit, ut omnes doctores sancti commemorant. Srov. také *Burchardi Vormatiensis episcopi Opera omnia*, Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi Decretorum libri XX, PL 140, Jacques Paul Migne (ed.), Parisiis 1853, c. 133, s. 699–700, atd., atd.

72 Citace: v Uhlířově edici [1.31.][31.], *De sacerdotibus*, ř. 12; Problém atria přehledně zpracoval např. Nikolaus KYLL, *Tod, Begräbnisplatz, Totenfeier. Zur Geschichte ihres Brauchtums im Trierer Lande und in Luxemburg unter beson-*

derer Berücksichtigung des Visitationshandbuches des Regino von Prüm († 915), Rheinisches Archiv, Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn, Bonn 1972, s. 80–81, a d.; citace k postulátu: Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 5

73 Srov. Vratislav VANÍČEK, *Soběslav I., Přemyslovci v kontextu evropských dějin v letech 1092–1140*, Praha – Litomyšl 2007, s. 148–149; Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007, s. 30–31, 116; citace: „*Omni nocte*…" in: Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 5–6. Jde o kursus daný rytmem sedmi zastavení podle žalmu 119:164; „*Vasa sacra* […]" in: Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 6–7. Na ř. 11–12 se objasňuje funkce lavaba a sacraria: „*Locus in secretario aut iuxta altare sit preparatus, ubi aqua effundi possit, quando vasa sacra abluuntur. Et ibi vas nitidum cum aqua dependeat, ut ibi sacerdos manus lavet post communionem*"; „*Nullus cantet* […]" in: Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 7; oděvy: Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 7–8. „*Et hec vestimenta nitida sint et ad nullos usus alios sint; nullus in alba, qua in suos usus utitur, presumat cantare*."

74 K znesvěcení: Uhlířova edice [1.135.4], *De eadem re*, ř. 20–40; ke kalichu a ženám: Petr SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách, kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha 2001, s. 27, 61, pozn. 18: „*Nullus in ligneo aut vitreo calice audeat missam cantare. Nulla femina ad alta domini accedat, nec calicem domini tangat*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 8; vybavení oltáře: „*Corporale mundissimum sit. Altare sit coopertum de mundis linteis, super altare nihil ponatur nisi capse et reliquie aut forte quatuor evangelia aut pixis cum corpore domini ad viaticum infirmis*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 9–10.

75 *De sacerdotibus*: „*Missale, plenarium, leccionarium et antiphonarium unus quisque habeat*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 10. Zdeněk Uhlíř navrhuje oproti starému čtení Hechtovu (missale plenarium) aby byla tato dvojice slov oddělena čárkou, takže by šlo o dva kodexy – misál a plenář. Vývojově jde ale vlastně o totéž, takže se domnívám, že Hechtovo čtení je správné. Uhlířův návrh vychází ze skutečnosti, že na fol. 43v, na němž je uvedený passus dochován, skutečně diakritické znaménko mezi „missale" a „plenarium" existuje. Zároveň je zde však také čitelné částečně vyškrabané „m" tvaru „missalem". Celek je tedy součástí koruptely, v níž byl u substantiva „missale" použit akusativ; *Canon Poenitentialis*: „*Que ipsis sacerdotibus necessaria sunt ad discendum, id est sacramentarium, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, compotus, kanon penitencialis, psalterium, omelie per circulum anni dominicis diebus et singulis festivitatibus apte; ex quibus omnibus, si unum defuerit, sacerdotis nomen vix in eo constabit*." Uhlířova edice [1.135.7], *De operibus die dominico*, ř. 10–12.

76 Kněžský dorost: „*Omnis presbiter clericum habeat vel scolarem, qui epistolam vel leccionem legat et ad missam respondeat et cum quo psalmos cantet*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 13; křty: „*Nullus vestrum pro baptizandis infantibus aut infirmis reconciliandis aut mortuis sepeliendis premium vel munus exigat. Videte, ut per neglegenciam vestram nullus infans sine baptismo moriatur*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 15–16; speciální příkaz ke křtu: „*Nullus presumat baptizare nisi in vigilia pasche et pentecostes nisi pro periculo mortis*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 27; „[…] *tempora legitima ad baptizandum in anno* […] *id est sabbato sancto pasche* […]. *Aliud vero tempus baptismatis sabbato sancto pentecosten celebrandum est. Si vero necessitas contigerit, omni tempore in periculo subveniendum est* […] *Et ut vas ad fontem baptismatis habeant, quod ad reliquos usus nullatenus adsumatur*." Uhlířova edice [1.135.7], *De operibus die dominico*, ř. 15, 28–29. Upřesnění je opět v homilii *De sacedotibus*: „*Unus quisque fontes lapideos habeat et si non potest habere lapideos, habeat vas aliud ad hoc paratum, in quo nihil aliud fiat*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 27–28; výbava kostela: „*Omni die dominico ante missam aquam benedictam facite, unde populus aspergatur et ab hoc solum vas habete*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 19–20; *Religio christiana*: „[…] *signaculo fidei contra diabolum se premunire signando […] pacis osculum inter se in ecclesia facere* […]; Uhlířova edice [1.52][52], ř. 6, 7; *Religio christiana*: „[…] *signaculo fidei contra diabolum se premunire signando* […] *pacis osculum inter se in ecclesia facere* […]; Uhlířova edice [1.52][52], ř. 6, 7.

77 K povinnostem kněze: „*Nullus alterius parrochianum nisi in itinere vel sibi placitum fuerit ad missam recipiat*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 25; *Kanovník vyšehradský*, FRB II, Josef Emler (ed.), Praha 1874, s. 225–226; k výuce: „[…] *parrochianis vestris simbolum et orationem dominicam insinuetis*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 28; péče o farníky: „*Feria quarta ante quadragesimam plebem ad confessionem invitate* […] *in natali domini, pascha et pentecoste omnes fideles ad communionem corporis et sanguinis domini accedere admonete*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 29–31; svěcení nedělí a svátků: „*Diem dominicum et alias festivitates absque opere servili a vespera in vesperam celebrare docete*." Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 33; doklady pro Rogationes a posvícení: „*Feriandi vero per annum isti sunt dies* […] *natalis domini, sancti Stephani, sancti Iohannis Evangeliste, Innocentum, octavas domini, teophania, purificatio sancte Marie, sanctum pascha* […] *rogationes tribus diebus, ascensio domini, sabbatum sanctum pentecosten, sancti Iohannis Baptiste, duodecim apostolorum, maxime sanctorum Petri et Pauli, qui Europam sua predicatione inluminaverunt, adsumptio sancte Marie, dedicatio basilice sancti archangeli Michaelis, dedicatio cuiuscunque oratorii seu cuiuslibet sancti, in*

cuius honore eadem ecclesia fundata est […].“ Uhlířova edice [1.135.7], ř. 70–74.

78 K tématu evropské předkřesťanské kultury srov. Karol MODZELEWSKI, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004. *Canon Poenitentialis* v této souvislosti hovoří o nočním bdění u mrtvých, které zmiňuje také např. Kosmas. „*Carmina diabolica, que super mortuos nocturnis horis vulgus facere solet, et cahinnos, quos exercet in contestacione dei omnipotentis, vetate*.“ Uhlířova edice [1.31.] [31.], ř. 34–35. K tomu Petr SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách, kapitoly z dějin raně novověké duchovní kultury*, Praha 2001, s. 48. Mezi předkřesťanské přežitky patří jistě např. únos ženy, rovněž doložený *Homiliářem opatovickým*, naproti tomu čáry s křižmem, kterým má kněz bránit, jsou pověrečností nového typu: „[…] *raptum omnimodis prohibete* […] *Crisma semper sub sera sit aut sub sigillo propter quos infideles*.“ Uhlířova edice [1.31.][31.], ř. 36, 38.

79 František ZÁRUBA, *Hradní kaple v Čechách*, Disertační práce FFUK v Praze, Praha 2012; vydáno tiskem: František ZÁRUBA, *Hradní kaple I. Doba přemyslovská*, Praha 2014; IDEM, *Hradní kaple II. Doba lucemburská*, Praha 2015; IDEM, *Hradní kaple III. Doba poděbradská a jagellonská*, Praha v tisku; k dějinám bádaní podrobněji: František ZÁRUBA, *Hradní kaple* I, s. 15–25.

80 Ferdinand von QUAST, *Ueber Schloßcapellen als Ausdruck des Einflusses der weltlichen Macht auf die geistliche*, Berlin 1852.

81 Ludwig ARNTZ, *Burg- und Schlosskapellen*, in: Zeitschrift für christliche Kunst 27, č. 11/12, 1914, s. 171–198; Ulrich STEVENS, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, Köln 1978; IDEM, *Kirchen und Kapellen*, in: Burgen in Mitteleuropa I, Stuttgart 1999, s. 315–320; IDEM, *Burgkapellen: Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 2003; Gerhard STREICH, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen*, Sigmaringen 1984; Jiří KUTHAN, *Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam*, in: Umění 30, 1986, s. 35–43; Pavel BOLINA – Tomáš DURDÍK, *Kaple vrcholně středověkých hradů*, in: Castellologica bohemica 2, 1991, s. 9–22.

82 Thomas BILLER, Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung. München 1998², 148–156; Bernhard METZ 2012, *Burgkapellen als Wallfahrtsorte nach elsässischen Beispielen*, in: Pilgerheilige und ihre Memoria 2012, s. 91–108; Miroslav KOUDELA, *Mikulovská hradní kaple v listinách 14. století*, in: RegioM – sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2012, s. 43–50.

83 Ke stavební podobě hradních kaplí podrobně F. ZÁRUBA, *Hradní kaple I–III*, passim.

84 F. ZÁRUBA, *Hradní kaple II*, s. 195–198.

85 Celkově se ovšem umělecká výzdoba a reprezentace vlastníka hradu v hradních kaplích příliš neliší od toho, co běžně známe z městských či vesnických kostelů a kaplí. K reprezentaci šlechty podrobně Robert ŠIMŮNEK: *Reprezentace české středověké šlechty*, Praha 2013, zvláště s. 105–135.

86 Václav MENCL, *Panské tribuny v naší románské architektuře*, in: Umění 13, 1965, s. 29–58; Andrzej TOMASZEWSKI, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Warszawa 1974. S bočními sedliemi v hradní kapli se setkáme již na německých hradech respektive falcích z konce 12. a počátku 13. století např. kaple sv. Martina v Nimwegenu / Valkhofu, ve Frankfurtu v Saalhofu, Trifelsu nebo také v rámci patrové kaple v Chebu, kde se ale nejednalo o boční sedilii, ale o postranní oratoř otevřenou arkádou do závěru kaple (jde o zcela ojedinělý útvar, který z jiných patrových kaplí neznáme).

87 Ke Švihovu srov. František TEPLÝ, *Kniha o Švihově a okolí*, Švihov 1927, s. 72.

88 CDB V/2, Jindřich Šebánek – Sáša Dušková, Praha 1971, č. 841, s. 555–557; Josef TEIGE, *Listiny děkanství karlštejnského z let 1322–1625*, Praha 1906, s. 12–13.

89 Irene CRUSIUS, *Basilicae muros urbis ambiunt. Zum Kollegiatstift des frühen und hohen Mittelalters in deutschen Bischofsstädten*, in: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland, Irene Crusius (ed.), Göttingen 1995, s. 9–34; v témže sborníku Franz-Josef HEYEN, *Das bischöfliche Kollegiatstift außerhalb der Bischofsstadt*, s. 35–61. Přehledně k hrobním bazilikám též Petr KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů*, Praha 2011, s. 15–29.

90 Josef SEMMLER, *Mönche und Kanoniker im Frankenreiche Pippins III. und Karls des Großen*, in: Untersuchunger zu Kloster und Stift, Göttingen 1980 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 68 – Studien zur Germania Sacra 14), s. 78–111; IDEM, *Die Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert*, in: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland, s. 62–109.

91 Etapy vývoje středověkých kapitul charakterizoval Petr MORAW, *Über Typologie, Chronologie und Geographie der Stiftskirche im deutschen Mittelalter*, in: Untersuchunger zu Kloster und Stift, s. 9–37.

92 Přehled založení českých, moravských, ale i lužických a slezských kapitul sestavila naše přední znalkyně středověkých církevních dějin Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Několik úvah o kapitulách v českém středověkém státě*, in: Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku, Jan Hrdina – Martina Maříková (edd.), Praha 2011, s. 9–44. Uvedený sborník je zároveň výsledkem současného výzkumu v oblasti středověkých kapitul, který u nás stoji spíš na

okraji zájmu medievistů, což naznačuje i izolovanost publikovaných témat. Jeho přínos spočívá mimo jiné též v závěrečné bibliografii k tématu (Martina MAŘÍKOVÁ, *České a moravské kapituly ve středověku – výběrová bibliografie po roce 1945*, s. 269–284). V následujících poznámkách bude proto uvedena jen základní literatura.

93 Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení do doby husitské*, SH 19, 1972, s. 5–48.

94 K jednotlivým kapitulám výběrově Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Ke kulturním poměrům vyšehradské kapituly počátkem 13. století*, FHB 2, 1980, s. 129–173; Denko ČUMLIVSKI, *Vyšehradská kapitula od založení do poloviny 19. století*, in: Vyšehrad. Historické podoby, Pavla Státníková (ed.), Praha 2000, s. 43–54; sborník *Královský Vyšehrad I–IV*, Praha 1992–2012; Jaroslav MACEK, *950 let litoměřické kapituly*, Kostelní Vydří 2007; Jiří RÁC, *K problematice vzniku mělnické kolegiátní kapituly*, SSH 19, 1993, s. 3–10; Karin PÁTROVÁ, *Prebendy nejstarších kolegiátních kapitul do sklonku 14. století (Stará Boleslav, Litoměřice, Vyšehrad)*, ČČH 106, 2008, s. 505–535.

95 Pro české prostředí Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Kapituly s biskupskou kolací v Čechách do doby husitské a jejich místo v církevní správě*, in: In memoriam Zdeňka Fialy. Z pomocných věd historických, Praha 1978, s. 41–61. K moravským kapitulám Alois PEROUTKA, *Vznik kolegiátní kapituly sv. Mořice ve 13. století (historicko-právní studie)*, Muzeum Kroměřížska 4, Kroměříž 2002, s. 91–100; Libor JAN – Rudolf PROCHÁZKA – Bohumil SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, Brno 1996.

96 Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Počátky kapituly u Všech svatých na Pražském hradě*, in: Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, Tomáš Borovský – Libor Jan – Martin Wihoda (edd.), Brno 2003, s. 461–472. Ke spojení kapituly a univerzity blíže Michal SVATOŠ, *Pražská univerzitní kolej Všech svatých*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 31, 1991, s. 85–93. Srov. též starší práce Václava BARTŮŇKA, *Stručné dějiny kollegiátní kapituly a královské kaple Všech svatých na Pražském hradě*, Praha 1979; IDEM, *Karlštejn, zbožný odkaz otce vlasti, dějiny kapituly a děkanství Karlštejnského*, Praha 1948.

97 O únětické kapitule uvažuje Zdeněk SMETÁNKA, *Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách*, Praha 1992, s. 63–96; k Rajhradu s odlišnými závěry Libor JAN, *Přemyslovská Morava*, in: Sága moravských Přemyslovců – život na Moravě od XI. do počátku XIV. století, Olomouc – Brno, s. 11 a Josef ŠRÁMEK, *Na okraj počátků Břetislavovy fundace v Rajhradě. Příspěvek ke vztahu rajhradského a břevnovského kláštera v 11.–13. století*, in: Kapituly v zemích Koruny české, s. 45–73.

98 P. KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů*, s. 104–105.

99 Z nedávných výzkumů v oblasti kapitulního hospodářství do doby husitské patří k zásadním práce Martiny MAŘÍKOVÉ pro pražskou katedrální kapitulu ve 14. století: *Registrum acceptorum et divisionum capituli metropolitani Pragensis 1396–1418 a hospodářství pražské metropolitní kapituly na přelomu 14. a 15. století*, SAP 57, 2007, s. 237–445; EADEM, *Účetní rejstříky a další písemnosti vzniklé v souvislosti se správou „společné pokladny" pražské metropolitní kapituly v době předhusitské*, in: Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním, Praha 2008, s. 81–93; EADEM, *Správa majetku pražské metropolitní kapituly v době předhusitské*, in: Kapituly v zemích Koruny české, s. 101–123. Ke správě a hospodaření nejstarších kolegiát Karin PÁTROVÁ, *Prebendy nejstarších kolegiátních kapitul*; EADEM, *Probošt versus kapitula. K problematice majetkových vztahů uvnitř vyšehradské kapituly do doby husitské*, MHB 11, 2007, s. 80–93; EADEM, *Od servicií k denním podílům. Vývoj podělování kanovníků v českých středověkých kolegiátních kapitulách*, in: Kapituly v zemích Koruny české, s. 75–99; EADEM, *Liber capitularium decisionum as one of the sources for gaining knowledge on property management of the Vyšehrad Chapter*, v tisku. K personální skladbě pražských kapitul především Dominik BUDSKÝ, *Metropolitní kapitula pražská jako dvůr v malém. Kariéra a vztahy v prostředí kapituly v letech 1378–1390*, in: Dvory a rezidence ve středověku, Dana Dvořáčková-Malá (ed.), Praha 2006, s. 53–86; IDEM, *Intelektuálové v Metropolitní kapitule pražské od druhé poloviny 14. století do počátku husitství*, Documenta Pragensia 28, 2009, s. 21–61; Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Vyšehradské proboštství a české kancléřství v první polovině 14. století*, in: Královský Vyšehrad II, Praha 2001, s. 74–89; Josef ŽEMLIČKA, *Děkan Vít, hodnostář a dobrodinec pražské kapituly. Sonda do života významné kulturní osobnosti 13. století*, in: Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Zdeňky Hledíkové, Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), Praha 1998, s. 549–569. Liturgická praxe byla zatím popsána jen pro pražskou katedrální kapitulu 14. století v monografii Zdeňky HLEDÍKOVÉ, *Arnošt z Pardubic. Arcibiskup, zakladatel, rádce*, Praha 2008, s. 154–158.

100 Např. Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Církev a společnost*, in: EADEM, Svět české středověké církve, Praha 2010, s. 13–244.

101 Příkladem je diskuse o velkofarnostech, k tomu naposledy např. David KALHOUS, *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*, SMB 7, 2015, s. 7–36.

102 Např. Ludwig SCHMUGGE, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich 1995, s. 219–227.

103 Eva DOLEŽALOVÁ, *Svěcenci pražské diecéze 1395–1416*, Praha 2009.

104 *Soudní akta konsistoře pražské* I–VII, Ferdinand Tadra (ed.), Praha 1893–1901; *Visitační protokol pražského arcijáhenství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382*, Ivan Hlaváček – Zdeňka Hledíková (edd.), Praha 1973.

105 LC V–VII, Josef Emler (ed.), Praha 1865, 1883, 1886.

106 E. DOLEŽALOVÁ, *Svěcenci*, passim.

107 Nejnovější edice: *Les ecclessiastica officia cisterciens du XII*ème *siècle*, Danièle Choisselet – Placide Vernet (edd.), Abbaye de Oelenberg 1989; *Narrative and legislative Texts from Early Cîteaux*, Chrysogon Waddell (ed.), Cîteaux, Studia et Documenta 9, Brecht 1999; *Cistercian Lay Brother. Twelfth Century Usages with related Textes*, Chrysogon Waddell (ed.), Cîteaux, Studia et documenta 10, Brecht 2000; *Twelfth Century Statutes from the Cistercian general Chapter*, Chrysogon Waddell (ed.), Cîteux, Studia et Documenta 12, Brecht 2002.

108 Jako představitele staršího pojetí jmenujme alespoň výběrově: Franz WINTER, *Die Zisterzienser der nordöstlichen Deutschlands* I–III, Gotha 1868–1871; Jean Berthold MAHN, *L'Ordre Cistercien et son gouvernement. Des origines au milieu du XIIIe siècle* (1098–1265), Paris 1948.

109 Richard ROEHL, *Plan and Reality in a Medieval Monastic Economy:The Cistercians*, Studies in Medieval and Renaissance History 9, 1972, s.83–113; Louis J. LÉKAI, *The Cistercians, Ideals and Reality*, Kent State University Press 1977; *Die Zisterzienser, Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit* , Kaspar Elm – Peter Joerissen – Herman Josef Roth (edd.), Köln 1980; Constance H. BERMAN, *Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A study of Fourty- three monasteries*, Philadelphia 1986; Constance B. BOUCHARD, *Cistercian Ideals versus Reality: 1134 reconsidered.* Cîteaux 39, 1987, s. 217–231.

110 *Carta Caritatis Prior*, in: Narrative and Legislative texts from Early Cîteaux, s. 276.

111 Blíže k tomu Florent CYGLER, *Das Generalkapitel im hohen Mittelalter. Cistercienser, Prämonstratenser, Kartäuser und Cluniazenser*, Vita regularis 12, Münster – Hamburg – London 2002.

112 Jörg OBERSTE, *Visitation und Ordensorganisation. Formen sozialer Normierung, Kontrolle und Komunikation bei Zisterziensern, Prämonstratensen und Cluniacensern (12.–frühes 14. Jh.)*, Vita regularis 2, Münster 1996.

113 Jörg OBERSTE, *Instituzionalisierte Kommunikation. Normen, Überlieferungsbefunde und Grenzbereiche im Verwaltungsalltag religiöser Orden des hohen Mittelalters*, in: De ordine vitae, s. 59–99; Florent CYGLER – Gerd MELLVILLE – Jörg OBERSTE, *Aspekte zur Verbindung von Organisation und Schriflichkeit im Ordenwesen. Ein Vergleich zwischen Cisterziensern und Clunyazensern im 12./13.Jahrhundert,* in: Viva vox, ratio scripta. Formen und Funktionen

von Mündlichkeit und Schriflichkeit im mittelalterlichen Mönchtum, Clemens M. Kasper – Klaus Schreiner (edd.), Münster 1997, s. 205–280.

114 Edičně jsou zpřístupněny tři nejstarší kodifikace – *La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure*, Bernard Lucet (ed.), Rome 1964*; Les Codifications cisterciennes de 1237 et 1257*, Bernard Lucet (ed.), Paris 1977.

115 Florent CYGLER, *Ausformung und Kodifizierung des Ordenrechts vom 12. bis zum 14. Jahrhundert. Strukturelle Beobachtungen zu den Cisterziensern, Prämonstratensen, Kartäusern und Cluniazensern*, in: De ordine vitae, Gerd Melville (ed.), Münster 1996, s. 7–58.

116 K celořádovým anniversáriím srov. Kateřina CHARVÁTOVA – Zuzana SILAGIOVÁ, *Fiant festa per Ordinem Universum, Cistercký kalendář bohemikálního původu z první poloviny 13. století. A Cistercian Calendar of Bohemian Origin of the first half of the 13th Century*, Praha 2003.

117 Franz NIESKE, *Cisterziensische Generalkapitel und individuelle Memoria*, in: De ordine vitae, s. 260–283.

118 Emilia JAMROZIAK, *The Cistercian Order in medieval Europe 1090–1500;* London – New York 2013, s. 183–202; Janet BURTON, Julie KERR, *The Cistercians in the Middle Ages,* Woodbridge, Rochester (NY) 2011, s. 149–187; Werner RÖSSENER, *Stand und Perspektiven der neueren Zisterzienserforschung. Eine Einführung*, in: Norm und Realität. Kontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter, Franz J. Felten – Werner Rösener (edd.), Berlin 2009, s. 1–19.

119 E. JAMROZIAK, *The Cistercian Order*, s. 74; Lore POLECHA*U, Das Zisterzienserkloster Dünamünde bei Riga (1205–1305)*, Cisterzienser Chronik 112, 2005, s. 215–231.

120 E. JAMROZIAK, *Cistercian monasteries on nothern frontiers and their social context: comparative study of Scotland and Pomerania*, in: Klosterlandschaften. Metodisch-exemplarische Annäherung, Roman Czaja – Heinz Dieter Heimann – Mathias Wemhoff (edd.), München 2008, s. 127–140.

121 Vzhledem k požadovanému malému rozsahu příspěvku je i bibliografie v této stati redukována na nejnutnější míru. Základní pramenný materiál k počátkům jednoty shrnul přehledným způsobem Jaroslav GOLL, *Chelčický a Jednota v XV. století*, Praha 1916, jehož práce slouží pro základní orientaci dodnes.

122 J. GOLL, *Chelčický a Jednota*, s. 66 a 68, píše nejprve: „*Stalo se to* […] *v poslední době krále Ladislava neb hned na počátku vlády Jiřího Poděbradského*[…]“, a poté: „*Snad odchod Bratří z Prahy spadá do doby, která uplynula mezi smrtí Ladislavovou v listopadu r. 1457 a volbou Jiřího v březnu r. 1458.*“ Josef T. MÜLLER, *Dějiny Jednoty bratrské I*, přeložil a doplnil F. M. Bartoš, Praha 1923, s. 32, položil tuto událost do jara 1458, na počátek vlády Jiříkovy. S ještě

větším důrazem se k poslední zmíněné dataci přihlásil Rudolf URBÁNEK, České dějiny III/3. Věk poděbradský III, Praha 1930, s. 987, jenže později svůj názor změnil a opakovaně hovořil o roku 1457 (IDEM, České dějiny III/IV. Věk poděbradský IV, Praha 1962, například s. 406–407); Rudolf ŘÍČAN, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957, s. 37, položil zmíněný odchod do doby „snad koncem r. 1457 či spíše na jaře 1458", a podobně učinil i Petr ČORNEJ, *Velké dějiny zemí Koruny české VI*, Praha 2007, s. 190. Možnou souvislost bratrského odchodu s Jiříkovou královskou kandidaturou a přelomem let 1457–1458 zmínil František ŠMAHEL, *Husitská revoluce IV*, Praha 1993, s. 115. Podle Karoliny JUSTOVÉ, *Tůma Přeloučský. Muž znamenitý, kterýž jiné převyšoval*, Praha 2011, s. 26, se událost odehrála „*buď na začátku Jiříkovy vlády, nebo těsně předtím, tedy v roce 1457 nebo 1458*"; rovněž Ota HALAMA, *Jednota bratrská*, in: Pavlína Cermanová – Robert Novotný – Pavel Soukup (edd.), Husitské století, Praha 2014, s. 606, dává přednost jaru 1458.

123 Jan BLAHOSLAV, *Čtyři menší spisy*, Mirek Čejka (ed.), Brno 2013, s. 19–20.

124 Jan Amos KOMENSKÝ, *Opera omnia 9/I*, Praha 1989, s. 78 a 222; *Vybrané spisy Jana Amose Komenského VI*, Praha 1972, s. 332.

125 Překlad z angličtiny Petr Charvát. Jašt 10: XXII, 83–84, viz http://www.avesta.org/ka/yt10sbe.htm [datum náhledu 3. 6. 2016]. O Mithrově jaštu přehledně Almut HINTZE, „*MIHR YAŠT*," Encyclopædia Iranica, online, 2014, dostupné na http://www.iranicaonline.org/articles/mihr–yasht [datum náhledu 3. 6. 2016].

126 Seth RICHARDSON, *Early Mesopotamia: The Presumptive State*, Past and Present 215, 2012, s. 3–49, na s. 9.

127 Nejnověji souhrnně viz *Přemyslovci. Budování českého státu*, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2008. Důležité poznámky přináší Lisa WOLVERTON, *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics*, Washington D. C. 2014.

128 K tomu např. Tibor ŽIVKOVIĆ, *O plemenskom ustrojstvu u vojnoj snazi podunavskich Slovena v VI i VII veku*, in: Zbornik radova vizantološkog instituta 35, 1996, s. 95–116, na s. 116.

129 Victor SPINEI, *La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au Haut Moyen Age*, Dacia n. S. 38–39, 1994–1995, s. 365–388, na s. 371, Fig. 2 na s. 372.

130 ŠUVALOV, P. V. (1998): *Model' obraščenija rannevizantinskich bronzovych monet v vostočnoj Jevrope*, in: Šestaja vserossijskaja numizmatičeskaja konferencija, Sankt-Peterburg 20–25 aprelja 1998 g. Tezisi dokladov i soobščenij, Sankt-Peterburg, s. 37–38.

131 Oleg TRUBAČEV, *SCLAVANIA am Obermain in merovingischer und karolingischez Zeit: die Sprachreste*, in: Central Europe in 8th–10th centuries : inter-

national scientific conference, Bratislava, October 2–4, 1995, Dušan Čaplovič – Ján Doruľa (edd.), Bratislava 1997, s. 53–54.

132 Čerpám zde především ze své starší studie: Petr CHARVÁT, *Notes on the social structure of Bohemia in the 11th–12th century*, PA 83, 1992, s. 372–384.

133 CDB II, č. 359, s. 382, ř. 26–27, ostrovské falzum 13. století: „*Detricus de genere Wrsowic*".

134 P. CHARVÁT, *Notes on the social structure*, s. 374: Bezděd, Bezstryj, Bezuj.

135 Ibidem, s. 378. Svak = otec novomanžela.

136 Ibidem, s. 375: Jindřich Zdík se r. 1149 táže v Římě, zda je dovoleno oženit s vdovou po vlastním bratranci: *Sborník k 850. výročí posvěcení katedrály sv. Václava v Olomouci*, Jan Bistřický – Miloslav Pojsl (edd.), Olomouc 1982, s. 137 o pravosti této listiny *contra* Gustav Friedrich.

137 P. CHARVÁT, *Notes on the social structure*, s. 374–375, 378–379.

138 Ibidem, s. 377.

139 Ibidem, s. 377: až do doby kolem roku 1400 se manželův bratr nazýval *deveř*, manželčin pak *šir*, kteréžto termíny zjevně odkazují na tatáž označeními ve starých indoevropských jazycích (např. sanskrtu a páli). Viz též Petr CHARVÁT, *František Ženíšek, Oldřich a Božena, aneb O udánlivém mnohoženství u starých Čechů a Moravanů*, in: Sex a tabu v české kultuře 19. století. Praha 1999, s. 67–74.

140 Georg HOLZER, *Die Einheitlichkeit des Slawischen um 600 n. Chr. ůund ihr Zerfall*, Wiener Slawistisches Jahrbuch 41, 1995, s. 55–90, zde s. 63.

141 *Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov – Praslavjanksij leksičeskij fond*, Oleg N. Trubačev (ed.), vyp. 13, Moskva 1987, s. 200–201, dostupný z adresy http://etymolog.ruslang.ru/doc/essja13.pdf [datum náhledu 2. 6. 2016]. K tomu též *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, Pavel Zátka (ed.), sv. 7, Praha 1997, s. 393, s důležitým poznatkem, že kde nastal sémantický posun kníže >kněz, je semém „kníže" vyjádřen derivátem. Prvotní je tu tedy termín sakrální.

142 *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Bertold Bretholz (ed.), MGH SS Nova series II, Berlin 1923, I/34 s. 61–63.

143 CDB V/1, č. 84, s. 157, ř. 10–12, královské privilegium pro olomoucký kostel z r. 1256.

144 Viz Maria COMSA, *Einige Betrachtungen über dem Kontakt zwischen den slawischen und den bodenständigen romanischen Gemeinschaften in Donau-Karpaten-Raum (6.– 7. Jahrhundert)*, in: Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej t. I, Gerard Labuda – Stanisław Tabaczyński (edd.), Wrocław etc. 1987, s. 70.

145 Vladimir HANGA, *Les institutions du droit coutumier roumain*, Bucureşti 1988, s. 37, 59.

146 Zákon č. 44/1988 Sb., o ochraně a využití nerostného bohatství.

147 Thomas M. CHARLES-EDWARDS, *Social structure*, in: A Companion to the Early Middle Ages: Britain and Ireland c. 500 – 1100, Pauline Stafford (ed.), Oxford 2009, s. 115–116.

148 Eveline VAN DER STEEN, *Near Eastern Tribal Societies during the Nineteenth Century: Economy, Society and Politics between Tent and Town*, Sheffield 2013, s. 86–87.

149 Karol MODZELEWSKI, *Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej*, Wrocław – Warszawa etc., s. 67.

150 Richard PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008, s. 107.

151 Název se vžil i přesto, že postrádá oporu v pramenech nejstaršího, předhusitského období. Abychom předešli nedorozumění, předesíláme rovnou, že ve slovanských literaturách se o nedílu běžně hovoří též jako o „zádruze" (*zadruga*). Poměr mezi oběma pojmovými konstrukcemi obestírají nicméně otazníky, a proto dáme přednost v mladších českých památkách doloženému výrazu „nedíl", nebudeme se od zvoleného jazykového úzu odchylovat a předem jasně definujeme, co si pod ním můžeme představit. Termín má i tu výhodu, že pěkně ilustruje podstatu věci: Ne-díl je jednoduše opakem dílu, je celkem nerozděleným na části, Bohuslav HAVRÁNEK et al., *Staročeský slovník sv. 3*. Praha 1977, s. 429; Jan GEBAUER, *Slovník staročeský sv. 2*. Praha 1916, s. 537.

152 Definice Bohuslav ROUČKA – Vladimír RŮŽIČKA, *Pracovní heslář českého právněhistorického terminologického slovníku*, Praha 1975, s. 102, 326. Ze slovanské perspektivy Gerard LABUDA et al., *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII 6*, Wrocław 1977, s. 627–629; Lech LECIEJEWICZ et al., *Mały słownik kultury dawnych słowian*, Warszawa 1972, s. 418.

153 Julius BARDACH, *L'indivision familiale dans les pays du Centre-Est Européen*, in: Famille et parenté dans l'Occident médiéval. Actes du colloque de Paris (6 - 8 juin 1974), Georges Duby (ed.), Roma 1977, s. 335–353, zde s. 340–341.

154 R. PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, s. 88 a násl.

155 Karel KADLEC, *Rodinný nedíl, čili, Zádruha v právu slovanském*, Praha 1898.

156 Alfons DOPSCH, *The Economic and Social Foundations of European Civilization,* New York 2006 (reprint), s. 93 a násl., 132 a násl. K Dopschovi srov. Ian WOOD, *The modern origins of the early Middle Ages*, Oxford 2013, s. 236 a násl.

157 Přehledně shrnuto v. *The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire 1. Agrarian Life of the Middle Ages*, Michael

Moissey Postan (ed.), Cambridge 2008 (reprint), s. 180 a násl., 272 a násl.; Marc BLOCH, *La société féodale*, Reprint Paris: 1994, s. 192 a násl.; Herwig EBNER, *Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Klagenfurt 1969, s. 139–140. O indo-evropské genealogii zádruhy John W. RICHARDS, *The Slavic Zadruga and Other Archaic Indo-European Elements in Traditional Slavic Society*, The Mankind Quarterly 26, 1986, s. 321–337; kriticky s obsáhlým komentářem Florin CURTA, *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001, s. 6 a násl., 311 a násl.

158 Julius BARDACH, *L'indivision familiale*, s. 351.

159 Fernand BRAUDEL, *Dlouhé trvání*, in: *Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, Cahiers du CeFReS 8*, Václav Hubinger (ed.), Praha 1995, s. 3–21.

160 Rudolf RAUSCHER, *Dědické právo podle českého práva zemského*, Bratislava 1922, zvláště s. 9n. a s. 29n.; Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1970², s. 105; Rudolf KOSS, *Zur Kritik der ältesten Böhmisch-mährischen Landesprivilegien*, Prag 1910, s. 100n.; František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 1. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do 1. poloviny 13. stol*. Praha 1953, s. 149–150; Rostislav NOVÝ, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972, s. 105 v poznámce.

161 Nemýlí se Leopold Pospíšil, když tvrdí, že vlastnictví je pojem sám o sobě zavádějící a neuspokojivý. Nejde sice o nic jiného, než o soubor práv, které má vlastník k věci, problém ale je, že povaha a skladba vlastnických práv se liší nejen v místě, ale i v čase, Leopold POSPÍŠIL, *Etnologie práva. Teze ke studiu práva z mezikulturní perspektivy*, Praha 1997, s. 100.

162 CDB V, Gustav Friedrich – Jindřich Šebánek – Sáša Dušková (edd.), Praha 1981, č. 798, s. 484–486.

163 Více Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském,* Praha 1926, s. 17 a násl.

164 Pavol HUDÁČEK, *Právne postavenie vdovy v stredovekom Uhorsku do roku 1222 a otázka venného*, Historický časopis 61, 2013, s. 227–262 řeší mj. otázku, jak se vyvíjel nárok vdov na jejich obvěnění, resp. věno, ovšem převážně na materiálu uherském.

165 CDB VI, Zbyněk Sviták – Helena Krmíčková – Jarmila Krejčíková – Gustav Friedrich (edd.), Praha 2006, č. 56, s. 101–102.

166 A. KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy*, s. 42n.; R. RAUSCHER, *Dědické právo*, s. 44n.

167 CDB VI, č. 145, s. 193–194; srov. Beda DUDÍK, *Dějiny Moravy 8. Kulturní poměry na Moravě od roku 1197 do roku 1306*, Praha 1882, s. 243; k Hartlebo-

vi Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000, s. 209n.; Radka KOVÁŘOVÁ, *Páni z Deblína. Diplomová práce na FF MU*, Brno 2002, s. 20n.

168 CDB VI, č. 149, s. 197–198; srov. Jan URBAN, *Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu*, Praha 2003, s. 100, 122, 430, poznámky 40.

169 CDB VI, č. 266 a 267, s. 321–323; k institutu zletilosti Ondřej HORÁK – Naďa ŠTACHOVÁ, „*ein schöne iunckfraw* […] *pey czwelff iaren alte*". *Problematika zletilosti a římskoprávní vlivy*, in: Acta historico-iuridica Pilsnensia 2007, Plzeň 2008. s. 81–99.

170 František FIŠER, *Karlštejn. Vzájemné vztahy tří karlštejnských kaplí*, Kostelní Vydří 1996, s. 266.

171 FRB IV, Josef Emler (ed.), Praha 1884, s. 533; *Kroniky doby Karla IV*, Praha 1987, s. 237.

172 RI VIII, č. 1752, s. 140.

173 *Karel IV. Literární dílo*, předmluva Anežka Vidmanová, překlady textů Jakub Pavel a Richard MAŠEK, Praha 2000, s. 127.

174 RI VIII, č. 1974, s. 159.

175 *Böhmen und Mähren*, Heft 11/12. November / Dezember 1943, Prag 1943. V témže byly otištěny stati Josefa Klimenta (v letech 1938–1944 politický referent v kanceláři protektorátního prezidenta Emila Háchy, po válce odsouzen k doživotnímu věznění) a historika Josefa Pfitznera (za války náměstek primátora hlavního města Prahy, popraven 6. září 1945), který sám vydal publikaci o Karlu IV. (*Kaiser Karl IV.*, Potsdam 1938).

176 Erich BACHMANN, *Karolinische Reichsarchitektur*, in: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen, Ferdinand Seibt (ed.), München 1978, s. 334–339.

177 Významné shrnutí problematiky nejnověji: David KALHOUS, *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*, SMB 7, 2015, s. 7–36.

178 Václav HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice*. Z rukopisu připravil k tisku J. Šebánek. Spisy Filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 42, Brno 1936.

179 Jiří PRAŽÁK, *Ke kritice českých aktů XII. století*, SAP 8, 1958, s. 130–151 a Idem, *Rozšíření aktů v přemyslovských Čechách. K počátkům české listiny*, in: Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata – Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, uspoř. K. Malý, Praha 1975, s. 29–40.

180 CDB I, Gustav Friedrich (ed.), Praha 1907, passim; Jiří PRAŽÁK, *Privilegium pervetustum Boleslai*, in: Milénium břevnovského kláštera 993–1993, Ivan Hlaváček – Marie Bláhová (edd.), Praha 1993, s. 13–24; k tomu srov. Josef

ŽEMLIČKA, *K hodnověrnosti listiny Jana XV. pro klášter v Břevnově,* in: Milénium břevnovského kláštera 993–1993, Ivan Hlaváček – Marie Bláhová (edd.), Praha 1993, s. 25–39.

181 Vše podstatné přehledně shrnula Marie BLÁHOVÁ, *Písemná kultura přemyslovských Čech*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2009, s. 508–529, zejm. s. 514–515.

182 Stiftsbibliothek Heiligenkreuz, Cod. 217, fol. 76r; CDB I, č. 37, s. 43; *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, Rostislav Nový – Jiří Sláma (edd.), Praha 1987, s. 358–360. Paleografické analýze této interpolace, jež vznikla v prostředí pražského kostela, se budu podrobněji věnovat na jiném místě.

183 CDB I, č. 38, s. 43–46, zejm. s. 45.

184 CDB I, č. 55 (var. A), s. 53–60.

185 Originál uložen v MZA v Brně, Premonstráti Louka, sig. A1; CDB I, č. 326, s. 299–301.

186 Zdeněk KRISTEN, *Pamětní záznamy kostela olomouckého a kláštera louckého. Příspěvek k diplomatice česko-moravských aktů*, AUPO Historica 3, 1962, s. 183–192, zejm. s. 191–192; především pak Martin WIHODA, *Vladislav Jindřich*, Brno 2007, s. 266–267.

187 CDB I, č. 79, s. 82–85 a č. 80, s. 85–87; CDB I, č. 387, s. 371–391; srov. nejnověji M. WIHODA, *První česká království*, s. 122–123.

188 Jan BISTŘICKÝ, *Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*, SAP 33, 1983, s. 32–75; Idem, *Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*, Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 26, München 1983, s. 135–258; přehledné shrnutí zatím nejnověji podal Dalibor HAVEL, *Rukopisy a listiny z doby episkopátu Jindřicha Zdíka*, in: Jindřich Zdík (1126–1150). Olomoucký biskup uprostřed Evropy, Jana Hrbáčová (ed.), Olomouc 2009, s. 78–87; CDB I, č. 157, s. 161–163.

189 CDB I, č. 204, s. 192–193; CDB I, č. 210, s. 197–199.

190 Jana NECHUTOVÁ a kol., *Invitantur scolares … Formulářové listy Jindřicha z Isernie, pozvání pražským žákům ke studiu na vyšehradské škole*, Brno 2000 a Richard PSÍK, *Invectiva prosotetrasticha in Vlricum Polonum. Součást sbírky listů a diktamin mistra Jindřicha z Isernie*, Ostrava 2008.

191 CDB VII/5, Dalibor Havel (ed.), Brno 2011, s. 25 a 29–30.

192 Dalibor HAVEL, *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*, Brno 2008, zejm. s. 118–142.

193 Miroslav BOHÁČEK, *Římské právo v listinné praxi českých zemí 12.–15. století*, SAP 24, 1974, s. 461–486.

194 CDB II, Gustav Friedrich (ed.), Praha 1912, č. 205, s. 190 RBM II, Josef Emler (ed.), Praha 1882, č. 1570.

195 Obdobně bychom dopadli, pokud bychom hledali např. v numismatice univerzální definici třeba mince. Srov. k tomu Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Základy numismatiky*, Praha 1986, s. 11–12.

196 *Vocabulaire international de la sigillographie*, Stefania Ricci Noè (ed.), Roma 1990, s. 44, č. 3. Z technických důvodů poměrně striktně vymezeného maximálního rozsahu příspěvku i počtu poznámek zde nemohu přinést veškerý přehled definic pečetí v literatuře (byť by byl poměrně zajímavý), ze stejných důvodů je mohu – až na výjimky – toliko parafrázovat.

197 Michaël BLOCHE a kol., *Empreintes du passé. 6000 ans de sceaux*, Rouen 2015, s. 1.

198 Erich KITTEL, *Siegel*, Braunschweig 1976, s. 1 s odvoláním na Theodor ILGEN, *Sphragistik*, in: Grundriss der Geschichtswissenschaft, Aloys Meister (ed.), I/2, Lieferung, Leipzig 1906, s. 321–363.

199 Václav VOJTÍŠEK, *O pečetech a erbech měst pražských i jiných českých*, Praha 1928, s. 1.

200 Např. Milan BUBEN, *Encyklopedie heraldiky. Světská a církevní titulatura a reálie*, Praha 1997, 2. vydání, s. 314, Adolf NOVOTNÝ, *Biblický slovník*, díl 1. A–R, Praha 1956, s. 609–610, Udo BECKER, *Slovník symbolů*, Praha 2007, 2. vydání, s. 212.

201 Pečeť charakterizuje jako znamení, text či oboje současně, otištěné ve hmotě, která je schopna je uchovat a které jednoznačně určuje konkrétní fyzickou či právnickou osobu, přičemž slouží k ověřování či zajišťování právní platnosti a správnosti písemného pořízení. Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002[4], s. 315.

202 Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Úvod do české sfragistiky*, Ostrava 1989, s. 5–6, téměř doslovně i ve starších skriptech Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*, Praha 1987, s. 232.

203 To je důvodem, proč jsem definici použil i ve svých skriptech Karel MARÁZ, *Sfragistika. Studijní texty pro posluchače pomocných věd historických a archivnictví*, Brno 2014, s. 8.

204 I když v příspěvku definuji pečeť, je evidentní, že drtivá většina poznatků má platnost také pro pečetidla.

205 M. BLOCHE a kol., *Empreintes*, s. 1.

206 K dosud nejobsažnější, byť mnohde diskutabilní, typologii pečetního obrazu srov. Josef GRISAR – Fernando de LASALA, *Aspetti della sigillografia*, Roma 1997, s. 13–16 a Toni DIEDERICH, *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, Wien – Köln – Weimar 2012, zejm. s. 54–55. Kritický ko-

mentář k nim in: Karel MARÁZ, *Nad nejen Diederichovou typologií pečetního obrazu*, SAP 65, 2016 (v tisku).

207 Jedná se o poměrně novou záležitost; srov. k tomu T. DIEDERICH, *Siegelkunde*, s. 27–52. Každá z oblasti výzkumu by si zasluhovala uvést alespoň základní literaturu, bohužel na mnohé výčty zde jsem nucen z rozsahových důvodů rezignovat.

208 Ibidem, s. 146–177. Ostatně samotný podtitul *Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung* Diederichovy monografie *Siegelkunde* ukazuje na nové trendy i možnosti sfragistických bádáních.

209 Uvedené platí např. v městském prostředí i v případě městského patriciátu. Zde je právě přihlédnutí ke kontextu prostředí důležité.

210 Karel MARÁZ, *Rožmberská falza*, in: Jaroslav Pánek a kol., Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami, České Budějovice 2011, s. 49.

211 Ze značného množství titulů srov. alespoň Vladimír RŮŽEK, *Sfragistická falza v Archivu Národního muzea (Jiří z Poděbrad, Přemysl Otakar II., Zemský soud*), SAP 60, 2010, zejm. s. 440–441, 445–446, 449–450, Philippe JACQUET, *Radiographie, scanner et sigillographie*, in: Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art, Marc Gil – Jean-Luc Chassel (edd.), Lille 2011, s. 93–103.

212 Pečeti by již měl mít napříště digitalizované i projekt *monasterium.net* či nyní probíhá digitalizace pečetní materie ve fondu *Archiv Koruny české* v pražském Národním archivu. Srov. k tomu Karel MARÁZ, *Využití možnosti fotografie pro zpracování sfragistického materiálu v diplomatických a sfragistických edicích*, in: Pavel Otmar Krafl a kol., Editorství a edice středověkých pramenů diplomatické povahy na úsvitu 21. století. Směry – tendence – prameny, Praha 2016, s. 196, pozn. 2.

213 Srov. k tomu i pozn. 207. Vítané možnosti bádání pro novověkou církevní pečeť představuje zejména komparace s exlibris a supralibros. Z nejnovější literatury srov. např. Jindra PAVELKOVÁ, *Vliv pečetí na supralibros a exlibris moravských klášterů*, ČNM 184, 2015, č. 1–2, s. 5–10.

214 *Cosmae Pragensis chronica Boemorum*, MGH SS Nova Series II., Bertold Bretholz (ed.), Berlin 1923, II/5.

215 Stačí upozornit na nejnovější edici tohoto díla: Jana ZACHOVÁ – Anežka MERHAUTOVÁ – Dušan TŘEŠTÍK, *Legendy wolfenbüttelského rukopisu*, Praha 2010.

216 Srov. Anežka MERHAUTOVÁ – Pavel SPUNAR, *Kodex vyšehradský*, Praha 2006.

217 Srov. Marie BLÁHOVÁ, *Toledská astronomie na dvoře Václava II. Poznámka k česko-španělským vztahům v druhé polovině 13. století*, in: AUC 1998, Philosophica et historica 2 = Studia historica 2, vyšlo 2002, s. 21–28.

218 Srov. Helena SOUKUPOVÁ, *Anežský klášter v Praze*, 1. vydání, Praha 1989.

219 Stačí upozornit na monografii: Jan KVĚT, *Iluminované rukopisy královny Rejčky*, Praha 1931 a Michal DRAGOUN – Lucie DOLEŽALOVÁ – Adéla EBERSONOVÁ, *Ubi est finis huius libri deus scit. Středověká knihovna v Roudnici nad Labem*, Praha 2015.

220 Z mimořádně rozsáhlé literatury srov. jen Ivan HLAVÁČEK, *Knihy a knihovny v českém středověku*, Praha 2005, hlavně s. 263–320.

221 Stačí upozornit na edici Dobrovského proslulého spisu, JOSEF DOBROVSKÝ, *Evangelium sancti Marci vulgo autographum*, Bohumil Ryba (ed.), Praha 1953.

222 Marie BLÁHOVÁ, *Kufry s knihami aneb měl Karel IV. vlastní knihovnu?*, in: Manu propria... Sborník příspěvků k životnímu jubileu PhDr. Aleny Richterové, CSc., Praha 2012, s. 21–42.

223 Tato stať vznikla v rámci projektu GAČR č. 14–0099: Scriptores. Písemná kultura a její tvůrci v pozdně středověkých Čechách 1300–1350.

224 Kapitola vznikla v rámci programu PRVOUK P12 uskutečňovaného na FF UK.

225 Soupis městských knih vydal Rostislav NOVÝ, *Městské knihy v Čechách a na Moravě 1310–1526*, Praha 1963. Od vydání tohoto katalogu došlo k několika novým nálezům, přírůstky však nejsou příliš početné. Jindřich ŠEBÁNEK – Zdeněk FIALA – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Česká diplomatika do roku 1848*, Praha 1984, městská diplomatika na s. 169–174 (autorem textu je R. Nový). Připomenout je třeba také dva souborné tituly: *Z pomocných věd historických X – Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války*, Acta universitatis Carolinae Philosophica et Historica 1, Praha 1992, a *Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih*, Ústecký sborník historický, Supplementum 1, Ústí nad Labem 2010.

226 Srov. R. NOVÝ, *Městské knihy*, s. 21–28; Jiří ČAREK, *Městské knihy Archivu hl. města Prahy*, Praha 1956, s. 24–27; Václav HRUBÝ, Úvod do archivní teorie i prakse, Praha 1930, s. 132–140; Miroslav VOLF – Antonín HAAS, *Archivní příručka*, Praha 1948, s. 185; František ROUBÍK – Antonín HAAS – Josef KOLLMANN – Zdeněk FIALA, *Slovníček archivní terminologie*, Praha 1954, s. 22–23; Ludmila SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku*, Praha 2004, s. 66.

227 Srov. Hana PÁTKOVÁ, *Privilegia na vedení městských knih pro poddanská města v předhusitských Čechách*, in: Pragmatické písemnosti v kontextu správním a právním, Zdeněk Hojda – Hana Pátková (edd.), Praha 2008, s. 121–125; EADEM, *Privilegia na vedení městských knih v poddanských měsech pohusitských Čech*, in: Campana codex civitas. Miroslao Flodr octoqenario, František Novák (ed.), Brno 2009, s. 212–216.

228 Kvůli redukci poznámkového aparátu zde lze souhrnně odkázat na *Codex iuris municipalis*, Jaromír Čelakovský (ed.), zejména díl II, Praha 1895, III, vydaný posmrtně Gustavem Friedrichem a Václavem Vojtíškem (1948); 1396 – Vilém z Landštejna mj. ustanovil, že právům obyvatel nemá být na škodu, jestliže přišli o jejich písemné doklady – „*an iren rechten, brifen, buchern, hantuesten, registern*".

229 K právní závažnosti zápisu v městské knize srov. Např. Jindřich THOMAS, *Problém vzniku městských knih v Litoměřicích a v Roudnici nad Labem*, in: AUC Phil. Et hist. 1, 1992, Z pomocných věd historických X, s. 149–155.

230 Srov. již koncem 50. let 20. století postřehy Ernsta PITZE, *Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter – Köln/Nürnberg/Lübeck. Ein Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde*, Köln 1959; nověji např. Ingo KROPAC – Susanne KROPAC, *Prolegomena zu einer städtischen Diplomatik des Spätmittelalters: Das Beispiel Regensburg*, in: La diplomatique urbaine au Moyen Age. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatique, Gand, 25–29 aout 1998, Walter Prevenier – Thérèse de Hemptinne (edd.), Louvain – Apeldoorn 2000, s. 229–265.

231 *Das altprager Stadtrecht aus dem 14. Jahrhunderte*, Emil Franz Rössler (ed.), Prag 1845; *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*, Pragae 1855 – zatím 2014; Václav Vladivoj TOMEK, *Základy starého místopisu pražského 1–6*, Praha 1866–1875; Carl Gustav HOMEYER, *Die Stadtbücher des Mittelalters, insbesondere das Stadtbuch von Quedlinburg*, Berlin 1860, Konrad BEYERLE, *Die deutschen Stadtbücher*, Deutsche Geschichtsblätter 11, 1910, č. 6–7, s. 145–200. Též online na http://www.uni-koeln.de/~ahz26/dateien/beyerle.htm. Paul REHME, *Über Stadtbücher als Geschichtsquelle*, Halle 1913, online http://www.uni-koeln.de/~ahz26/dateien/rehme.htm. IDEM, *Stadtbücher des Mittelalters 1*, Leipzig 1927.

232 *Kniha svědomí města Nového Bydžova z let 1311–1470*, Praha 1907; *Dědické knihy města Znojma z let 1363 a 1397*, Znojmo 1928; *Knihy počtů města Brna z let 1343 a 1365*, Praha 1936. Vzhledem k nutnosti omezit poznámkový aparát lze upozornit na *Výbor rozprav a studií akademika Václava Vojtíška*, Praha 1953, kde jsou jednak nejdůležitější práce přetištěny, jednak je zde autorova bibliografie. Katalog městských knih publikoval Rostislav NOVÝ, *Městské knihy v Čechách a na Moravě 1310–1526*, Praha 1963.

233 Informace o aktuálním stavu podává sborník *Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih*, Ústí nad Labem 2010 (Ústecký sborník historický. Supplemenrum 1), zvl. Ludmila SULITKOVÁ, *Stav a perspektivy zpřístupňování městských knih v českých zemích (středověk*

a raný novověk), s. 27–38; dále srov. statě Peter JOHANEK, *Historie a perspektivy výzkumu městských knih ve Spolkové republice Německo*, s. 39–55; Janusz TANDECKI, *Středověké finanční a účetní knihy toruňského Starého Města a jejich edice*, s. 187–198, Marcin GRULKOWSKI, *Nejstarší městské knihy Hlavního Města Gdaňsku na základě kancelářských systémů hansovních měst ve 14. a 15. století*, s. 67–92; Herbert KNITTLER, *Možnosti a stav zpřístupňování knih městského účetnictví v Rakousku (15./16. století)*, s. 165–176. Německý soupis v současné době funguje jako Index librorum civitatum na univerzitě Halle-Wittenberg. Viz http://www.stadtbuecher.de. Projekt „Libri civitatis" je podporován GAČR, na řešení se podílejí katedra historie FF UJEP a katedra PVHAS FF UK.

234 Úvodní verše z *Legendy o Panně Marii* od Jindřicha Clûsenêre básníka na dvoře krále Václava II. přeložila Dana Dvořáčková-Malá, in: *Die Marienlegende des Heinrich Clûsenêre*, Jaromír Zeman (ed.), Brno 2011, v. 1–16.

235 Srov. výběrově Josef ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějiny aneb kus středověké historie našeho kraje. Kniha první Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*, Praha 1917; IDEM, *České dějiny. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1934; Zdeněk FIALA, *Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1305*, Praha 1965; Josef ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar I. panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu*, Praha 1990; IDEM, *Počátky Čech královských*, Praha 2002; IDEM, *Přemysl Otakar II. král na rozhraní věků*, Praha 2011; IDEM, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014; Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III. 1250–1310*, Praha – Litomyšl 2002; Libor JAN, *Václav II. Struktury panovnické moci*, Brno 2006; Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Václav II. Král český a polský*, Praha 2007; Robert ANTONÍN, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1289–1300*, Brno 2009; Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Královský dvůr Václava II.*, České Budějovice 2011.

236 Srov. např. *Německá medievistika v českých zemích do roku 1945*, Pavel Soukup – František Šmahel (edd.), Praha 2004, kde i odkazy na jednotlivou literaturu k tématu.

237 Josef ŠUSTA, *Skládal Václav II. básně milostné?*, ČČH 21, 1915, s. 217–244, kde i odkazy na tehdejší diskuzi k tématu.

238 Srov. *Výbor z české literatury po dobu Husovu*, Bohuslav Havránek – Josef Hrabák (edd.), Praha 1957, full text http://www.ucl.cas.cz/edicee/antologie/vybor–z–ceske–literatury/72–vybor–z–ceske–literatury–od–pocatku–po–dobu–husovu.

239 Epizodicky se k tomu staví stále i nová a jinak obsažná publikace Jan LEHÁR – Alexander STICH – Jaroslava JANÁČKOVÁ – Jiří HOLÝ, *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha 2004, s. 41–44.

240 Václav ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, Praha 1948 a *Staročeská milostná lyrika a další studie ze starší české literatury*, Praha1999.

241 Jan LEHÁR, *Česká středověká lyrika*, Praha 1990.

242 Sylvie STANOVSKÁ, *Die alttschechische Liebeslyrik – zwischen Tradition und Innovation. Versuch einer Typologie vor dem Hintergrund des deutschen Minnesangs und der späteren Liebeslieddichtung*, Praha 2008; Sylvie STANOVSKÁ – Manfred KERN, *Staročeské a německé milostné básnictví vrcholného středověku*, Brno 2013.

243 ULRICH VON ETZENBACH, *Alexander*, Wendelin Toischer (ed.), Tübinngen 1888; ULRICH VON ETZENBACH, *Wilhelm von Wenden*, Hans–Fridrich Rosenfeld (ed.), Berlin, 1957, zpřístupňuje oba dochované rukopisy H a D; ULRICH VON ETZENBACH, *Wilhelm von Wenden*, Wendelin Toischer (ed.), Prag 1876, obsahuje pouze rukopis H; OLDŘICH Z ETZENBACHU, *Vilém ze země Slovanů*, překlad a úvodní studie Dana Dvořáčková–Malá, Praha 2015; *Die Marienlegende des Heinrich Clûsenêre*, passim; HEINRICH VON FREIBERG, *Tristan und Isolde*, D. Buschinger (ed.), Greifswald 1993; HEINRICH VON FREIBERG, *Rytířská jízda Jana z Michalovic*, překlad Marie Ryantová, Praha 2005.

244 *Moravo, Čechy radujte se!*, Václav Bok – Jindřich Pokorný – Sylvie Stanovská et al. (edd.), Praha 1998.

245 Srov. úvodní studie autorky in: OLDŘICH Z ETZENBACHU, *Vilém ze země Slovanů*, passim.

246 Nejnověji Sylvie STANOVSKÁ, *Sagt mir jemand, was Liebe ist? Deutschsprachige und tshechische Liebeslyrik des Mittelalters. Eine Typologie*, Brno 2015.

247 Srov. Roman JAKOBSON, *Řeč a písemnictví českých Židů v době přemyslovské*, in: Židovská ročenka, 1992–1993, s. 59–68; přehled písemné tvorby obecně in: *Česká literatura*, s. 41–113.

248 RBM I-VI, Karel Jaromír Erben – Josef Emler – Bedřich Mendl – Milena Linhartová – Jiří Spěváček – Jana Zachová (edd.), Praha 1855–2000.

249 AČ XLI. *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku. Od počátků do roku 1347*, Lenka Blechová – Eva Doležalová – Martin Musílek – Jana Zachová (edd.) ve spolupráci s Danielem Polakovičem a Tamásem Visi, Praha 2015; *K historii Židů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 906–1620*, Bohumil Bondy – František Dvorský (edd.), Praha 1906.

250 V rodině se mluvilo německy, ale Bohumil Bondy, jak se často podepisoval, se profiloval jako český vlastenec. Když ve 27 letech převzal po zesnulém otci železářský velkoobchod, měl volné ruce. Mladý Bondy byl činný v českožidovském hnutí. Jeho o dva roky starší bratr Filip se stal prvním českým rabínem, který se hlásil k české národnosti a kázal česky. Mezi další významné

kroky Bohumila Bondyho patřila účast na založení Uměleckoprůmyslového muzea a organizace Jubilejní zemské výstavy v Praze roku 1891. Angažoval se i v politické oblasti, a to za Národní staročeskou stranu, srov. Arno PAŘÍK, *Bohumil Bondy. Sto let od smrti „reprezentanta znárodnění židů českých"*, Roš Chodeš 69, Praha 2007, č. 5, květen, str. 10–11.

251 Karol BÍLEK, *Archivář František Dvorský a Sobotka*, Sobotka 2010, s. 29, 45–46; Literární archiv Památníku národního písemnictví, pracoviště Litoměřice, fond František Dvorský, kp.: Korespondence vynikajících osob – korespondence s Bretholzem srv. dopisy č. 105–120; korespondence s Čelakovským dopisy č. 158–162.

252 *Regesten zur Geschichte der Juden in Fränkischen und Deutschen Reiche*, Julius Aronius (ed.), Berlin 1902; Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Juden in Mähren im Mittelalter*, Brno 1934; IDEM, *Quellen zur Geschichte der Juden in Mähren von XI. bis zum XV. Jahrhundert (1067–1411)*, Prag 1935.

253 *Germania Judaica* I-III, Ismar Elbogen – Aron Freimann – Chaim Tykocinski – Zvi Avneri – Arye Maimon – Mordechai Breuer – Yacov Gugenheim (edd.), Tubingen 1963–1995.

254 *Regesten zur Geschichte der Juden in Osterreich im Mittelalter 1. Von den Anfangen bis 1338*, Eveline Brugger – Birgit Wiedl (edd.), Innsbruck 2005.

255 *The apostolic See and the Jews*, Shlomo Simonsohn (ed.), Toronto 1988.

256 *Archivum coronae regni Bohemiae* II, Václav Hrubý (ed.), Praha 1928, str. 237–238, č. 192I; RBM V/3, Jana Zachová (ed.), str. 545–546, č. 1126 (originál NA, AČK, č. 369); AČ XLI, str. 100–101, č. 97.

257 VÁCLAV HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronika česká*, Jan Linka (ed.), Praha 2013.

258 AČ XLI, s. 39–40, č. 41.

259 AČ XLI, s. 15–16, č. 14.

260 Více Tim MARSHALL, *Prisoners of Geography: Ten Maps That Tell You Everything You Need To Know About Global Politics*, London 2015, s. X–XI.

261 Shrnuje s odkazy na jednotlivé prameny Yvon LACAZE, *Československo–sovětské vztahy v letech 1945–1948 ve světle francouzských archivů*, Mezinárodní vztahy 3, 1997, s. 84–99, zde s. 85.

262 O možnostech nazírání na český středověký stát více Robert BARLETT, *Evropa a přemyslovský stát*, in: *Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2008, s. 15–31.*

263 K charakteristice a rozdělení středověkých písemných pramenů více Marie BLÁHOVÁ, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila III*, Praha 1995, s. 75–89.

264 Shrnuje Kateřina LOŠŤÁKOVÁ, *Lucemburkové a české země ve francouzských kronikách 14. století*, Diplomová práce. Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta, Praha 2006, s. 29–138.

265 Citováno dle *Descriptio Kambriae*, Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, Giraldi Cambrensis Opera Vol. 6, James F. Dimock (ed.), London 1886, s. 155–205, zde s. 156–157.

266 *Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, Monumenta Poloniae Historica NS T. II, Karol Maleczyński (ed.), III/18, s. 154. Setkání Vršovců a Svatopluka viz *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, Bertold Bretholz (ed.), MGH SS Nova series II, Berlin 1923, III/23, s. 190. Shrnuje Vratislav VANÍČEK, *Bohemi, infestissimi Polonorum inimici? Literární emoce a politické reality od Galla Anonyma po Jindřicha z Isernie*, in: Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata, Anna Odrzywolska-Kidawa (ed.), Warszawa 2010, s. 27–62, zde s. 30–42.

267 Strabón I (13–16) citováno dle latinské edice http://www.perseus.tufts.edu/hopper/, Rady Giralda z Walesu viz Giraldi II (9), s. 222–226, II (10), s. 226–227.

268 *Magistri Adami Bremensis, Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum separatim editi II, Bernhard Schmeidler (ed.), Hannover – Leipzig 1917, II/21, s. 75–76. Helmoldův popis Slavanie viz *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, MGH SS rer. Germ. in usum scholarum separatim editi XXXII, Post Iohannem M. Lappenberg recognovit Bernhardus Schmeidler, Hannover 1937, I/2, s. 7–8, Prameny židovských cestovatelů *Zpravá o slovanech Ibráhíma ibn Jakúba*, MMFH 3. Diplomata epistolae textus historici varii, Dagmar Bartoňková – Lubomír Havlík – Ivan Hrbek a kol. (edd.), Praha 1969, s. 412–413, zde. s. 412. Text Benjmanina z Tuledy viz http://www.sacred–texts.com/jud/mhl/mhl20.htm.

Prameny

Nevydané prameny

Literární archiv Památníku národního písemnictví, pracoviště Litoměřice, fond František Dvorský, kp.: Korespondence vynikajících osob – korespondence s Bretholzem, dopisy č. 105–120; korespondence s Čelakovským dopisy č. 158–162.

Archiv Hlavního města Prahy, rkp. 993.

Vydané prameny

Archivum coronae regni Bohemiae II, Václav Hrubý (ed.), Praha 1928.

JAN BLAHOSLAV, *Čtyři menší spisy*, Mirek Čejka (ed.), Brno 2013.

Burchardi Vormatiensis episcopi Opera omnia. Burchardi Wormaciensis ecclesiae episcopi Decretorum libri XX, in: PL 140, Jacques Paul Migne (ed.), Parisiis 1853.

Carta Caritatis Prior, in: Narrative and Legislative texts from Early Cîteaux, Chrysogonus Waddell (ed.), Citeaux 1999.

Cistercian Lay Brother. Twelfth Century Usages with related Textes, Chrysogon Waddell (ed.), Cîteaux, Studia et documenta 10, Brecht 2000.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae I, Gustav Friedrich (ed.), Pragae 1904–1907.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II, Gustav Friedrich (ed.), Pragae 1912.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/1, Jindřich Šebánek – Sáša Dušková (edd.), Pragae 1974.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae V/2, Jindřich Šebánek – Sáša Dušková (edd.), Pragae 1981.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae VI, Zbyněk Sviták – Helena Krmíčková – Jarmila Krejčíková – Gustav Friedrich (edd.), Praha 2006.

Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae VII/5, Dalibor Havel (ed.), Brno 2011.

Codex iuris municipalis II, Jaromír Čelakovský (ed.), Praha 1895.

Codex iuris municipalis III, Jaromír Čelakovský (ed.), Praha 1948.

Corpus corporum, repositorium operum Latinorum apud universitatem Turicensem, elektronická edice Curyšské univerzity, http://mlat.uzh.ch/MLS/xanfang.php?-tabelle=Udalricus_Augustanus_Incertus_cps2&corpus=2&allow_download=-0&lang=0

Cosmae Pragensis Chronica Boemorum, MGH SS Nova Series II., Bertold Bretholz (ed.), Berlin 1923.

Concilia Pragensia 1353–1413. Aus den Abhandlungen der königl. Gesellschaft der Wissenschaften, V. Folge, XII., Constantin Höfler (ed.), Praha 1862.

Český Krumlov v době husitské. (Podle rejstříku městské sbírky z roku 1424), Anděla Fialová – Josef Hejnic (edd.), in: Sborník Národního muzea v Praze. Řada A – Historie. = Acta Musei Nationalis Pragae. Series A - Historia. Praha : Národní muzeum 29, č. 1, (1975 [vyd. 1976],) s. 1–48.

Das altprager Stadtrecht aus dem 14. Jahrhunderte, Emil Franz Rössler (ed.), Prag 1845.

Das Homiliar des Bischofs von Prag, Beiträge zur Geschichte Böhmens I. Quellensammlung, Ferdinand Hecht (ed.), Prag 1863.

Dědické knihy města Znojma z let 1363 a 1397, Karel Polesný (ed.), Znojmo 1928.

Descriptio Kambriae, Rerum Britannicarum medii aevi scriptores, Giraldi Cambrensis Opera Vol. 6, James F. Dimock (ed.), London 1886, s. 155–205.

Die Marienlegende des Heinrich Clûsenêre, Jaromír Zeman (ed.), Brno 2011.

Eutychiani papae exhortatio ad persbyteros, in: Patrologiae cursus completus 5, Parisiis 1844.

JOSEF DOBROVSKÝ, *Evangelium sancti Marci vulgo autographum*, Bohumil Ryba (ed.), Praha 1953.

ULRICH VON ETZENBACH, *Wilhelm von Wenden*, Wendelin Toischer (ed.), Prag 1876.

ULRICH VON ETZENBACH, *Alexander*, Wendelin Toischer (ed.), Tübingen 1888.

ULRICH VON ETZENBACH, *Wilhelm von Wenden*, Hans-Fridrich Rosenfeld (ed.), Berlin 1957.

OLDŘICH Z ETZENBACHU, *Vilém ze země Slovanů*, překlad a úvodní studie Dana Dvořáčková-Malá, Praha 2015.

Fontes rerum Bohemicarum IV, Josef Emler (ed.), Praha 1884.

HEINRICH VON FREIBERG, *Tristan und Isolde*, D. Buschinger (ed.), Greifswald 1993.

HEINRICH VON FREIBERG, *Rytířská jízda Jana z Michalovic*, překlad Marie Ryantová, Praha 2005.

Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum, in: Monumenta Poloniae Historica. Nova series 2, Karol Maleczyński (ed.), Kraków 1952.

Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi XXXII, Post Iohannem M. Lappenberg recognovit Bernhardus Schmeidler, Hannover 1937.

Germania Judaica I–III, Ismar Elbogen – Aron Freimann – Chaim Tykocinski – Zvi Avneri – Arye Maimon – Mordechai Breuer – Yacov Gugenheim (edd.), Tubingen 1963–1995.

VÁCLAV HÁJEK Z LIBOČAN, *Kronika česká*, Jan Linka (ed.), Praha 2013.

Homiliarium quod dicitur Opatovicense, Zdeněk Uhlíř (ed.), elektronická edice, http://digit.nkp.cz/projekty/VZ-2004_2010/2007/Prilohy/StructuredText/III.F.6.xml.

Kanovník vyšehradský, FRB II, Josef Emler (ed.), Praha 1874.

Karel IV. Literární dílo, Anežka Vidmanová – Jakub Pavel – Richard Mašek (edd.), Praha 2000.

Kniha počtů královského města Loun z let 1450–1472 a 1490–1491, Jaroslav Vaniš (ed.), Praha 1979.

Kniha počtů města Plzně 1524–1525, příspěvek k hospodářství českých měst, Miloslav Bělohlávek (ed.), Plzeň 1957.

Kniha svědomí města Nového Bydžova z let 1311–1470, Jan Kapras (ed.), Praha 1907.

Knihy počtů města Brna z let 1343 a 1365, Bedřich Mendl (ed.), Praha 1936.

JAN AMOS KOMENSKÝ, *Opera omnia 9/I*, Praha 1989.

Kosmova kronika česká, Marie Bláhová – Zdeněk Fiala (edd.), Praha 1972.

Kroniky doby Karla IV., Marie Bláhová (ed.), Praha 1987.

La codification cistercienne de 1202 et son évolution ultérieure, Bernard Lucet (ed.), Rome 1964.

Legendy wolfenbüttelského rukopisu, Jana Zachová – Anežka Merhautová – Dušan Třeštík (edd.), Praha 2010.

Les Codifications cisterciennes de 1237 et 1257, Bernard Lucet (ed.), Paris 1977.

*Les ecclessiastica officia cisterciens du XII*ème *siècle*, Danièle Choisselet – Placide Vernet (edd.), Abbaye de Oelenberg 1989.

Liber vetustissimus Antiquae Civitatis Pragensis, Hana Pátková za spolupráce Aleše Pořízky a Věry Smolové (edd.), Praha 2011.

Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim V–VII, Josef Emler (ed.), Praha 1865–1886.

Listiny děkanství karlštejnského z let 1322–1625, Josef Teige (ed.), Věstník Královské české společnosti nauk, Praha 1906.

Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, MGH SS rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi II, Bernhard Schmeidler (ed.), Hannover – Leipzig 1917.

Narrative and legislative Texts from Early Cîteaux, Chrysogon Waddell (ed.), Cîteaux, Studia et Documenta 9, Brecht 1999.

Patrologia latina 135, Jacques Paul Migne (ed.), Parisiis 1853.

AENEAS SILVIUS PICCOLOMINI, *Historia Bohemica. Band 1. Historisch-kritische Ausgabe des lateinischen Textes*, in: Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Neue Folge. B. Editionen 20/1, Joseph Hejnic – Hans Rothe (edd.), Köln – Weimar – Wien 2005.

Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku. Od počátků do roku 1347, AČ XLI, Lenka Blechová – Eva Doležalová – Martin Musílek – Jana Zachová (edd.), Praha 2015.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae I, Karel Jaromír Erben (ed.), Pragae 1855.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moravia II, Josef Emler (ed.), Pragae 1882.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae III, Josef Emler (ed.), Pragae 1890.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae IV, Josef Emler (ed.), Pragae 1892.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae V/1–5, Jiří Spěváček – Blažena Rynešová – Jana Zachová (edd.), Praha 1958–2005.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae VI/1–3, Bedřich Mendel – Milena Linhartová (edd.), Praha 1928–1954.

Regesta Imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karls IV. (1346–1378), Alfons Huber (ed.), Innsbruck 1877.

Regesten zur Geschichte der Juden in Fränkischen und Deutschen Reiche, Julius Aronius (ed.), Berlin 1902.

Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter 1. Von den Anfängen bis 1338, Eveline Brugger – Birgit Wiedl (edd.), Innsbruck 2005.

Reginonis abbatis Prumiensis libri duo de ecclesiasticis disciplinis. Admonitio synodalis antiqua, a Diacono post evangelium legenda, Episcopo et ceteris in ordine sedentibus, Stephanus Baluzio (ed.), Viennae 1765.

Sousedé města Domažlic v r. 1400, Josef Pelikán (ed.), ČSPSČS 46, 1938, s. 218–220.

The apostolic See and the Jews, Shlomo Simonsohn (ed.), Toronto 1988.

Soudní akta konsistoře pražské I–VII, Ferdinand Tadra (ed.), Praha 1893–1901.

Twelfth Century Statutes from the Cistercian general Chapter, Chrysogon Waddell (ed.), in: Cîteux. Studia et Documenta 12, Brecht 2002.

Über Stadtbücher als Geschichtsquelle, Paul Rehme (ed.), Halle 1913.

Visitační protokol pražského arcijáhenství pražského arcijáhna Pavla z Janovic z let 1379–1382, Ivan Hlaváček – Zdeňka Hledíková (edd.), Praha 1973.

Výbor z české literatury po dobu Husovu, Bohuslav Havránek – Josef Hrabák (edd.), Praha 1957.

Vybrané spisy Jana Amose Komenského VI, Praha 1972.

Walafridi Strabi Fuldensis monachi Opera omnia, in: Patrologia latina 114, Jacques Paul Migne (ed.), Parisii 1852.

Zpráva o Slovanech Ibráhíma ibn Jakúba, MMFH 3. Diplomata epistolae textus historici varii, Dagmar Bartoňková – Lubomír Havlík – Ivan Hrbek a kol. (edd.), Praha 1969, s. 412–413.

Literatura

Robert ANTONÍN, *Zahraniční politika krále Václava II. v letech 1289–1300*, Brno 2009.

Ludwig ARNTZ, *Burg- und Schlosskapellen*, in: Zeitschrift für christliche Kunst 27, č. 11/12, 1914, s. 171–198.

Atlas českých dějin I. Do roku 1618, Praha 1998.

Atlas českých dějin II. Od roku 1618, Praha 2003, 2015.

Karl Siegfried BADER, *Die Gemarkungsgrenze*, in: Grenzrecht und Grenzzeichen, Rechtswahrzeichen. Beiträge zur Rechtsgeschichte und rechtlicher Volkskunde 2, Karl Siegfried Bader (ed.), Freiburg im Breisgau 1940, s. 56–67.

Erich BACHMANN, *Karolinische Reichsarchitektur*, in: Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen, Ferdinand Seibt (ed.), München 1978, s. 334–339.

Luboš BALCAR – Jiří V. HORÁK, *Dějepisný atlas pro 5., 6., 7., 8. ročník*, Praha 1980–1984.

Luboš BALCAR – Jiří V. HORÁK, *Dějepisný atlas pro 5. ročník*, Praha 1980, Praha 1989.

Julius BARDACH, *L'indivision familiale dans les pays du Centre-Est Européen*, in: Famille et parenté dans l'Occident médiéval. Actes du colloque de Paris (6–8 juni 1974), Georges Duby (ed.), Roma 1977, s. 335–353.

Robert BARTLETT, *Evropa a přemyslovský stát*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2008, s. 15–31.

Václav BARTŮNĚK, *Karlštejn, zbožný odkaz otce vlasti, dějiny kapituly a děkanství Karlštejnského*, Praha 1948.

Václava BARTŮNĚK, *Stručné dějiny kollegiátní kapituly a královské kaple Všech svatých na Pražském hradě*, Praha 1979.

Franz BASTIAN, *Das Runtingerbuch 1383–1407 und verwandtes Material zum Regensburger-südostdeutschen Handel und Münzwesen I*, Regensburg 1935.

Bohumila BATH-BÍLKOVÁ, *K problému původu hřiven*, PA 64, Praha 1973, s. 24–41.

Reinhard BAUER, *Die ältesten Grenzbeschreibungen in Bayern und ihre Aussagen für Namenkunde und Geschichte*, Die Flurnamen Bayerns 8, München 1988.

Udo BECKER, *Slovník symbolů*, Praha 2007.

Zdeněk BENEŠ − JOSEF PETRÁŇ, *České dějiny I*, Praha 1997.

Constance H. BERMAN, *Medieval Agriculture, the Southern French Countryside, and the Early Cistercians. A study of Fourty-three monasteries*, Philadelphia 1986.

Thomas BESING, *Produktion und Publikum – Aspekte der Herstellung, Verbreitung und Rezeption frühneuzeitlicher Stadtdarstellungen*, in: Das Bild der Stadt in der Neuzeit 1400–1800, Wolfgang Behringer – Bernd Roeck et al. (edd.), München 1999, s. 94–100.

Konrad BEYERLE, *Die deutschen Stadtbücher*, in: Deutsche Geschichtsblätter 11, č. 6–7, 1910, s. 145–200.

Karol BÍLEK, *Archivář František Dvorský a Sobotka*, Sobotka 2010.

Thomas BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung, Form und Bedeutung*, München 1993.

Thomas BILLER, *Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung – Gestalt – Bedeutung*, München 1998[2].

Jan BISTŘICKÝ, *K takzvanému Zdíkovu homiliáři. Prof. Jindřichu Šebánkovi k šedesátinám*, LF 83, Praha 1960, s. 106–115.

Jan BISTŘICKÝ, *Písemnosti olomouckého biskupa Jindřicha Zdíka*, SAP 33, Praha 1983, s. 32–75.

Jan BISTŘICKÝ, *Studien zum Urkunden-, Brief- und Handschriftenwesen des Bischofs Heinrich Zdík von Olmütz*, in: Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde 26, München 1983, s. 135–258.

Marie BLÁHOVÁ, *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila III*, Praha 1995.

Marie BLÁHOVÁ, *Toledská astronomie na dvoře Václava II. Poznámka k česko-španělským vztahům v druhé polovině 13. století*, in: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 2 (1998), Praha 2002, s. 21–28.

Marie BLÁHOVÁ, *Písemná kultura přemyslovských Čech*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (edd.), Praha 2009, s. 508–529.

Marie BLÁHOVÁ, *Kufry s knihami aneb měl Karel IV. vlastní knihovnu?* in: Manu propria. Sborník příspěvků k životnímu jubileu PhDr. Aleny Richterové, CSc., Praha 2012, s. 21–42.

Marc BLOCH, *La société féodale*, Paris 1994.

Michaël BLOCHE a kol., *Empreintes du passé. 6000 ans de sceaux*, Rouen 2015.

Miroslav BOHÁČEK, *Římské právo v listinné praxi českých zemí 12.–15. století*, SAP 24, Praha 1974, s. 461–486.

Böhmen und Mähren, Heft 11/12. November / Dezember 1943, Prag 1943.

Pavel BOLINA – Tomáš DURDÍK, *Kaple vrcholně středověkých hradů*, in: Castellologica bohemica 2, Praha 1991, s. 9–22.

Pavel BOLINA – Tomáš KLIMEK, *Bělá pod Bezdězem ve světle výzkumu starých cest*, in: Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu II. Sborník re-

ferátů z mezinárodní vědecké konference uspořádané Centrem dopravního výzkumu v Brně 11.–12. 9. 2014, Jan Martínek (ed.), Brno 2014, s. 40–51.

Constance B. BOUCHARD, *Cistercian Ideals versus Reality: 1134 reconsidered*, in: Cîteaux 39, Löwen 1987, s. 217–231.

Jan BOUZEK, *The Amber Route, Apollo and the Hyperboreans*, in: Aegaeum, Annales d'archéologier égéenne de l'Université de Liège et UT-PASP 27, Liège 2007, s. 357–362.

Fernand BRAUDEL, *Dlouhé trvání*, in: Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie, Cahiers du CeFReS 8, Václav Hubinger (ed.), Praha 1995, s. 3–21.

Bertold BRETHOLZ, *Geschichte der Juden in Mähren im Mittelalter*, Brno 1934.

Bertold BRETHOLZ, *Quellen zur Geschichte der Juden in Mähren von XI. bis zum XV. Jahrhundert (1067–1411)*, Prag 1935.

Milan BUBEN, *Encyklopedie heraldiky. Světská a církevní titulatura a reálie*, Praha 1997.

Dominik BUDSKÝ, *Metropolitní kapitula pražská jako dvůr v malém. Kariéra a vztahy v prostředí kapituly v letech 1378–1390*, in: Dvory a rezidence ve středověku, Dana Dvořáčková-Malá (ed.), Praha 2006, s. 53–86.

Dominik BUDSKÝ, *Intelektuálové v Metropolitní kapitule pražské od druhé poloviny 14. století do počátku husitství*, in: Documenta Pragensia 28, Praha 2009, s. 21–61.

Burg und Herrschaft, Rainer Atzbach (ed.), Dresden 2010.

Janet BURTON – Julie KERR, *The Cistercians in the Middle Ages*, Woodbridge – Rochester (NY) 2011.

Nils BÜTTNER, *Geschichte der Landschaftsmalerei*, München 2006.

Maria COMSA, *Einige Betrachtungen über dem Kontakt zwischen den slawischen und den bodenständigen romanischen Gemeinschaften in Donau-Karpaten-Raum (6.–7. Jahrhundert)*, in: Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej t. I, Gerard Labuda – Stanisław Tabaczyński (edd.), Wrocław 1987, s. 65–70.

Irene CRUSIUS, *Basilicae muros urbis ambiunt. Zum Kollegiatstift des frühen und hohen Mittelalters in deutschen Bischofsstädten*, in: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland, Irene Crusius (ed.), Göttingen 1995, s. 9–34.

Florin CURTA, *The making of the Slavs. History and archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge 2001.

Florent CYGLER, *Ausformung und Kodifizierung des Ordenrechts vom 12. bis zum 14. Jahrhundert. Strukturelle Beobachtungen zu den Cisterziensern, Prämonstratensen, Kartäusern und Cluniazensern*, in: De ordine vitae. Zu Normvorstellungen, Organisationsformen und Schriftlichkeit im mittelalterlichen Ordenswesen, Gerd Melville (ed.), Münster 1996, s. 7–58.

Florent CYGLER – Gerd MELVILLE – Jörg OBERSTE, *Aspekte zur Verbindung von Organisation und Schriftlichkeit im Ordenwesen. Ein Vergleich zwischen Cisterziensern und Clunyazensern im 12./13. Jahrhundert,* in: Viva vox, ratio scripta. Formen und Funktionen von Mündlichkeit und Schriftlichkeit im mittelalterlichen Mönchtum, Clemens M. Kasper – Klaus Schreiner (edd.), Münster 1997, s. 205–280.

Florent CYGLER, *Das Generalkapitel im hohen Mittelalter. Cisterzienser, Prämonstratenser, Kartäuser und Cluniazenser*. Vita regularis – Ordnungen und Deutungen religiosen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen 12, Münster – Hamburg – London 2002.

Jiří ČAREK, *Městské knihy Archivu hl. města Prahy*, Praha 1956.

Václav ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika*, Praha 1948.

Václav ČERNÝ, *Staročeská milostná lyrika a další studie ze starší české literatury*, Praha 1999.

Petr ČORNEJ, *Velké dějiny zemí Koruny české VI*, Praha 2007.

Denko ČUMLIVSKI, *Vyšehradská kapitula od založení do poloviny 19. století*, in: Vyšehrad. Historické podoby, Pavla Státníková (ed.), Praha 2000, s. 43–54.

Die Burg. Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen „Burg und Herrschaft" und „Mythos Burg", Ulrich H. Grossmann (ed.), Dresden 2010.

Toni DIEDERICH, *Siegelkunde. Beiträge zu ihrer Vertiefung und Weiterführung*, Wien – Köln – Weimar 2012.

Die Zisterzienser, Ordensleben zwischen Ideal und Wirklichkeit, Kaspar Elm – Peter Joerissen – Herman Josef Roth (edd.), Köln 1980.

Karl DINKLAGE, *Kärnten um 1620. Die Bilder der Khevenhüller-Chronik*, Wien 1980.

Josef DOBIÁŠ, *Seit wann bilden die natürlichen Grenzen von Böhmen auch seine politische Landesgrenze?*, in: Historica 6, Praha 1963, s. 5–44.

Eva DOLEŽALOVÁ, *Svěcenci pražské diecéze 1395–1416*, Praha 2009.

Alfons DOPSCH, *The Economic and Social Foundations of European Civilization,* New York 2006, (reprint).

Michal DRAGOUN – Lucie DOLEŽALOVÁ – Adéla EBERSONOVÁ, *Ubi est finis huius libri deus scit. Středověká knihovna v Roudnici nad Labem*, Praha 2015.

Beda DUDÍK, *Dějiny Moravy 8. Kulturní poměry na Moravě od roku 1197 do roku 1306*, Praha 1882.

Dana DVOŘÁČKOVÁ-MALÁ, *Královský dvůr Václava II.*, České Budějovice 2011.

Herwig EBNER, *Das freie Eigen. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte des Mittelalters*, Klagenfurt 1969.

Michal ERNÉE, *Jantar v české únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky*, in: PA 103, Praha 2012, s. 71–172.

Etimologičeskij slovar' slavjanskich jazykov – Praslavjanksij leksičeskij fond, 13, Oleg N. Trubačev (ed.), Moskva 1987.

Etymologický slovník jazyka staroslověnského, sv. 7, Pavel Zátka (ed.), Praha 1997.

Zdeněk FIALA, *Přemyslovské Čechy. Český stát a společnost v letech 995–1305*, Praha 1965.

František FIŠER, *Karlštejn. Vzájemné vztahy tří karlštejnských kaplí*, Kostelní Vydří 1996.

Jaroslav FRÁNA – Ondřej CHVOJKA – Marek FIKRLE, *Analýza obsahu chemických prvků nových depotů surové mědi z jižních Čech. Příspěvek k metalurgii starší doby bronzové*, PA 100, Praha 2009, s. 91–118.

Jan GEBAUER, *Slovník staročeský sv. 2*, Praha 1916.

Jaroslav GOLL, *Chelčický a Jednota v XV. století*, Praha 1916.

František GRAUS, *Český obchod se suknem ve 14. a počátkem 15. století. K otázce významu středověkého obchodu*, Praha 1950.

František GRAUS, *Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské 1. Dějiny venkovského lidu od 10. stol. do 1. poloviny 13. stol.*, Praha 1953.

Eike GRINGMUTH-DALLMER, *Methodische Überlegungen zur Erforschung zentraler Orte in ur- und frühgeschichtlicher Zeit*, in: Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie środkowej, Slawomir Możdzioch (ed.), Wrocław 1999, s. 9–20.

Josef GRISAR – Fernando de LASALA, *Aspetti della sigillografia*, Roma 1997.

Marcin GRULKOWSKI, *Nejstarší městské knihy Hlavního Města Gdaňsku na základě kancelářských systémů hansovních měst ve 14. a 15. století*, in: Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih. Ústecký sborník historický. Supplemenrum 1, Ústí nad Labem 2010, s. 67–92.

Ota HALAMA, *Jednota bratrská*, in: Pavlína Cermanová – Robert Novotný – Pavel Soukup (edd.), Husitské století, Praha 2014.

Vladimir HANGA, *Les institutions du droit coutumier roumain*, Bucureşti 1988.

Dalibor HAVEL, *Listinné písmo v českých zemích na přelomu 13. a 14. století*, Brno 2008.

Dalibor HAVEL, *Rukopisy a listiny z doby episkopátu Jindřicha Zdíka*, in: Jindřich Zdík (1126–1150). Olomoucký biskup uprostřed Evropy, Jana Hrbáčová (ed.), Olomouc 2009, s. 78–87.

Bohuslav HAVRÁNEK et al., *Staročeský slovník sv. 3*, Praha 1977.

Franz-Josef HEYEN, *Das bischöfliche Kollegiatstift außerhalb der Bischofsstadt im frühen und hohen Mittelalter am Beispiel der Erzdiözese Trier*, in: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland 1995, s. 35–61.

Almut HINTZE, „*MIHR YAŠT*“, Encyclopædia Iranica, New York 2014.

Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002.

Ivan HLAVÁČEK, *Knihy a knihovny v českém středověku*, Praha 2005.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Pražská metropolitní kapitula, její samospráva a postavení do doby husitské*, SH 19, Praha 1972, s. 5–48.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Kapituly s biskupskou kolací v Čechách do doby husitské a jejich místo v církevní správě*, in: In memoriam Zdeňka Fialy. Z pomocných věd historických, Praha 1978, s. 41–61.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Ke kulturním poměrům vyšehradské kapituly počátkem 13. století*, FHB 2, Praha 1980, s. 129–173.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Vyšehradské proboštství a české kancléřství v první polovině 14. století*, in: Královský Vyšehrad II. Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla, Praha 2001, s. 74–89.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Počátky kapituly u Všech svatých na Pražském hradě*, in: Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám, Tomáš Borovský – Libor Jan – Martin Wihoda (edd.), Brno 2003, s. 461–472.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Arnošt z Pardubic. Arcibiskup, zakladatel, rádce*, Praha 2008.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Svět české středověké církve*, Praha 2010.
Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Několik úvah o kapitulách v českém středověkém státě*, in: Documenta Pragensia Supplementa II. Kapituly v zemích Koruny české ve středověku, Jan Hrdina – Martina Maříková (edd.), Praha 2011, s. 9–44.
Georg HOLZER, *Die Einheitlichkeit des Slawischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall*, in: Wiener Slawistisches Jahrbuch 41, Wien 1995, s. 55–90.
Carl Gustav HOMEYER, *Die Stadtbücher des Mittelalters, insbesondere das Stadtbuch von Quedlinburg*, Berlin 1860.
František HONZÁK – Marek PEČENKA – František STELLNER – Jitka VLČKOVÁ, *Evropa v proměnách staletí*, Praha 2001.
Ondřej HORÁK – Naďa ŠTACHOVÁ, *„ein schöne iunckfraw* […] *pey czwelff iaren alte". Problematika zletilosti a římskoprávní vlivy*, in: Acta historico-iuridica Pilsnensia 2007, Plzeň 2008, s. 81–99.
Václav HRUBÝ, *Úvod do archivní teorie i prakse*, Praha 1930.
Václav HRUBÝ, *Tři studie k české diplomatice*, Jindřich Šebánek (ed.). Spisy Filosofické fakulty Masarykovy university v Brně 42, Brno 1936.
Pavol HUDÁČEK, *Právne postavenie vdovy v stredovekom Uhorsku do roku 1222 a otázka venného*, Historický časopis 61, Bratislava 2013, s. 227–262.
Thomas M. CHARLES-EDWARDS, *Social structure*, in: A Companion to the Early Middle Ages: Britain and Ireland c. 500–1100, Pauline Stafford (ed.), Oxford 2009, s. 107–125.

Petr CHARVÁT, *Notes on the social structure of Bohemia in the 11th – 12th century*, PA 83, Praha 1992, s. 372–384.

Petr CHARVÁT, *František Ženíšek, Oldřich a Božena, aneb O udánlivém mnohoženství u starých Čechů a Moravanů*, in: Sex a tabu v české kultuře 19. století, Praha 1999, s. 67–74.

Kateřina CHARVÁTOVÁ – Zuzana SILAGIOVÁ, *Fiant festa per Ordinem Universum. Cisterský kalendář bohemikálního původu z první poloviny 13. století. A Cistercian Calendar of Bohemian Origin of the first half of the 13th Century,* Praha 2003.

Kateřina CHARVÁTOVÁ, *Václav II. Král český a polský*, Praha 2007.

Walter CHRISTALLER, *Die zentralen Orte in Süddeutschland*, Jena 1933.

Theodor ILGEN, *Sphragistik*, in: Grundriss der Geschichtswissenschaft, Aloys Meister (ed.), I/2, Leipzig 1906.

Philippe JACQUET, *Radiographie, scanner et sigillographie*, in: Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art, Marc Gil – Jean-Luc Chassel (edd.), Lille 2011, s. 93–103.

Roman JAKOBSON, *Řeč a písemnictví českých Židů v době přemyslovské*, in: Židovská ročenka, Praha 1992–1993, s. 59–68.

Emilia JAMROZIAK, *Cistercian monasteries on nother frontiers and their social context: comparative study of Scotland and Pomerania*, in: Klosterlandschaften. Metodisch-exemplarische Annäherung, Roman Czaja – Heinz-Dieter Heimann – Mathias Wemhoff (edd.), München 2008, s. 127–140.

Emilia JAMROZIAK, *The Cistercian Order in medieval Europe 1090–1500*, London – New York 2013.

Libor JAN – Rudolf PROCHÁZKA – Bohumil SAMEK, *Sedm set let brněnské kapituly*, Brno 1996.

Libor JAN, *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*, Brno 2000.

Libor JAN, *Václav II. Struktury panovnické moci*, Brno 2006.

Libor JAN, *Přemyslovská Morava*, in: Sága moravských Přemyslovců – život na Moravě od XI. do počátku XIV. století, Olomouc – Brno 2006, s. 7–32.

Alena JEŽKOVÁ – Zdeněk UHLÍŘ, *Příběhy z Dalimila. Pařížský zlomek latinského překladu*, Praha 2006.

Peter JOHANEK, *Historie a perspektivy výzkumu městských knih ve Spolkové republice Německo*, in: Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih (Ústecký sborník historický. Supplemenrum 1), Ústí nad Labem 2010, s. 39–55.

Karolina JUSTOVÁ, *Tůma Přeloučský. Muž znamenitý, kterýž jiné převyšoval*, Praha 2011.

K historii Židů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 906–1620, Bohumil Bondy – František Dvorský (edd.), Praha 1906.

Karel KADLEC – Kristian PETRLÍK, *Hranice*, in: Ottův slovník naučný 11, Praha 1897, s. 754–756.

Karel KADLEC, *Rodinný nedíl, čili, Zádruha v právu slovanském*, Praha 1898.

Marcela KALAŠOVÁ – Aleš POSPÍŠIL, *Ikonografie hradu Valečova v 19. století. Valečov jako námět výtvarných děl poutníků a malířů*, in: Z Českého ráje a Podkrkonoší 27, Semily 2014, s. 97–132.

David KALHOUS, *Problémy formování církevní správy v českých zemích v raném středověku*, SMB 7, Praha 2015, s. 7–36.

Josef KALOUSEK – Josef BROŽ, *Tři historické mapy k dějinám českým*, Praha 1885.

Hans-Jürgen KARP, *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Grenzlinie aus dem Grenzraum*, in: Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands 9, Köln – Wien 1972, s. 137–154.

Milan KAVALÍR, *Několik poznámek o tzv. Klaudyánově mapě Čech z r. 1518 a významu starých map jako historického pramene*, HG 24, Praha 1985, s. 7–30.

Erich KITTEL, *Siegel*, Braunschweig 1976.

Christiane KLAPISCH-ZUBER, *Stammbäume. Eine illustrierte Geschichte der Ahnenkunde*, München 2004.

Jan KLÁPŠTĚ – Josef ŽEMLIČKA, *Studium dějin osídlení a jeho další perspektivy*, ČsČH 27, 1979, s. 884–906.

Jan KLÁPŠTĚ, *Proměna českých zemí ve středověku*, Praha 2005.

Eva KLÍMOVÁ a kol., *Školní atlas českých dějin. Atlas pro základní školy a víceletá gymnázia*, Praha 2006.

Herbert KNITTLER, *Možnosti a stav zpřístupňování knih městského účetnictví v Rakousku (15./16. století)*, in: Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih, Ústí nad Labem 2010 (Ústecký sborník historický. Supplementum 1), s. 165–176.

Kodex vyšehradský, Anežka Merhautová – Pavel Spunar (edd.), Praha 2006.

Rudolf KOSS, *Zur Kritik der ältesten Böhmisch-mährischen Landesprivilegien*, Prag 1910.

Miroslav KOUDELA, *Mikulovská hradní kaple v listinách 14. století*, in: RegioM – sborník Regionálního muzea v Mikulově, Mikulov 2012, s. 43–50.

Radka KOVÁŘOVÁ, *Páni z Deblína*, diplomová práce obájená na Filozofické fakultě Masarykovy Univerzity, Brno 2002.

Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském,* Praha 1926.

Královský Vyšehrad I. Sborník příspěvků k 900. výročí úmrtí prvního českého krále Vratislava II. (1061–1092), Praha 1992.

Královský Vyšehrad II. Sborník příspěvků ke křesťanskému miléniu a k posvěcení nových zvonů na kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla, Praha 2001.

Královský Vyšehrad III. Sborník příspěvků ze semináře Vyšehrad a Přemyslovci, Bořivoj Nechvátal – Jiří Huber – Jan Kotous (edd.), Kostelní Vydří 2007.

Královský Vyšehrad IV. Sborník příspěvků ze semináře 940 let královské kolegiátní kapituly sv. Petra a Pavla na Vyšehradě, Praha 2012.

Josef KRÁSA, *Nástěnné malby žírovnické Zelené světnice. Příspěvek ke studiu pozdně gotické profánní malby*, Umění 12, Praha 1964, s. 282–300.

Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky*, Praha 1987.

Jarmila KREJČÍKOVÁ – Tomáš KREJČÍK, *Úvod do české sfragistiky*, Ostrava 1989.

Susann KRETSCHMAR, *Die Burgen in der Kunst. Mit Einführungen von G. Ulrich Großmann*, Nürnberg 2012.

Zdeněk KRISTEN, *Pamětní záznamy kostela olomouckého a kláštera louckého. Příspěvek k diplomatice česko-moravských aktů*, in: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Facultas philosophica. Historica 3, Olomouc 1962, s. 183–192.

Ingo KROPAC – Susanne KROPAC, *Prolegomena zu einer städtischen Diplomatik des Spätmittelalters. Das Beispiel Regensburg*, in: La diplomatique urbaine au Moyen Age. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatique, Gand, 25–29 août 1998, Walter Prevenier – Thérèse de Hemptinne (edd.), Louvain – Apeldoorn 2000, s. 229–265.

Petr KUBÍN, *Sedm přemyslovských kultů. Seven Přemyslid cults*, Praha 2011.

František KUBŮ – Petr ZAVŘEL, *Zlatá stezka. Historický a archeologický výzkum významné středověké obchodní cesty I–III*, České Budějovice 2007–2009.

Martin KUNA a kol., *Nedestruktivní archeologie: teorie, metody a cíle*, Praha 2004.

Jiří KUTHAN, *Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam*, Umění 30, Praha 1986, s. 35–43.

Jan KVĚT, *Iluminované rukopisy královny Rejčky*, Praha 1931.

Nikolaus KYLL, *Tod, Begräbnisplatz, Totenfeier. Zur Geschichte ihres Brauchtums im Trierer Lande und in Luxemburg unter besonderer Berücksichtigung des Visitationshandbuches des Regino von Prüm († 915)*, Rheinisches Archiv, Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtliche Landeskunde der Rheinlande an der Universität Bonn, Bonn 1972.

Yvon LACAZE, *Československo-sovětské vztahy v letech 1945–1948 ve světle francouzských archivů*, in: Mezinárodní vztahy 3, Praha 1997, s. 84–99.

Elga LANC, *Kaiser Friedrich II. auf der Festung Hohensalzburg. Zu historiographischen Bilderzyklen in mittelalterlichen Residenzen*, in: Schodištní cykly Velké věže hradu Karlštejna. Průzkumy památek 13, Praha 2006, s. 178–185.

Jan LEHÁR, *Česká středověká lyrika*, Praha 1990.

Jan LEHÁR – Alexander STICH – Jaroslava JANÁČKOVÁ – Jiří HOLÝ, *Česká literatura od počátků k dnešku*, Praha 2004.

Louis J. LÉKAI, *The Cistercians, Ideals and Reality*, Kent 1977.

Jan LEŚNY, *Umocniecnia połowe zachodniego pogranicza Polski w X–XIII wieku na tle analogicznych urządzeń Słowańszczyzny*, in: Obronność polskiej granicy zachodniej w dobie pierwszych Piastów, Polska Akademia Nauk – Oddział we Wrocławiu, Prace Komisji Archeologicznej 1, Lech Leciejewicz (ed.), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1984, s. 111–124.

Kateřina LOŠŤÁKOVÁ, *Lucemburkové a české země ve francouzských kronikách 14. století*, diplomová práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 2006.

Robert LUFT, *„Alte Grenzen" und Kulturgeographie. Zur historischen Konstanz der Grenzen Böhmens und der böhmischen Länder*, in: Grenzen in Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Aktuelle Forschungsprobleme, Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung 10, Hans Lemberg (ed.), Marburg 2000, s. 95–135.

Niklas LUHMANN, *Sociální systémy. Nárys obecné teorie*, Praha 2006.

Michal LUTOVSKÝ – Zdeněk PETRÁŇ, *Slavníkovci, mýtus českého dějepisectví*, Praha 2005.

Jaroslav MACEK, *950 let litoměřické kapituly*, Kostelní Vydří 2007.

Jean Berthold MAHN, *L'Ordre Cistercien et son gouvernement des origines au milieu du XIIIe siècle (1098–1265),* Paris 1948.

Mały słownik kultury dawnych Słowian, Lech Leciejewicz et al., Warszawa 1972.

Karel MARÁZ, *Rožmberská falza*, in: Jaroslav Pánek a kol., Rožmberkové. Rod českých velmožů a jeho cesta dějinami, České Budějovice 2011, s. 48–49.

Karel MARÁZ, *Sfragistika. Studijní texty pro posluchače pomocných věd historických a archivnictví*, Brno 2014.

Karel MARÁZ, *Využití možnosti fotografie pro zpracování sfragistického materiálu v diplomatických a sfragistických edicích*, in: Editorství a edice středověkých pramenů diplomatické povahy na úsvitu 21. století. Směry – tendence – prameny, Pavel Otmar Krafl a kol. (edd.), Praha 2016, 196–202.

Markéta MARKOVÁ, *Hranice přemyslovského státu*, in: Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička (edd.), Praha 2009, s. 479–496.

Tim MARSHALL, *Prisoners of Geography: Ten Maps That Tell You Everything You Need To Know About Global Politics*, London 2015.

Martina MAŘÍKOVÁ, *Registrum acceptorum et divisionum capituli metropolitani Pragensis 1396–1418 a hospodářství pražské metropolitní kapituly na přelomu 14. a 15. století*, SAP 57, Praha 2007, s. 237–445.

Martina MAŘÍKOVÁ, *Účetní rejstříky a další písemnosti vzniklé v souvislosti se správou „společné pokladny" pražské metropolitní kapituly v době předhusitské*, in:

Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním, Zdeněk Hojda – Anna Pátková (edd.), Praha 2008, s. 81–93.

Martina MAŘÍKOVÁ, *Správa majetku pražské metropolitní kapituly v době předhusitské*, in: Documenta Pragensia Supplementa II. Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku, Jan Hrdina – Martina Maříková (edd.), Praha 2011, s. 101–123.

Martina MAŘÍKOVÁ, *České a moravské kapituly ve středověku – výběrová bibliografie po roce 1945*, in: Documenta Pragensia Supplementa II. Kapituly v zemích Koruny české ve středověku, Jan Hrdina – Martina Maříková (edd.), Praha 2011, s. 269–284.

Eduard MAUR, *Chodové. Historie a historická tradice*, in: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica, Monographia 90, Praha 1984, s. 7–15.

Václav MENCL, *Panské tribuny v naší románské architektuře*, Umění 13, Praha 1965, s. 29–58.

Bernhard METZ, *Burgkapellen als Wallfahrtsorte nach elsässischen Beispielen*, in: Pilgerheilige und ihre Memoria, Tübingen 2012, s. 91–108.

Karol MODZELEWSKI, *Barbarzyńska Europa*, Warszawa 2004.

Moravo, Čechy radujte se!, Václav Bok – Jindřich Pokorný – Sylvie Stanovská et al. (edd.), Praha 1998.

Peter MORAW, *Über Typologie, Chronologie und Geographie der Stiftskirche im deutschen Mittelalter*, in: Untersuchunger zu Kloster und Stift, Göttingen 1980, s. 9–37.

Ludvík MUCHA, *Mikuláš Klaudyán a jeho mapa Čech z r. 1518*, Geografické rozhledy 2–3, Praha 1992, s. 33–34.

Josef T. MÜLLER, *Dějiny Jednoty bratrské I*, přeložil a doplnil František M. Bartoš, Praha 1923.

Matthias MÜLLER, *Die Landschaft als metaphorischer Ort. Landschaftsmalerei im Kontext spätmittelalterlich-frühneuzeitlicher Herrschaftsallegorese*, in: Landschaften im Mittelalter, Karl–Heinz Spieß (ed.), Stuttgart 2006, s. 207–235.

Matthias MÜLLER, *Der historische Ort und das mythologische Bild. Historienmalerei und Schlossbaukunst als visulelle Medien reichsfürstlicher Erinnerungskultur um 1500*, in: Mittelalterliche Fürstenhöfe und ihre Erinnerungskulturen, Carola Fey et al. (edd.), Göttingen 2007, s. 221–248.

Jan MUSÍLEK, *Školní atlas československých dějin*, Praha 1959.

Mythos Burg, Ulrich H. Grossmann (ed.), Dresden 2010.

Jose Maria de NAVARRO, *Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy defined by the amber trade*, in: The Geographical Journal 66, London 1925, s. 481–507.

Jana NECHUTOVÁ a kol., *Invitantur scolares … Formulářové listy Jindřicha z Isernie, pozvání pražským žákům ke studiu na vyšehradské škole*, Brno 2000.

Německá medievistika v českých zemích do roku 1945, Pavel Soukup – František Šmahel (edd.), Praha 2004.

Franz NIESKE, *Cisterziensische Generalkapitel und individuelle Memoria*, in: De ordine vitae. Zu Normvorstellungen, Organisationsformen und Schriftlichkeit im mittelalterlichen Ordenswesen, Gert Melville (ed.), Münster 1996, s. 260–283.

Emanuela NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, *Základy numismatiky*, Praha 1986.

Adolf NOVOTNÝ, *Biblický slovník*, díl 1. A–R, Praha 1956.

Rostislav NOVÝ, *Městské knihy v Čechách a na Moravě 1310–1526*, Praha 1963.

Rostislav NOVÝ, *Přemyslovský stát 11. a 12. století*, Praha 1972.

Rostislav NOVÝ – Jiří SLÁMA – Jana ZACHOVÁ, *Slavníkovci ve středověkém písemnictví*, Praha 1987.

Jörg OBERSTE, *Visitation und Ordensorganisation. Formen sozialer Normierung, Kontrolle und Komunikation bei Zisterziensern, Prämonstratensen und Cluniacensern (12.-frühes 14. Jh.)*, in: Vita regularis – Ordnungen und Deutungen religiosen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen 2, Münster 1996, s. 168–226.

Jörg OBERSTE, *Instituzionalisierte Kommunikation. Normen, Überlieferungsbefunde und Grenzbereiche im Verwaltungsalltag religiöser Orden des hohen Mittelalters*, in: De ordine vitae. Zu Normvorstellungen, Organisationsformen und Schriftlichkeit im mittelalterlichen Ordenswesen, Gert Melville (ed.), Münster 1996, s. 59–99.

Villiam O'BRIAN, *Prehistoric Copper Mining in Europe 5500–500 BC*, Oxford 2014, s. 164–175.

Martin OLIVA, *O nezanedbatelnosti neočekávatelného. Štípané industrie starší doby bronzové na Moravě*, AR 55, č. 1, Praha 2003, s. 10–46.

Arno PAŘÍK, *Bohumil Bondy. Sto let od smrti „reprezentanta znárodnění židů českých"*, Roš Chodeš 69, Praha 2007, s. 10–11.

Hana PÁTKOVÁ, *Privilegia na vedení městských knih pro poddanská města v předhusitských Čechách*, in: Pragmatické písemnosti v kontextu správním a právním, Zdeněk Hojda – Hana Pátková (edd.), Praha 2008, s. 121–125.

Hana PÁTKOVÁ, *Privilegia na vedení městských knih v poddanských městech pohusitských Čech*, in: Campana codex civitas. Miroslao Flodr octoqenario, František Novák (ed.), Brno 2009, s. 212–216.

Karin PÁTROVÁ, *Probošt versus kapitula. K problematice majetkových vztahů uvnitř vyšehradské kapituly do doby husitské*, MHB 11, Praha 2007, s. 80–93.

Karin PÁTROVÁ, *Prebendy nejstarších kolegiátních kapitul do sklonku 14. století (Stará Boleslav, Litoměřice, Vyšehrad)*, ČČH 106, Praha 2008, s. 505–535.

Karin PÁTROVÁ, *Od servicií k denním podílům. Vývoj podělování kanovníků v českých středověkých kolegiátních kapitulách*, in: Documenta Pragensia Supplemen-

ta II. Kapituly v zemích Koruny české a v Uhrách ve středověku, Jan Hrdina – Markéta Maříková (edd.), Praha 2011, s. 75–99.

Jindra PAVELKOVÁ, *Vliv pečetnictví na supralibros a exlibris moravských klášterů*, in: Sborník Národního muzea v Praze, řada C – Literární historie 60, č. 1–2, Praha 2015, s. 5–9.

Alois PEROUTKA, *Vznik kolegiátní kapituly sv. Mořice ve 13. století (historicko-právní studie)*, in: Muzeum Kroměřížska 4, Kroměříž 2002, s. 91–100.

Jaroslav PEŠINA – Dobroslava MENCLOVÁ, *Obraz hradní kaple švihovské a začátky české krajinomalby*, Umění 1, Praha 1953, s. 93–114.

Jaroslav PEŠINA, *Obraz krajiny v české knižní malbě kolem r. 1400*, Umění 13, Praha 1965, s. 233–289.

Josef PFITZNER, *Kaiser Karl IV.*, Potsdam 1938.

Richard PIPES, *Vlastnictví a svoboda*, Praha 2008.

Ernst PITZ, *Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter – Köln/Nürnberg/Lübeck. Ein Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde*, Köln 1959.

Lore POLECHAU, *Das Zisterzienserkloster Dünamünde bei Riga (1205–1305)*, in: Cisterzienser Chronik 112, Bregenz 2005, s. 215–231.

Leopold POSPÍŠIL, *Etnologie práva. Teze ke studiu práva z mezikulturní perspektivy*, Praha 1997.

Jiří PRAŽÁK, *Ke kritice českých aktů XII. století*, SAP 8, Praha 1958, s. 130–151.

Jiří PRAŽÁK, *Rozšíření aktů v přemyslovských Čechách. K počátkům české listiny*, in: Collectanea opusculorum ad iuris historiam spectantium Venceslao Vaněček septuagenario ab amicis discipulisque oblata – Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, Karel Malý (ed.), Praha 1975, s. 29–40.

Jiří PRAŽÁK, *Privilegium pervetustum Boleslai*, in: Milénium břevnovského kláštera 993–1993, Ivan Hlaváček – Marie Bláhová (edd.), Praha 1993, s. 13–24.

Rudolf PROCHÁZKA, *K vývoji a funkčnímu rozvrstvení hradů 11.–12. stol. na Moravě*, in: Lokalne ośrodki władzy państwowej w 11.–12. wieku w Europie Środkowo-Wschodniej, Slawomir Możdzioch (ed.), Wrocław 1993, s. 109–141.

Jan PROSTŘEDNÍK – Petr ŠÍDA – Vladimír ŠREIN – Blanka ŠREINOVÁ – Martin ŠŤASTNÝ, *Neolithic quarrying in the foothills of the Jizera Mountains and the dating thereof — Neolitická těžba v podhůří Jizerských hor a její datování*, AR 57, Praha 2005, s. 477–492.

Přemyslovci. Budování českého státu, Petr Sommer – Dušan Třeštík – Josef Žemlička – Pavlína Mašková – Robert Novotný (edd.), Praha 2008.

Richard PSÍK, *Invectiva prosotetrasticha in Vlricum Polonum. Součást sbírky listů a diktamin mistra Jindřicha z Isernie*, Ostrava 2008.

Jaroslav PURŠ a kol., *Atlas československých dějin*, Praha 1965.
Ferdinand von QUAST, *Ueber Schloßcapellen als Ausdruck des Einflusses der weltlichen Macht auf die geistliche*, Berlin 1852.
Jiří RÁC, *K problematice vzniku mělnické kolegiátní kapituly*, Středočeský sborník historický 19, Praha 1993, s. 3–10.
Friedrich RATZEL, *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München – Berlin 1903.
Rudolf RAUSCHER, *Dědické právo podle českého práva zemského*, Bratislava 1922.
Vladislav RAZÍM, *K tendencím v ochraně hranic českého státu 13. století*, AH 29, Brno 2004, s. 141–160.
Paul REINECKE, *Die Bedeutung der Kupferbergwerke der Ostalpen für die Bronzezeit Mitteleuropas*, in: Schumacher Festschrift, Mainz 1930, s. 99–115.
John W. RICHARDS, *The Slavic Zadruga and Other Archaic Indo-European Elements in Traditional Slavic Society*, in: The Mankind Quarterly 26, London 1986, s. 321–337.
Seth RICHARDSON, *Early Mesopotamia: The Presumptive State*, in: Past and Present 215, Oxford 2012, s. 3–49.
Richard ROEHL, *Plan and Reality in a Medieval Monastic Economy: The Cistercians*, Studies in Medieval and Renaissance History 9, 1972, s.83–113.
Werner RÖSENER, *Stand und Perspektiven der neueren Zisterzienserforschung. Eine Einführung*, in: Norm und Realität. Kontinuität und Wandel der Zisterzienser im Mittelalter, Franz J. Felten – Werner Rösener (edd.), Berlin 2009, s. 1–19.
František ROUBÍK – Antonín HAAS – Josef KOLLMANN – Zdeněk FIALA, *Slovníček archivní terminologie*, Praha 1954.
Bohuslav ROUČKA – Vladimír RŮŽIČKA, *Pracovní heslář českého právněhistorického terminologického slovníku*, Praha 1975.
Jan RÜTTINGER, *Die Burg im Bild*, in: Burg und Herrschaft, Rainer Atzbach (ed.), Dresden 2010, s. 268–274.
Vladimír RŮŽEK, *Sfragistická falza v Archivu Národního muzea (Jiří z Poděbrad, Přemysl Otakar II., Zemský soud)*, SAP 60, Praha 2010, s. 435–464.
Rudolf ŘÍČAN, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957.
Jiří SÁDLO et al., *Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny Českých zemí*, Praha 2005.
Vladimír SALAČ, *O obchodu v pravěku a v době laténské především*, AR 58, Praha 2006, s. 33–58.
Sborník k 850. výročí posvěcení katedrály sv. Václava v Olomouci, Jan Bistřický – Miloslav Pojsl (edd.), Olomouc 1982.

Josef SEMMLER, *Mönche und Kanoniker im Frankenreiche Pippins III. und Karls des Großen*, in: Untersuchungen zu Kloster und Stift, Göttingen 1980, s. 78–111.

Josef SEMMLER, *Die Kanoniker und ihre Regel im 9. Jahrhundert*, in: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland, Irene Crusius (ed.), Göttingen 1995, s. 62–109.

Eva SEMOTANOVÁ, *Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí*, Praha 2001.

Eva SEMOTANOVÁ a kol., *Česko – Ottův historický atlas*, Praha 2007.

Eva SEMOTANOVÁ, *Dějiny, současnost a perspektivy rekonstrukčních map*, HG 34, 2007, s. 197–215.

Eva SEMOTANOVÁ, *Svět podle Kosmy*, in: Akademický atlas českých dějin, Praha 2014, s. 49–50.

Eva SEMOTANOVÁ – Jiří CAJTHAML a kol., *Akademický atlas českých dějin*, Praha 2014.

Winfried SCHICH, *Die „Grenze" im östlichen Mitteleuropa im hohen Mittelalter*, in: Siedlungsforschung. Archäologie – Geschichte – Geographie 9, Bonn 1991, s. 135–146.

Ludwig SCHMUGGE, *Kirche, Kinder, Karrieren. Päpstliche Dispense von der unehelichen Geburt im Spätmittelalter*, Zürich 1995.

Barbara SCHOCK-WERNER, *Die Farbigkeit von Burgen auf mittelalterlichen Abbildungen*, in: Putz und Farbigkeit an mittelalterlichen Bauten, Hartmut Hofrichter (ed.), Stuttgart 1993, s. 9–14.

Hans-Dietrich SCHULTZ, *Deutschlands „natürliche" Grenzen*, in: Deutschlands Grenzen in der Geschichte, Alexander Demandt (ed.), München 1993, s. 32–93.

Jiří SLÁMA, *K počátkům hradské organizace v Čechách*, in: Typologie raně feudálních slovanských států ve střední a jihovýchodní Evropě, Josef Žemlička (ed.), Praha 1987, s. 175–190.

Jiří SLÁMA, *Střední Čechy v raném středověku III*, in: Archeologie o počátcích přemyslovského státu, Praehistorica 14, Praha 1988, s. 30–35.

Jiří SLÁMA, *Slavníkovci, významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?*, AR 47, Praha 1995, 182–224.

Slavníkovci ve středověkém písemnictví, Rostislav Nový – Jiří Sláma (edd.), Praha 1987.

Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII 6, Gerard Labuda et al., Wrocław 1977.

Zdeněk SMETÁNKA, *Legenda o Ostojovi. Archeologie obyčejného života v raně středověkých Čechách*, Praha 1992.

Petr SOMMER, *Začátky křesťanství v Čechách. Kapitoly z dějin raně středověké duchovní kultury*, Praha 2001.

Petr SOMMER, *Svatý Prokop. Z počátků českého státu a církve*, Praha 2007.

Helena SOUKUPOVÁ, *Anežský klášter v Praze*, Praha 1989.

Victor SPINEI, *La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au Haut Moyen Age*, in: Dacia – Revue d'archéologie et d'histoire ancienne 38–39, 1994–1995, s. 365–388.

Stadtbücher des Mittelalters I, Paul Rehme (ed.), Leipzig 1927.

Sylvie STANOVSKÁ, *Die alttschechische Liebeslyrik – zwischen Tradition und Innovation. Versuch einer Typologie vor dem Hintergrund des deutschen Minnesangs und der späteren Liebeslieddichtung*, Praha 2008.

Sylvie STANOVSKÁ – Manfred KERN, *Staročeské a německé milostné básnictví vrcholného středověku*, Brno 2013.

Sylvie STANOVSKÁ, *Sagt mir jemand, was Liebe ist? Deutschsprachige und tschechische Liebeslyrik des Mittelalters. Eine Typologie*, Brno 2015.

Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih, Ludmila Sulitková (ed.), Ústecký sborník historický, Supplementum 1, Ústí nad Labem 2010.

Ulrich STEVENS, *Burgkapellen im deutschen Sprachraum*, Köln 1978.

Ulrich STEVENS, *Kirchen und Kapellen*, in: Burgen in Mitteleuropa I, Stuttgart 1999, s. 315–320.

Ulrich STEVENS, *Burgkapellen. Andacht, Repräsentation und Wehrhaftigkeit im Mittelalter*, Darmstadt 2003.

Gerhard STREICH, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters: Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen*, Sigmaringen 1984.

Ludmila SULITKOVÁ, *Vývoj městských knih v Brně ve středověku*, Praha 2004.

Ludmila SULITKOVÁ, *Stav a perspektivy zpřístupňování městských knih v českých zemích (středověk a raný novověk)*, in: Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih. Ústecký sborník historický. Supplemenrum 1, Ústí nad Labem 2010, s. 27–38.

Michal SVATOŠ, *Pražská univerzitní kolej Všech svatých*, in: Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 31, Praha 1991, s. 85–93.

Jindřich ŠEBÁNEK – Zdeněk FIALA – Zdeňka HLEDÍKOVÁ, *Česká diplomatika do roku 1848*, Praha 1984.

Robert ŠIMŮNEK, *Hrad jako symbol v myšlení české středověké šlechty*, ČČH 108, Praha 2010, s. 185–219.

Robert ŠIMŮNEK, *Reprezentace české středověké šlechty*, Praha 2013.

Robert ŠIMŮNEK, *Kulturní krajina Černínů z Chudenic. Obrazová mapa panství Lnáře (1698) a Dietzlerův prospekt Lnář (1725)*, JSH 84, 2015, s. 410–450.

Robert ŠIMŮNEK, *Kulturní krajina na starých vyobrazeních*, in: Studia historica Nitriensia 19, č. 1, Nitra 2015, s. 3–19.

František ŠMAHEL, *Husitská revoluce IV*, Praha 1993.

František ŠMAHEL, *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha 2012.

Vladimír ŠMILAUER, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960.

Josef ŠRÁMEK, *Na okraj počátků Břetislavovy fundace v Rajhradě. Příspěvek ke vztahu rajhradského a břevnovského kláštera v 11.–13. století*, in: Documenta Pragensia Supplementa II. Kapituly v zemích Koruny české ve středověku, Jan Hrdina – Martina Maříková (edd.), Praha 2011, s. 45–73.

Blanka ŠREINOVÁ – Petr ŠÍDA – Vladimír ŠREIN – Martin ŠŤASTNÝ, *Neolitičtí kameníci v podhůří Jizerských hor*, in: Kámen 13, č. 1, Praha 2007, s. 21–27.

Josef ŠUSTA, *Skládal Václav II. básně milostné?*, ČČH 21, Praha 1915, s. 217–244.

Josef ŠUSTA, *Dvě knihy českých dějiny aneb kus středověké historie našeho kraje. Kniha první Poslední Přemyslovci a jejich dědictví*, Praha 1917.

Josef ŠUSTA, *České dějiny. Soumrak Přemyslovců a jejich dědictví*, Praha 1934.

P. V. ŠUVALOV, *Modeľ obraščenija rannevizantinskich bronzovych monet v vostočnoj Jevrope*, in: Šestaja vserossijskaja numizmatičeskaja konferencija, Sankt-Petersburg 20–25 aprelja 1998 g. Tezisi dokladov i soobščenij, Sankt-Peterburg 1998, s. 37–38.

Janusz TANDECKI, *Středověké finanční a účetní knihy toruňského Starého Města a jejich edice*, in: Stav a perspektivy zpřístupňování středověkých a raně novověkých městských knih. Ústecký sborník historický. Supplementum 1, Ústí nad Labem 2010, s. 187–198.

František TEPLÝ, *Kniha o Švihově a okolí*, Švihov 1927.

Lucien TESNIÈRE, *Les noms slaves et russes de la frontière*, in: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris 30, Paris 1930, s. 174–195.

The Cambridge Economic History of Europe from the Decline of the Roman Empire 1. Agrarian Life of the Middle Ages, Michael Moissey Postan (ed.), Cambridge 2008 (reprint).

Jindřich TOMAS, *Problém vzniku městských knih v Litoměřicích a v Roudnici nad Labem*, in: Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica 1. Z pomocných věd historických 10, Praha 1992, s. 149–155.

Andrzej TOMASZEWSKI, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Warszawa 1974.

Václav Vladivoj TOMEK, *O panství rodu Slavníkova v Čechách*, ČČM 26, Praha 1852, s. 41–61.

Václav Vladivoj TOMEK, *Základy starého místopisu pražského 1–6*, Praha 1866–1875.

Kateřina TOMKOVÁ, *Levý Hradec v zrcadle archeologických výzkumů I. Pohřebiště*, Praha 2012.

Oleg TRUBAČEV, *SCLAVANIA am Obermain in merovingischer und karolingischer Zeit. Die Sprachreste*, in: Central Europe in 8th – 10th centuries. International scientific conference, Bratislava, October 2–4, 1995, Dušan Čaplovič – Ján Doruľa (edd.), Bratislava 1997, s. 53–54.

Rudolf TUREK, *Slavníkovci a jejich panství*, Hradec Králové 1982.

Frederick Jackson TURNER, *The Frontier in American History*, New York – Chicago – San Francisco – Toronto – London 1962.

Zdeněk UHLÍŘ, *Bischof Hermann von Prag (?). Homiliarium quod dicitur Opatovicense*, in: Europas Mitte um 1000, Katalog, Alfried Wieczorek – Hans-Martin Hinz (ed.), Stuttgart 2000.

Zdeněk UHLÍŘ, *Středověké kazatelství v českých zemích: nástin problematiky*, in: Almanach historyczny 7, Kielce 2005, s. 57–94.

Jan URBAN, *Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu*, Praha 2003.

Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III/3. Věk poděbradský III*, Praha 1930.

Rudolf URBÁNEK, *České dějiny III/4. Věk poděbradský IV*, Praha 1962.

Eveline VAN DER STEEN, *Near Eastern Tribal Societies during the Nineteenth Century. Economy, Society and Politics between Tent and Town*, Sheffield 2013.

Václav VANĚČEK, *Dějiny státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1970.

Vratislav VANÍČEK, *Velké dějiny zemí Koruny české III. 1250–1310*, Praha – Litomyšl 2002.

Vratislav VANÍČEK, *Soběslav I. Přemyslovci v kontextu evropských dějin v letech 1092 –1140*, Praha – Litomyšl 2007.

Vratislav VANÍČEK, *Bohemi, infestissimi Polonorum inimici? Literární emoce a politické reality od Galla Anonyma po Jindřicha z Isernie*, in: Klio viae et invia. Opuscula Marco Cetwiński dedicata, Anna Odrzywolska-Kidawa (ed.), Warszawa 2010, s. 27–62.

Ladislav VARADZIN, *K vývoji hradišť v jádru Čech se zřetelem k přemyslovské doméně (příspěvek do diskuse)*, AR 62, č. 3, Praha 2010, s. 535–554.

Tomáš VELÍMSKÝ – Eva ČERNÁ, *Výsledky rekognoskace středověké cesty z Mostu do Freiburgu*, AH 15, Brno 1990, s. 477–487.

Tomáš VELÍMSKÝ, *Hrabišici. Páni z Rýzmburka*, Praha 2002.

Tomáš VELÍMSKÝ, *Česko-saská hranice a její vývoj do chebské mírové smlouvy v roce 1459*, in: Region na hranici, Acta Universitatis Purkynianae Facultatis philosophicae Studia historica 16, Kristina Kaiserová – Tomáš Velímský (edd.), Ústí nad Labem 2015, s. 13–32.

Vocabulaire international de la sigillographie, Stefania Ricci Noè (ed.), Roma 1990.

Václav VOJTÍŠEK, *O pečetech a erbech měst pražských i jiných českých*, Praha 1928.

Václav VOJTÍŠEK, *Výbor rozprav a studií akademika Václava Vojtíška*, Praha 1953.
Miroslav VOLF – Antonín HAAS, *Archivní příručka*, Praha 1948.
Milan VONDRÁČEK, *Městská diplomatika a správa v českých zemích do druhé světové války*, Archivní časopis 41, č. 2, Praha 1991, s. 99–103.
Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu, Jan Martínek – Jiří Šmeral (edd.), Brno 2012.
Výzkum historických cest v interdisciplinárním kontextu II, Jan Martínek (ed.), Brno 2014.
Martin WIHODA, *Vladislav Jindřich*, Brno 2007.
Martin. WIHODA, *První česká království*, Praha 2015.
Franz WINTER, *Die Zisterzienser des nordöstlichen Deutschlands I–III*, Gotha 1868–1871.
Lisa WOLVERTON, *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics*, Washington D. C. 2014.
Ian WOOD, *The modern origins of the early Middle Ages*, Oxford 2013.
František ZÁRUBA, *Hradní kaple v Čechách*, disertační práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2012.
František ZÁRUBA, *Hradní kaple I. Doba přemyslovská*, Praha 2014.
František ZÁRUBA, *Hradní kaple II. Doba lucemburská*, Praha 2015.
Joachim ZEUNE, *Burgenkundliche Marginalien zu zeitgenössischen Darstellungen*, in: Putz und Farbigkeit an mittelalterlichen Bauten, Hartmut Hofrichter (ed.), Stuttgart 1993, s. 15–22.
Josef ŽEMLIČKA, *Vývoj osídlení dolního Poohří a Českého středohoří do 14. století*, Praha 1980.
Josef ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar I. panovník, stát a česká společnost na prahu vrcholného feudalismu*, Praha 1990.
Josef ŽEMLIČKA, *K hodnověrnosti listiny Jana XV. pro klášter v Břevnově*, in: Milénium břevnovského kláštera 993–1993, Ivan Hlaváček – Marie Bláhová (edd.), Praha 1993, s. 25–39.
Josef ŽEMLIČKA, *Děkan Vít, hodnostář a dobrodinec pražské kapituly. Sonda do života významné kulturní osobnosti 13. století*, in: Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. Zdeňky Hledíkové, Ivan Hlaváček – Jan Hrdina (edd.), Praha 1998, s. 549–569.
Josef ŽEMLIČKA, *Počátky Čech královských*, Praha 2002.
Josef ŽEMLIČKA, *Sídelní geografie přemyslovských Čech*, in: České země v raném středověku, Petr Sommer (ed.), Praha 2006, s. 74–84.
Josef ŽEMLIČKA, *Přemysl Otakar II. král na rozhraní věků*, Praha 2011.
Josef ŽEMLIČKA, *Česká krajina ve středověké transformaci*, MHB 15/1, Praha 2012, s. 20–25.

Josef ŽEMLIČKA, *Království v pohybu. Kolonizace, města a stříbro v závěru přemyslovské epochy*, Praha 2014.

Tibor ŽIVKOVIĆ, *O plemenskom ustrojstvu u vojnoj snazi podunavskich Slovena v VI i VII veku*, in: Zbornik radova vizantološkog instituta 35, Belgrade 1996, s. 95–116.

Seznam vyobrazení

VYOBRAZENÍ NA PŘEDĚLECH

str. 9 Kamenický Šenov - Karel Brantl - Pozůstalost Augusta Sedláčka, © Historický ústav AV ČR, Praha, nečíslováno.
str. 41 Levý Hradec - Karel Brantl - Pozůstalost Augusta Sedláčka, © Historický ústav AV ČR, 3. Praha, kresba č. 134.
str. 77 Střekov - Karel Brantl - Pozůstalost Augusta Sedláčka, © Historický ústav AV ČR, Praha, kreba č. 70.
str. 111 Ústí nad Labem - Karel Brantl - Pozůstalost Augusta Sedláčka, © Historický ústav AV ČR, Praha, kresba č. 71.

SLAVNÍKOVSKÁ DOMÉNA

str. 38 Kartografické znázornění předpokládaného rozsahu panství Slavníkovců. © Eva Semotanová

HRADY A JEJICH VYOBRAZENÍ

str. 39 Žirovnice, vyobrazení zámku a železářské huti v tzv. zelené světnici, © Foto Robert Šimůnek
str. 39 Houska, malířská výzdoba v tzv. zelené světnici, © Foto Robert Šimůnek
str. 40 Pohled na Sloup v díle Mauritia Vogta, Das Jetzt-lebende Koenigreich Boehmen... (1712).

HRADNÍ KAPLE JAKO FENOMÉN

str. 70 Zvíkov. Interiér hradní kaple sv. Václava, přelom 50. a 60. let 13. století, © František Záruba
str. 71 Kutná Hora, Vlašský dvůr. Hradní kaple sv. Václava a Ladislava, pohled z nádvoří, krátce před rokem 1389, © František Záruba

str. 72 Křivoklát. Hraní kaple sv. Trojice, konec 80. let 15. století, © František Záruba
str. 73 Příbram. Pohled do interiéru kaple, kolem poloviny 14. století, © František Záruba
str. 73 Žirovnice. Nástěnná malba v kapli s klečícím vlastníkem hradu Václavem Vencelíkem z Vrchovišť a rodinou, kolem roku 1490, © František Záruba
str. 74 Švihov. Empora v kapli Panny Marie, kolem roku 1488/9, © František Záruba
str. 75 Rabí. Hradní kostel sv. Trojice, kolem roku 1498, © František Záruba

SYMBOLY REPREZENTACE – ŘÍŠSKÝ OREL A ČESKÝ LEV

str. 104 Praha. Staroměstská mostecká věž. Průčelí s heraldickou galerií, © Helena Kodalíková.
str. 105 Norimberk. Kostel P. Marie (Frauenkirche). Řada erbů ze západní předsíně, dnes Germanisches Nationalmuseum, © Štěpán Valecký.
str. 105 Vratislav. Kostel sv. Alžběty. Erby říše a Českého království, © Jiří Kuthan.
str. 106 Vratislav. Kostel sv. Doroty, sv. Stanislava a sv. Václava. Erby na vnější straně presbytáře, © Jiří Kuthan.
str. 107 Praha. Nové Město. Klášter benediktinů v Emauzích. Sedile v presbytáři klášterního kostela se znaky říše a Českého království, © Jiří Kuthan.
str. 108 Norimberk. Frauenkirche. Socha sv. Václava, © Jiří Kuthan.
str. 109 Praha. Staroměstská mostecká věž. Detail průčelí, © Helena Kodalíková.

LISTINA A JEJÍ OSUDY

str. 160 MZA v Brně, E 57 Premonstráti Louka, sig. A 1 (CDB I, č. 326 str. 299–301), © Moravský zemský archiv v Brně.

Jmenný a místní rejstřík

A
Adam Brémský, saský kronikář a geograf (před 1050–1080/1085) 159
Adlerturm, *viz* Torre Aquila
Albert II. z Kolovrat 52
Alberti Leon Battista, italský humanista, architekt a matematik (1404–1472) 34
Albrecht z Frýdlantu a z Liběšic (1279–1325) 95
Alfons X., kastilsko-leonský král (1221–1284) 129, 130, 131
Alpy 19
Alsasko 48
sv. Alžběta 99, 105
Ambrogio Lorenzetti, italský malíř (1290–1348) 34
Anežka Přemyslovna, dcera českého krále Přemysla Otakara I. 130
Anglie 17, 83, 92, 156, 158
Aquilea 132
Arnošt z Pardubic, první arcibiskup pražský (1297–1364) 133
Arntz Ludwig, německý architekt a památkář a stavitel (1855–1941) 48
Aronius Julius, německý historik (1861–1893) 151, 152, 153
Arras 102
sv. Augustin, filozof, teolog a biskup (354–430) 54
Avignon 102, 132, 133

B
Bachmann Erich, německý kunsthistorik (1910–1991) 101
Balcar Luboš 29
Balkán 80, 91
Bavorsko 113
Bayeux 32
Bečov nad Teplou 49, 50
Bedlno 93
Bělohlávek Miloslav, český historik, archivář a editor (1923–2006) 140
Benátky 132
Beneš Edvard, československý prezident (1884–1948) 155
Beneš Krabice z Weitmile, český kronikář a pražský kanovník († 27. červenec 1375) 98
Benjamin z Tuledy, španělský židovský cestovatel (1130–1173) 159
Bernhard von Seyboltsdorf 36
Běstvina 46
Beyerle Konrad, právní vědec a politik (1872–1933) 139
Bezděz 37, 51, 167
Bílek Karol, český historik, archivář a publicista 151
Bílina 24, 115
Biller Thomas 48
Bítov 95
Bláhová Marie, česká historička 133, 156
Blatná 34

Boháč Zdeněk, český historik a historický geograf (1933–2001) 165
Bohuslav z Trnovan 93, 94
Boleslav I., český kníže (915–asi 972) 28, 88, 90
Boleslav II., český kníže (932 – 7. února 999) 28, 114, 115, 129
Boleslav Chrabrý, polský kníže a král (967–1025) 89
Bolina Pavel, český archeolog 48
Bondy Bohumil, rakouský a český podnikatel (1832–1907) 150, 151, 152, 193
Bondy Filip, rabín 193
Bondy Gottlieb Lazar, *viz* Bondy Bohumil
Bor u Tachova 51
Boršenštejn 24
Bořivoj I., český kníže (mezi 852 a 855–888 a 890) 84
Braniborsko 99, 101, 131
Braudel Fernand, francouzský historik, představitel školy Annales (1902–1985) 92
Bretholz Salamon Bertold, německočeský historik, editor a archivář (1862–1936) 26, 151, 152
Brno 55, 140, 153
Špilberk 52
Brož Josef, český publicista, novinář a kritik 29
Brugger Evelina, rakouská editorka 152
Břetislav I., český kníže (mezi 1002 až 1005–1055) 128
Budislava z Louček 120
Bukovina 80
Bulharsko 159
Byzanc 28, 80

C
Cáchy 54, 100, 101
Cidlina 26, 27, 29, 31, 170
Cuciurul Mare 80
Curych 173

Č
Čarek Jiří, český historik a archivář (1908–1985) 136
Čech, mytický praotec 32
Čejkovice 120
Čelakovský Jaromír, český právní historik, novinář a archivář (1846–1914) 151
Čeněk z Lipé 95
Černý Václav, český literární vědec, spisovatel a překladatel (1905–1987) 144
Česká republika 11, 16, 83, 140, 141, 149, 153
České Budějovice 137
české království 23, 68, 99, 101
české země 8, 13, 18, 23, 27, 28, 43, 57, 79, 81, 95, 96, 113, 114, 116, 142, 143, 145, 151, 155, 156, 158, 159, 162, 166
Československo 28, 29, 30, 155
Český Krumlov 49, 140
Český les 20

D
t. ř. Dalimil, autor nejstarší česky psané veršované kroniky 32, 146
Daniel I., pražský biskup († 1167) 87
Daniel Specklin, alsaský architekt a kartograf (1536–1589) 37
Děčín 115
Dětřich z Dobronic 96
Divišov 140

Dobřany 137, 138
Domažlice 140
sv. Dorota 99, 103, 106
Doubravka Přemyslovna, česká kněžna, dcera knížete Boleslava I. († 977) 158
Doudlebové 26
Doudleby 26, 28, 29, 30
Doležalová Eva, česká historička 152
Drážďany 171
Durdík Tomáš, český archeolog a kastelolog (1951–2012) 48
Durynsko 95
Dvorský František Serafín, český archivář, historik a editor (1839–1907) 150, 151, 152, 153
Dyje 96

E
Eberhard II. z Řezna, salcburský arcibiskup (1200–1246) 171
Ebstorf 23
Egypt 22, 67
Eliška Rejčka, manželka českých králů Václava II. a Rudolfa Habsburského (1288–1335) 132
Emma, česká kněžna a manželka Boleslava II. (948–1006) 129
Eneáš Silvius Piccolomini, italský humanista, diplomat a historiograf a pozdější papež Pius II. (1405–1464) 23
Erben Karel Jaromír, český historik, právník, archivář a básník (1811–1870) 148, 149, 152
Etzlaub Erhard, německý astronom, kartograf a lékař (1460–1531/32) 24
Eutychian, papež († 283) 43
Evropa 19, 23, 24, 26, 29, 30, 34, 43,46, 47, 51, 53, 54, 57, 59, 64, 91, 92, 129, 145, 151, 156, 157, 158, 159, 166, 167, 176, 183, 185

F
Fialová Anděla, klasická filoložka, česká redaktorka (1917–1981) 140
Fleckenstein 37
Florencie 35
Francie 51, 92, 98, 100, 101, 122, 133, 156, 157, 167
Frankfurt 177
František Antonín Špork, český šlechtic a mecenáš umění (1662–1738) 35
Freiberg 24
Freising 172
Friedrich Gustav, český archivář, historik, pedagog a editor (1871–1943) 114, 121
Friedrich II. Štaufský, římský císař a sicilský král (1194–1250) 129

G
Galie 159
Gallus Anonymus, polský kronikář († po 1116) 157, 158
Gerald z Walesu, kronikář a kartograf (1146–1223) 157, 158
Gars am Kamp 118
Germánie 159
Gervasius, probošt vyšehradský 117
Gmünd 102
Goll Jaroslav, český historik, pedagog a diplomat (1846–1929) 143
Gottfried von Strassbourg, básník († po 1215) 144

Graus František, český historik (1921–1989) 92, 93

H

Haas Antonín, český archivář a pedagog (1910–1971) 136
Halle-Wittenberg 192
Hartleb z Dubna, bítovský a znojemský komorník 95
Haverkamp, Alfred, německý historik 152
Hecht Ferdinand, editor 173, 174
Heinrich Krieg von Hochfelden, bádenský generálmajor a vojenský spisovatel (1798–1860) 47
Hejnic Josef, klasický filolog 140
Helmold z Bosau, saský kronikář (1120 – po 1177) 159
Héraklés 158
Heraclius I., byzantský císař (613–630) 80
Hercynský les, oblast západní a centrální části střední Evropy 23
Herder Johann Gottfried, německý spisovatel a filozof (1744–1803) 167
Hereford 23
Heřman, pražský biskup (1099–1122) 43
Heřmanice 95
Historický ústav Československé akademie věd 28
Historický ústav Slovenské akademie věd 28
Hlaváček Ivan, český historik a archivář 123
Hnězdno 128
Hohensalzburg 171
Homeyer Carl Gustav, německý právník, právní historik a germanista (1795–1874) 139
Horák Jiří, český slavista, literární historik, folklorista a bibliograf (1884–1975) 28, 29
Horažďovice 51
Horšovský Týn 51
Houska 34, 39, 51
Hrabišici 23, 24
Hrádek u Kutné Hory 50
Hradisko u Olomouce 116
Hradové Střimelice 49
Hroznětín 137
Hrubý Václav, český historik a pedagog (1885–1933) 136
Hynek Berka z Dubé mladší (1276–1309) 95
Hynek Berka z Dubé starší 95

Ch

Charvát Petr, český archeolog a historik 26
Charváti 26
Cheb 177
Choc Pavel, český vojenský historik 28
Chomutov 137
Christaller Walter, německý geograf (1893–1969) 12
Chrudim 12, 140
Chýnov 26, 28, 29, 30

I

Ibráhím ibn Jákúb, židovský kupec a cestopisec († 966) 159
Ilgen Theodor, německý historik a archivář (1854–1924) 122
Ilýrie 159
Irsko 85

J
Jablonné v Podještědí 137
Jagellonci 137
Jan IV. z Dražic, pražský biskup (1260–1343) 52
Jan IX. ze Středy, litomyšlský a olomoucký biskup a císařský kancléř (1310–1380) 133
Jan XV., římský papež († 996) 115
Jan Amos Komenský, biskup Jednoty bratrské, pedagog a spisovatel (1592–1670) 67, 68
Jan Blahoslav, biskup Jednoty bratrské, historik, jazykovědec a pedagog (1523–1571) 65, 66, 67, 68
Jan Hus, kněz, kazatel, teolog a reformátor (1369–1415) 143
Jan Jindřich Lucemburský, moravský markrabě a tyrolský vévoda (1322–1375) 52
sv. Jan Křtitel 52
Jan Lasický 65
Jan Lucemburský, český král a lucemburský hrabě (1296–1346) 99, 124, 131, 132, 153
Jan Rokycana, husitský teolog (1396 - 1471) 65, 66, 68
Jan z Berry, francouzský šlechtic a mecenáš umění (1340–1416) 34
Jan ze Sadské 119
Jan, pražský biskup, strýc Zdislavy z Trnovan 94
Jan, strahovský kanovník a písař 96
Jan Wulfingův z Ostrova, notář královské kanceláře 119
Jaromír, český kníže (975–1035) 81
Jean Froissart, francouzský básník a kronikář (1336/1337–1405) 156, 157
Jenštejn 35
Jesenice 137
Ježíš Kristus 57, 68, 125
sv. Jiljí 55
Jimram z Lichtenburka 96
Jimram, znojemský kastelán 119
Jindřich Břetislav, český kníže a pražský biskup (1137–1197) 116, 130
Jindřich z Isernie, královský notář italského původu († po 1301) 118
Jindřich z Lichtenburka, nejvyšší maršálek (asi 1235–1296) 95
Jindřich z Lipé, moravský zemský hejtman (1275–1329) 51
Jindřich Zdík, olomoucký biskup a diplomat (1083–1150) 87, 117, 183
Jindřich, notář královské kanceláře 119
Jindřich Švihovský z Rýzmberka 50, 51
Jindřich, plebán v dolnorakouském Gars am Kamp 118
Jindřich I. Ptáčník, východofranský král (876–936) 100
Jindřichův Hradec 50
Jiří z Poděbrad, český král (1420–1471) 65, 66, 68
sv. Jiří 34, 49, 50, 51, 55
Jizera 27
Johann Franz Eckher von Kapfing und Liechteneck, freisingský biskup (1695/1696–1727) 172
Johann Nepomuk Cori, katolický kněz a kastelolog (1819–1887) 47

K
Kadaň 137, 138
Kadlec Karel, český právník, historik a slavista (1865–1928) 91

Kalousek Josef, český historik (1838–1915) 29, 151
Kapras Jan, český historik, právník a politik (1880–1947) 140
Karel IV., český král a římský císař (1316–1378) 55, 89, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 132, 133, 134, 137, 148, 149, 153, 186
Karel Veliký, první středověký římský císař (748–814) 100, 129
Karlova univerzita 55, 101, 131, 133, 140, 143
Karlštejn 47, 49, 50, 55, 98, 100, 103
Kateřina Opavsko-Ratibořská († 1505) 51
Kestřany 50
Khevenhüllerové (rod) 35
Kittel Erich, německý archivář (1902–1974) 122
Kladsko 26, 28, 29, 30
Kolín nad Rýnem 102
Kolín 140
Konojedy 95
Konrád II. Ota, český kníže a markrabě moravský (1135–1191) 87, 115
Konstantinopol 80
Kosmas, svatovítský děkan a kronikář (1045–1125) 23, 26, 27, 28, 30, 32, 82, 88, 90, 128, 151, 157, 158, 159, 170, 176
Koss Rudolf, český historik a archivář německého původu (1884–1929) 92
Koudelka Miroslav 48
Kouřim 28, 29, 30, 170
Kralovice 15
Krejčík Tomáš, český historik a archivář 103
Krejčíková Jarmila, česká historiografka 103
Kroměříž 55
Krušné hory 20, 23, 24
Křivoklát 49, 50, 72
Kubů František, český historik 165
Kunětická Hora 49
Kunvald 65, 66, 67, 68
Kuthan Jiří, český historik a kunsthistorik 48
Kutná Hora 49, 50, 71, 137, 140
Vlašský dvůr 49, 50, 71

L

Labe 23, 26, 27, 158, 159
Ladislav Pohrobek, uherský a český král (1440–1457) 68
Lauf an der Pegnitz 98
Lazar 153
Lehár Jan, český bohemista, literární historik, lexikolog a editor (1949–2004) 144
Lech, mytický praotec 32
Levý Hradec 41
Libice nad Cidlinou 26, 27, 28, 29, 30, 31
Libuše, bájná kněžna 88, 90
Liechtensteinové (rod) 35
Limburk, bratři z Limburka, malíři 34
Lipnice nad Sázavou 49, 50, 51, 55
Lippert Julius, rakouský a český historik a politik (1839–1909) 26
Litoměřice 55, 115
Litomyšl 26, 29, 30, 55, 133
Lnáře 35
Lobkovicové (rod) 35
Loděnice 116
Loket 51
Lomnice 49

Loserth Johann, rakouský historik (1846–1936) 26
Louka u Znojma 96, 115, 116, 120, 160
Louny 140
Lucemburkové 98, 99, 101, 102, 103, 120, 124, 131, 132, 153
Ludvík I. Pobožný, římský král a císař (778–840) 54
Lukáš Pražský, český teolog, kněz a biskup Jednoty bratrské a literát (1460–1528) 65, 66, 68
Lutovský Michal, český archeolog a historik 26, 27
Lužice 167, 177

M
Maidštejn (Dívčí kámen) 50
Malejovice 95
Malín 27, 30, 31
sv. Marek 132
Marie Srbská, matka českého knížete Konráda II. Oty († po 1189) 115
Marmarské moře 80
Marshall Tim, britský žurnalista a politolog 155, 159
sv. Martin 177
Masaryk Jan, československý diplomat a politik (1886–1948) 155
Masaryk Tomáš Garrigue, první československý prezident (1850–1937) 155
Matyáš z Arrasu francouzský architekt, stavitel a kameník (1290–1352) 102
Maimon Arye, izraelský historik (1903–1988) 152
Mělník 55
Mendl Bedřich, český historik (1892–1940) 140
Metropolitní kapitula u sv. Víta v Praze 133
Metz Bernhard, německý geograf 48
Mezopotámie 22
Michael Parléř, bratr Petra Parléře 102
Mikuláš Klaudyán, český lékař, kartograf a tiskař, autor první tištěné mapy Čech († 1521) 23
Mikuláš Wurmser ze Štrasburku, malíř deskových obrazů (1320–1363) 102
sv. Mikuláš 50
Mikulov 48
Miroslav, předák českého knížete Soběslava I. 86
Mithra, indoíránský bůh slunce 79
Mnichov 101, 171
Mohan, starozákonní prorok 80
Mojžíš 67
Morava 20, 26, 57, 59, 60, 84, 93, 100, 116, 117, 145, 148, 150, 151, 152
Mostecko 24
Mže 26

N
Národní muzeum 149
Německo 17, 47, 95, 101, 122, 123, 130, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 151, 152, 153, 170, 171, 177
Německý Brod 137
Netolice 26, 28, 29, 30
Nieder-Ingelheim na Rýně 100
Nimwegen 177
Nisa 26
Norimberk 98, 99, 101, 102, 105, 108
Nové Strašecí 138
Novotný Václav, český historik (1869–1932) 26
Nový Bydžov 140

Nový Rostislav, český archivář (1932–1996) 26, 93

O

Odra 159
sv. Oldřich Augsburský († 973) 43
Oldřich II. z Rožmberka (1403–1462) 126
Oldřich z Lichtenburka, pražský purkrabí (1260–1313) 96
Oldřich z Trnovan 93
Olomouc 55, 116, 117, 133, 140
Ondřej, pražský biskup († 1224) 118, 153
Opatovice 43, 44, 45, 46, 161, 164, 173
Orlické hory 27
Osek 26, 27, 28, 31
Ostrov 28
Ota I. Olomoucký, znojemský a olomoucký kníže (1045–1087) 116
Ota V. Braniborský, braniborský markrabě (1267–1298) 131
Otto Piper 47

P

Palacký František, český historik a politik (1798–1876) 27, 92, 143
sv. Palmácius 100
Panna Marie 36, 50, 74, 98, 100, 101, 105
Pardubice 12, 50, 51, 133, 137
Paříž 32
Pavel z Janovic, pražský arcijáhen 59
sv. Pavel 118
Pavie 100
Pelhřimov 136, 137
Pelikán Josef, český historik (1900–1956) 140
Petr Angeli, olomoucký biskup, vyšehradský probošt a kancléř Království českého († 1316) 118
Petr Parléř, německo-český architekt, stavitel, kameník (1330–1399) 102, 103
Petr z Rožmberka, nejvyšší komorník, zemský hejtman v Čechách (1291–1347) 52
Petr, zeť stavitele Petra Parléře 102
Petr Žitavský, zbraslavský opat, kronikář a diplomat (mezi 1260 a 1275–1339) 130
sv. Petr 55, 118
Petráň Zdeněk, český lékař a numismatik 26, 27
Piastovci 157, 158
Piper Otto, kastelolog (1841–1921) 47
Pius II., *viz* Eneáš Silvius Piccolomini
Plasy 115, 118
Plzeň 137, 140
Pobaltí 19, 20, 64
Podunají 20
Polesný Karel, český historik a pedagog (1880–1971) 140
Polsko 23, 26, 89, 129, 141, 157, 159
Pomohaní 20
Pospíšil Leopold Jaroslav, americký právník, právní antropolog českého původu 185
Potštejn 49
Praha 19, 23, 43, 49, 55, 56, 59, 65, 66, 68 94, 99, 100, 102, 103, 104, 107, 109, 114, 115, 116, 118, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 143, 150, 153, 167, 181, 186, 187, 212
Břevnov 115
Emauzy 99, 107

Karlov 100
Nové Město pražské 100, 107
Pražská konsistoř 59
Pražský hrad 49, 55, 56, 131, 137
Staré Město pražské 55, 98, 99, 101, 104, 109, 131, 139
Strahov 96
Svatovítská katedrála 98, 99, 100, 102, 103, 179
Týnský chrám 68
Vyšehrad 46, 55, 116, 117, 118, 119, 133
Propontida 80
Prut 80
Přemysl Otakar I., český král (1155/1167–1230) 89, 118, 130, 153
Přemysl Otakar II., český král (1233–1278) 52, 94, 118, 124, 130, 167
Přemyslovci 19, 20, 28, 30, 52, 53, 57, 82, 83, 84, 87, 88, 89, 91, 93, 94, 96, 113, 115, 118, 119, 120, 121, 124, 128, 129, 130, 134, 143, 145, 153, 157, 158, 166, 167
Příběnice 49
Příbram 50, 73, 136
Přimda 24
Přímětice 120
Pyrenejský poloostrov 130

R
Rabí 49, 50, 51, 75
Rajhrad 55
Rajmund z Lichtenburka, moravský hejtman (1265–1329) 95
Rakousko/Rakousy 24, 26, 118, 141, 152
Rakovník 140
Ratkoš Peter, slovenský historik (1921–1987) 28
Ratzel Friedrich, německý zoolog a geograf (1844–1904) 22
Rauscher Rudolf, český právní historik (1896–1941) 92
Regino z Prümu, benediktinský opat a kronikář (915) 43
Rehme Paul, německý právní vědec a pedagog (1867–1941) 139
Rechenberg 24
Riccardi Palazzo Medici 35
Rokycany 68, 140
Ronov 49
Rössler Emil Franz, rakouský právní historik (1815–1863) 139
Roztoky u Prahy 19, 50
Rožmberk nad Vltavou 49, 52, 126
Rožmitál pod Třemšínem 34
Rumunsko 80, 81
Runkelstein 34

Ř
Řehoř, bratr Jednoty bratrské 67, 68
Řezno 113
Řím 98, 183
Vatikán 152
Římská říše 96, 119, 120, 158, 159

S
Saalhof (ve Frankfurtu) 177
Sadská 55, 119
Saint Maurice ď Agaune 100
Saint Maurice en Vallais 133
Salomena Zaháňská (1475/76–1514) 51
Sasko 20, 23, 159
Sebald Weinschrötter, dvorní malíř Karla IV. (1318/1328–1363/1370) 102
Senstráž 120

Severní moře 159
Schärding 36
Siena 34, 35
Simonsohn Shlom, editor 152
Skála 51
Skandinávie 64
Sláma Jiří, český archeolog a historik 20, 26, 27
Slavníkovci 26, 27, 28, 29, 30, 31, 38, 161, 163
Slavonie 159
Slezsko 20, 22, 177
Sloup 37, 40
Slované 79, 80, 81, 85, 91, 113, 144, 159, 166, 184
Slovensko 28
Smečno 51
Smil z Lichtenburka, nejvyšší purkrabí pražský (1220–1269) 95
Smil II. z Lichtenburka († po 1288) 95
Soběslav I., český kníže (1190–1140) 86
Soběslav II., český kníže (1128–1180) 117
Spytihněv II., český kníže (1031–1061) 115
sv. Stanislav 99, 106
Stanovská Sylvie, česká germanistka 144
Stará Boleslav 55
Stará Dubá 49
Staré Hradiště 15
Stevens Ulrich, německý kunsthistorik a památkář 48
Strabón, starořecký filozof, historik a geograf (65 př. n. l. – 23 n. l.) 158
Streich Gerhard, německý historik 48
Střední východ 85
Středomoří 54, 159
Středozemní moře 159
Stuttgart 171
Sulislav z Trnovan 93, 95
Sulislav z Trnovan mladší 93, 94, 95
Sulitková Ludmila, česká archivářka, historička a editorka 136
Surina 26, 27, 31
Svatá říše římská 53, 55, 56, 92, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 107, 129, 144, 151, 152
Svatá země 95
Svatopluk Olomoucký, olomoucký a český kníže († 1109) 158, 195
Svitava 26

Š

Šebánek Jindřich, český historik a archivář (1900–1977) 119, 121
Šimák Josef Vítězslav, český historik (1870–1941) 16
Šolle Miloš, český archeolog (1916–2004) 26
Španělsko 64
Štrasburk 102, 144
Šumava 20
Švihov 34, 50, 51, 74, 177

T

Tábor 66, 137
Teplá 137, 138
Theodorik, dvorní malíř Karla IV. (před 1328 – před 1381) 103
Tišnov 95
Tomek Václav Vladivoj, český archivář, historik, pedagog a politik (1818–1905) 26, 27, 139, 143
Tommaso da Modena, dvorní malíř Karla IV. (1317–1343) 102
Torre Aquila 34
Trevír 152

Trident 34
Trifels 177
Třeštík Dušan, český historik a publicista (1933–2007) 45
Turecko 80
Turek Rudolf, český historik a archeolog (1910–1991) 26, 27, 28
Turner Victor Witter, britský antropolog (1920–1983) 22
Týn nad Vltavou 55
Týnec nad Sázavou 51

U
Uhlíř Zdeněk, český historik a archivář 43, 173, 174
Újezd u Pohořelic 95
Únětice 19, 55, 178
Unhošť 137
Uršula Minstrberská, manželka Jindřicha z Rýzmburka 51
Uršula Braniborská, manželka Jindřicha I. Staršího z Poděbrad a Minsterberka (1450–1508) 51
Úterý 137, 138

V
Václav I., český král (1205–1253) 130
Václav II., český a polský král (1271–1305) 119, 130, 131, 143, 144, 192
Václav III., český, polský a uherský král (1289–1306) 119
Václav IV., český a římský král (1361–1419) 33, 36, 99, 101, 134
sv. Václav 70, 71, 99, 100, 101, 106, 108, 129
Václav Hájek z Libočan, český kronikář a spisovatel († 1553) 153
Václav Vencelík z Vrchovišť 73
Valdštejnové (rod) 35
Valkhof 177
Vaněček Václav, český právník, právní historik a archivář (1905–1985) 92
Vaníček Vratislav, český historik 157
Vaniš Jaroslav, český historik (1923–1993) 140
sv. Vavřinec 51
Velešín 49
Velikij Kučuriv *viz* Cuciurul Mare
Velislav, notář královské kanceláře 119
Velíz 81
Velká Británie 155, 159
Velká Morava 15, 28, 146
Vilém z Landštejna, moravský zemský hejtman a nejvyšší purkrabí († 1356) 191
Vilém z Landštejna mladší 52
Vilém z Lestkova, děkan vyšehradské kapituly a životopisec († 1369) 133
Vilémov 95
Vincencius, kanovník kostela sv. Víta na Pražském hradě a jeden z pokračovatelů Kosmových (1130 – 1167) 130
sv. Vít 98, 100, 101, 129
Vítek, probošt 96
Vítek, syn Budislavy z Louček 120
Vitoraz 23, 24
Vladislav I., český kníže († 1125) 89
Vladislav II., český kníže a král (1110–1174) 117
Vladislav II. Jagellonský, král český a uherský (1456–1516) 137
Vladislav Jindřich, český kníže a moravský markrabě (1160/1165–1222) 116

Vltava 19
Vogt Mauritius, barokní polyhistor (1669–1730) 37
sv. Vojtěch, druhý pražský biskup (956–997) 114, 115, 128, 158
Vojtíšek Václav, český historik, archivář a pedagog (1883–1947) 123, 136, 140, 191
Voltaire, osvícenský francouzský filozof, básník a spisovatel (1694–1778) 18
Vraclav 28
Vratislav II., český kníže a první český král (1033–1092) 116, 117,Vratislav 99, 101, 103, 105, 106
vratislavské biskupství 22
Vrbice 93
Vršovci 80, 81, 158, 266
Vysoké Mýto 28

W
Walahfrid Strabo, švábský benediktinský mnich, teologický spisovatel, básník a diplomat (808–849) 44
Waldsassen 24, 117
Wales 157, 158
Walter von der Vogelweide, básník (1170–1230) 144
Weidl Birgit, editorka 152
Wolfenbüttel 129
Wolfram von Eschenbach, básník (1170–1220) 144

Z
Západořímská říše 159
Zástěrová Bohumila, česká historička (1915–1987) 28
Zavidov 24
Záviš z Trnovan 93
Zavřel Petr, český historik a archeolog 165
Zdislava, manželka Sulislava z Trnovan 93, 94, 95
Zelenka Jan, český historik 30
Zikmund Lucemburský, uherský, český a lombardský král a římský císař (1368–1437) 137
sv. Zikmund 100
Zlatá stezka 165
Zličané 26, 29
Znojmo 115, 140
Zvíkov 36, 51, 70, 223
Zwätzen 95

Ž
Žebrák 49, 52
Žemlička Josef, český historik 7, 148
Žinkovy 32
Žirovnice 34, 39, 50, 73
Žitava 130, 167
Žleby 32

Kolektiv autorů

HISTORIOGRAFICKÉ A HISTORICKÉ PROBLÉMY STŘEDOVĚKU

PRÁCE HISTORICKÉHO ÚSTAVU AV ČR, v. v. i.
OPERA INSTITUTI HISTORICI PRAGAE

Redaktoři a editoři:
PhDr. Dana Dvořáčková-Malá, Ph.D.
PhDr. Jan Zelenka, Ph.D.
ve spolupráci s PhDr. Robertem Šimůnkem, Ph.D., DSc.

Rejstřík a seznam pramenů a literatury:
Mgr. Jitka Friedlová

Summary:
Sean Mark Miller, MA

Vědecký redaktor:
doc. PhDr. Maritn Holý, Ph.D.

Typografie a technická redakce:
Petr Čížek

Historický ústav Praha 2016
240 stran

ISBN 978-80-7286-297-9

Adresa:
Historický ústav AV ČR
Prosecká 76, 190 00 Praha 9
Telefon, telefax +420 286 887 513
E-mail – sekretariát: horakova@hiu.cas.cz

Historická věda v mnohém závisí na znalostech a pochopení předcházejícího studia různých pramenů a odborné literatury. Bez kritického vyrovnání se s dosavadními přístupy by totiž nebylo možné klást si nové otázky, neboť spolu s vlastním pramenným výzkumem hrají vždy stěžejní roli úvahy nad výběrem témat a metodologií jejich zpracování. Předkládaná publikace proto představuje jak četné diskuze se staršími názory a výsledky, tak přináší i nové poznatky, přičemž upozorňuje na dosud prázdná či nedostatečně zpracovaná témata, místa a prostory. Kolektiv autorů navíc nepřipravil pouze kapitoly v klasickém slova smyslu s obšírným poznámkovým aparátem, ale v převažující míře esejistická zamyšlení nad stěžejními otázkami českých středověkých dějin. Koncepty a úvahy současné medievistiky se představují v kapitolách Středověk a krajina, Církevní problematika, Světská moc a církevní držba a Písemnictví a písemné pořízení.

ISBN 978-80-7286-288-7